

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Міжнародне фахове видання

Випуск сімнадцятий

Київ – 2013

П68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 17. – К., 2013. – 260 с.

Сімнадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансового, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК»:

1) внесено до нового переліку наукових фахових видань України з економічних наук (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3. – С. 11);

2) входить до бази даних «Російський індекс наукового цитування» (база даних РИНЦ), розташованої в науковому інформаційному ресурсі російської зони мережі Інтернет;

3) входить до бази даних Ulrich's Periodicals Directory, США (international database Ulrich's Periodicals Directory, USA).

*Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 3 від 19 грудня 2013 р.)*

Головний редактор: Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.

**Заступники
головного
редактора:** Француз А.Й., Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;
Марков С.Л., кандидат психологічних наук, доцент.

Члени редколегії: *Юридичні науки:*
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, професор;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець В.С., кандидат юридичних наук, доцент.

Психологічні науки:

Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Калашник Н.Г., доктор педагогічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матенюк О.А., доктор психологічних наук, професор;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Семиченко В.А., доктор психологічних наук, професор;
Шимко В.А., доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник;
Одягайло Б.М., доктор економічних наук, професор;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦІПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	5
Л.І. Баликіна Окремі аспекти становлення та розвитку парламентаризму в Республіці Білорусь	5
Б.В. Бернадський Кваліфікація державної зради у законодавстві Російської імперії наприкінці XIX — початку XX ст.	11
М.Л. Белкін Механізми забезпечення єдиного правозастосування в Україні: теорія, практика, подальший розвиток ..	19
В.Ю. Горелова, О.М. Пижов Правові аспекти реалізації політичних прав і свобод на сучасному етапі розвитку демократичної держави	27
А.Н. Пугачёв Причини появи нових конституцій	33
Т.А. Француз-Яковець Парламент Республіки Польща як приклад ефективного функціонування бікамеральної системи в умовах унітарної держави.....	41
Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО	46
В.К. Гіжевський, К.О. Компанець Сучасні аспекти протиправності та проблеми захисту авторських прав в Інтернеті	46
В.К. Гіжевський, Б.О. Мацієвський Сучасні форми реалізації правової свободи учасників цивільно-господарських спорів.....	52
Н.М. Басай, О.В. Шипілова Окремі аспекти регулювання ліцензійних правовідносин	56
В.В. Іванюшенко, А.О. Мішкур Конституційне регулювання права на результати творчої діяльності в країнах Європейського Союзу	61
В.Г. Кабанов, К.В. Цекон Нормативно-правове забезпечення регулювання інвестиційного процесу в Україні	67
Л.С. Криворучко Актуальні питання моніторингу дотримання прав людини в Україні	72
Т.І. Сухоребра Організаційно-правові основи регулювання торгівлі через торговельні автомати	79
Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО	85
В.К. Гіжевський, Б.М. Сулицький Особливості правового становища профспілок у взаємовідносинах із господарськими організаціями з питань юридичної відповідальності	85
І.І. Світлак Правові основи організації здійснення державного контролю у сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу	95
Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	100
В.Н. Боровенко Економічна преступність — следствие неэффективной уголовно-правовой политики государства.....	100
П.А. Горбаченко Характерні ознаки сучасних організованих злочинних угруповань, що займаються наркобізнесом.....	111
І.В. Тарасова, І.О. Татієв, Ю.В. Шеляженко Про вирішення проблемних питань реабілітації, у тому числі реабілітації померлого у кримінальному провадженні	117
Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ	124
Н.Г. Калашник, В.С. Сідак Формування ставлення до засуджених як один зі шляхів реформування пенітенціарної системи України: соціально-психологічний аспект	124
О.Д. Сафін, О.В. Данько Психологічний аналіз взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку її рефлексії	131
Л.М. Гридковець Вплив родинно-соціальних моделей поведінки на спроможність особистості долати особистісні кризи	137
Т.В. Дектярьова Психологічна безпека студентів вищих навчальних закладів.....	144
М.Т. Дригус Концептуальний підхід П.Г. Редкіна до психології вчителя	152

О.Б. Дубчак Проблема диференціації та індивідуалізації навчання психології в закладах післядипломної педагогічної освіти	157
А.В. Журавель Застосування інтерв'язі для формування готовності майбутніх психологів до консультативної роботи як складової професійної кар'єри	162
В.О. Калюжний Застосування керівниками органів та підрозділів ОДК експліцитного психологічного впливу на підлеглих: організація та оптимізація	169
О.П. Коломієць Взаємозв'язок успішності професійної діяльності менеджерів енергокомпаній та їх психологічної готовності до управління.....	178
О.Ф. Король Концептуальні основи побудови структурно-динамічної моделі соціальної компетентності державних службовців.....	183
Ю.В. Кузьменко Особливості функціонування психіки мешканця небезпечних у кліматогеографічному або геофізичному відношенні територій України.....	189
М.С. Кутас Модель професійно значущих якостей керівника проектів	195

А.А. Озерянський, А.В. Швець Особливості прогнозування психологічної дизадаптації у військовослужбовців Збройних сил України, які залучаються до миротворчих місій... 201	
Т.Д. Перепелюк Егоцентризм як пізнавальна позиція розвитку особистості школяра.....	210
Л.Г. Петрова Мотивація та задоволеність професійною діяльністю	215
С.А. Світич Особливості підготовки вчителів початкової школи до взаємодії з учнями, які часто хворіють.....	221
С.В. Солдатов Прояви професійного стресу в мотиваційній сфері фахівців.....	227
О.А. Ставицкий Эмпирическое исследование комплекса гандикапа	233
А.В. Шулдик Вплив соціально-психологічних чинників на розвиток професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів	239
<i>На допомогу студентам, аспірантам та викладачам юридичних вишів та факультетів ... 247</i>	

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Окремі аспекти становлення та розвитку парламентаризму в Республіці Білорусь

Л.І. Баликіна

асистент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК»

Науковий керівник:

А.Й. Француз

доктор юридичних наук,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри цивільно-
правових дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права «КРОК»

У статті зазначається хронологія становлення парламентаризму в Республіці Білорусь після проголошення незалежності. Виокремлюються окремі характерні процеси парламентаризму, що зазнали змін у державотворчому процесі.

В статье отмечается хронология становления парламентаризма в Республике Беларусь после провозглашения независимости. Выделяются отдельные характерные процессы парламентаризма, которые претерпели изменения в процессе государственного строительства.

The chronology of development of parliamentary system in the Republic of Belarus since independence has been discovered in the article. Some specific points of parliamentarism which have evolved in state-building process are singled out.

Ключові слова: парламентаризм, парламент, Національні збори Республіки Білорусь.

Постановка проблеми

Інститут парламентаризму досліджується вітчизняними вченими з різних сторін. Проблематика становлення та розвитку парламентаризму в Україні є актуальною. У цій статті аналізується процес утвердження інституту парламентаризму в країні-сусіді. Досвід Республіки Білорусь для нашої країни є важливим через призму процесів державотворення пострадянських країн.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика утвердження парламентаризму в Україні актуальна та викликає низку питань. Специфіка визначеної проблематики цієї статті полягає в аналізі нормативно-правової бази Республіки Білорусь, наукових досліджень білоруських і російських учених, зокрема: В. Божанова, О. Горелика, А. Мельвіля та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Реалії сьогодення диктують свої умови вирішення назрілих проблем парламентаризму в Україні. Процес утвердження парламентаризму в Білорусії є важливим прикладом для аналізу досвіду країни-сусіда, співставлення його та застосування у процесі вирішення проблем в українському парламентаризмі.

Формулювання цілей статті

Метою статті є простеження хронологічних подій, пов'язаних із процесом державотворення після проголошення незалежності Республіки Білорусь, та виокремлення основних моментів, які впливають на парламентаризм.

Виклад основного матеріалу дослідження

Парламентаризм у Білорусії пройшов у своєму народженні та становленні ряд

етапів, у яких визначалася роль представницького та законодавчого органу країни. Ряд етапів, пов'язаних, по-перше, зі статусом республіки, як суб'єкта федерації у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік і як суверенної демократичної держави; по-друге, з неодноразовим прийняттям конституцій, у яких по-різному визначалася роль представницького та законодавчого органу країни [1].

Ураховуючи специфіку проблематики статті, слід зробити правовий аналіз еволюції законодавчого органу в Республіці Білорусь, його ролі та місця в системі державної влади та зміни в структурі, а також організації роботи органу. Розпочнемо конституційно-правовий аналіз із зазначення основних подій у розвитку парламентаризму в Білорусії після розпаду СРСР (див. табл. 1).

Перш ніж проаналізувати події після розпаду СРСР у Білорусії, зазначені в

Таблиця 1

Розвиток парламентаризму в Республіці Білорусь. Хронологія після проголошення незалежності

Дата	Подія
27 липня 1990 р.	Прийняття Верховною Радою Білорусії Декларації «Про державний суверенітет Республіки Білорусь»
13 червня 1991 р.	Прийняття закону «Про народне голосування (референдум) у Республіці Білорусь»
15 березня 1994 р.	Прийняття Конституції Республіки Білорусь
24 листопада 1996 р.	Проведення республіканського референдуму про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Білорусь; про створення двопалатного парламенту – Національних зборів Республіки Білорусь, що складається з Ради Республіки і Палати представників. Результат: позитивна оцінка пропонуваніх змін. Верховною Радою прийнято закон про внесення змін і доповнень до Конституції Республіки Білорусь, згідно з результатами республіканського референдуму
13 січня 1997 р.	Відкриття перша сесії Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь I-го скликання
19 грудня 2000 р.	Відкриття першої сесії Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь II-го скликання
15 листопада 2004 р.	Відкриття першої сесії Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь III-го скликання
31 жовтня 2008 р.	Відкриття першої сесії Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь IV-го скликання
19 жовтня 2012 р.	Відкриття першої сесії Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь V-го скликання

табл. 1, звернемо увагу на те, що у Конституції БРСР закріплювалося, що Верховна Рада є вищим постійно діючим органом державної влади [2, ст. 97]. У своїй монографії В. Божанов з іншими авторами наголошує, що з моменту розвалу СРСР депутати «купалися» у владі, але не знали, як її використовувати за призначенням, тобто для вирішення проблем країни. Усі надії пов'язувалися з урядом, якому можна було давати директиви, вимагати звіт про їх виконання, вичитувати міністрів, погрожувати їм відставкою тощо [3, с. 89].

Декларація «Про державний суверенітет Республіки Білорусь», прийнята 27 липня 1990 року, проголосила повний державний суверенітет Білоруської РСР як верховенство, самостійність і повноту державної влади республіки в межах її території, правомочність її законів, незалежність республіки у зовнішніх відносинах [4]. У момент проголошення незалежності Республікою Білорусь на її території встановлювалося верховенство Конституції Білоруської РСР і законів Білоруської РСР. Наголосимо, що на законодавчому рівні було вперше закріплено розмежування законодавчої, виконавчої та судової влади, що є «найважливішим принципом існування Білоруської РСР як правової держави» [4]. Декларація також визначила, що її положення реалізуються Верховною Радою Білорусі шляхом прийняття нової конституції та законів країни. Наслідком цього було прийняття низки нових законодавчих актів РБ.

Зазначимо, що в період 1991-1994 рр. неоднозначним і спірним питанням була форма правління в країні. Відомі російські політологи А. Мельвіль, А. Дегтярьов, М. Ільїн, Е. Шестопап та інші вказують на те, що в парламентській республіці керівним органом державної влади є парламент. Уряд формується на основі парламенту та несе перед ним відповідальність [5, с. 254]. Протягом зазначеного періоду уряд країни в повному обсязі контролювався та спрямовувався Верховною Радою Республіки Білорусь, однак у специфічній

формі радянського парламентаризму, а саме – ради зосереджували в собі і законодавчу, і виконавчу владу. Отже, у сформованих умовах уряд не втілював у собі вищу виконавчу гілку державної влади, а був виконавчим органом усередині парламентської структури. Глава уряду не був самостійний у своїх повноваженнях і не претендував на провідну роль у державному житті.

У таких умовах створювалася Конституція Білорусії. У ході обговорення її проекту найбільш дискусійним виявилось питання про введення інституту президентства. Сформувався три позиції з цього питання:

- 1) інститут президента життєво необхідний республіці;
- 2) інститут президента необхідний, але лише в тому разі, якщо буде дотриманий баланс влад, введена система стримувань і противаг;
- 3) інститут президента не вводити, створити сильну парламентську позицію.

Стосовно зазначеного аспекту в Конституції РБ, прийнятій 15 березня 1994 року, було закріплено, що президент є главою держави і виконавчої влади, а Верховна Рада Білорусі зазначалася як законодавча гілка влади, що «височіла» над виконавчою владою. Розділивши владу таким чином, виник конфлікт між президентом і парламентом. Конституція РБ визначала механізм стримувань і противаг гілок влади одна одною [6, с. 6]. Однак, сама по собі конституція нічого не вирішувала. У Білорусі можливість стримувати та врівноважувати виявилася більше у президента, ніж у Верховної Ради. У його віданні були міністерства та інші центральні відомства країни, різноманітні ресурси, що сформувало для влади президента потужний потенціал. Однак і парламент у рамках своїх повноважень був реальною противагою влади. Як наслідок прийняття конституції, між Президентом і Верховною Радою Білорусі розгорнулася боротьба за владу, а саме – 21 липня 1994 р., наступного дня після прийняття президентом присяги, Верховна Рада дала зрозуміти, що має на-

мір контролювати Конституційний Суд, який мав право скасувати будь-який нормативний акт у країні (також і президентський), якщо він не відповідав Основному закону Республіки Білорусь.

Таким чином, необхідність конституційної реформи була обумовлена об'єктивними чинниками. Конституція Республіки Білорусь 1994 р. від початку заклала дисбаланс між функціями та повноваженнями Верховної Ради і виконавчої влади. Наслідком стало домінування Верховної Ради над двома іншими гілками влади. Таким чином, закріплені законодавчі повноваження давали можливість парламенту на власний розсуд встановлювати, визначати і змінювати повноваження всіх інших органів. У конституції зазначалося, що Верховна Рада Республіки Білорусь приймає і змінює конституцію, приймає закони і постанови та здійснює контроль за їх виконанням, дає тлумачення конституції та законів [6, с. 83] і т.д., ці повноваження фактично давали можливість приймати рішення з будь-яких питань.

Переходячи до аналізу республіканського референдуму про внесення змін і доповнень до Конституції РБ, який відбувся 24 листопада 1996 р., слід звернути увагу, що передбачався одразу двопалатний парламент – Національні збори Республіки Білорусь, який складався з Ради Республіки та Палати представників. Згідно з результатами референдуму народ позитивно оцінив висунуті питання. Отже, 26 листопада 1996 р. Верховна Рада прийняла закон, що підтверджує обов'язковий характер республіканського референдуму. Найбільш істотні зміни в новій редакції конституції зазнав розділ IV, присвячений організації та діяльності вищих органів держави – президента, парламенту, уряду та судів. Відбувся перерозподіл повноважень між зазначеними органами, їх уточнення, а саме – у новій редакції конституції було сформовано баланс у повноваженнях гілок влади: президент – глава держави, гарант Конституції Республіки Білорусь, прав і свобод людини і громадянина; парламент – представницький і законодавчий

орган РБ; уряд – центральний орган державного управління [7].

У результаті конституційної реформи гілки влади на території Білорусі дійшли консенсусу і суперечності між ними вляглися. Це стало наслідком того, що Верховна Рада не витримала політичної боротьби та поступово здала свої позиції перед наполегливими й енергійними діями президента. Законодавча влада втратила своє привілейоване становище в результаті внесених змін і доповнень до Конституції Республіки Білорусь. Парламент набув більш властивого йому значення, що означало остаточну відмову від радянської моделі вищого органу державної влади, та отримав більш досконалу структуру, яка відповідає усталеним стандартам парламентаризму. Представницький і законодавчий орган РБ за конституцією в редакції 1996 р. називається Парламентом – Національними зборами Республіки Білорусь, які складаються з двох палат – Палати представників і Ради Республіки. У конституції закріплено принцип самоорганізації палат Національних зборів. Кожна палата самостійно встановлює свій порядок роботи в прийнятому нею регламенті. Зокрема, Палати Національних зборів засідають окремо, за винятком установлених випадків проведення спільних засідань. Загальний орган палат відсутній. Водночас, єдиним тимчасовим спільним органом двох палат може бути погоджувальна комісія, сформована ними на паритетній основі для подолання розбіжностей між палатами щодо законопроекту, відхиленого Радою Республіки. Характеризуючи Палату представників, вона представляє інтереси всіх громадян країни, законодавствує з кола питань, які перелічені у ст. 97 Конституції Республіки Білорусь.

Рада Республіки є палатою територіального представництва і здійснює порядок із законодавчою функцією ряд інших повноважень, перелік яких міститься у ст. 98 конституції. Діяльність Ради Республіки спрямована на забезпечення прийняття більш якісних, ретельно опрацьованих законів [7].

Діяльність парламенту Республіки Білорусь регламентується низкою нормативно-правових актів, водночас, повноваження Палати представників закріплені в ст. 97 конституції. До основних відносять такі:

1. Повноваження у сфері законотворчості: розглядає за пропозицією Президента чи за ініціативою не менше 150 тис. громадян Республіки Білорусь, які володіють виборчим правом, проекти законів про внесення змін і доповнень в конституцію, про її тлумачення; розглядає проекти законів, у тому числі програмні закони, такі як схвалення основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, про воєнну доктрину (програмні закони приймаються кваліфікованою більшістю не менше 2/3 повного складу палати, для прийняття інших законів необхідно більше половини від повного складу палат).

2. Контрольні повноваження розподіляють за відношенням до органів влади. По відношенню до виконавчої влади: виражає вотум недовіри уряду (питання про відповідальність уряду, не може бути винесене на обговорення протягом року після схвалення програми його діяльності); заслуховує доповідь прем'єр-міністра про програму діяльності уряду та схвалює чи відхиляє програму (повторне відхилення палатою програми означає вираження вотуму недовіри уряду); розглядає за ініціативою прем'єр-міністра питання про довіру уряду; звертається з депутатським запитом до прем'єр-міністра, членів уряду, керівників державних органів, які формуються чи обираються парламентом (ч. 3 ст. 103 Конституції РБ).

Відносно повноважень президента, то Палата представників призначає вибори президента; приймає відставку президента; висуває більшістю голосів від повного складу Палати представників звинувачення проти президента у здійсненні державної зради чи тяжкого злочину; на основі відповідного рішення Ради Республіки, приймається більшістю не менше 2/3 повного складу рішення, про усунення президента з посади (імпічмент).

Наступні повноваження щодо законодавчої влади – відміняє розпорядження голови Палати представників.

3. Кадрові повноваження: дає згоду президенту на призначення прем'єр-міністра.

Водночас, згідно зі ст. 94 Конституції Республіки Білорусь, повноваження Палати представників можуть бути достроково припинені за таких підстав:

1) за ініціативою президента (у разі відмови в довірі уряду, вираженні вотуму недовіри уряду; при повторній відмові в наданні згоди на призначення на посаду прем'єр-міністра);

2) на основі висновку Конституційного Суду в разі систематичного чи грубого порушення конституції [7].

Структура Національних зборів Республіки Білорусь є двопалатною, відповідно, діяльність Ради Республіки окремо регламентується. Повноваження Ради Республіки викладені у ст. 98 конституції, вони можуть бути розподілені на такі групи:

1. Повноваження у законодавчій сфері: схвалює чи відхиляє прийняті Палатою представників проекти законів про внесення змін і доповнень до конституції (про тлумачення конституції); проекти інших законів; відміняє рішення місцевих рад депутатів, які не відповідають законодавству; розглядає укази президента про введення надзвичайного стану, військового положення, повної чи часткової мобілізації, і не пізніше ніж у триденний термін приймає відповідне рішення.

2. Кадрові повноваження: дає згоду на призначення президентом Голови Конституційного Суду, Голову та суддів Верховного Суду, Голову та суддів Вищого Господарського Суду, Голову Центральної комісії по виборах та проведенню республіканських референдумів, Генерального прокурора, Голову та членів Правління Національного банку; обирає шість суддів Конституційного Суду; обирає шість членів Центральної комісії по виборах та проведенню республіканських референдумів.

3. Контрольні повноваження: приймає

рішення про розпуск місцевої ради депутатів у разі систематичного чи грубого порушення нею вимог законодавства, та в інших випадках, передбачених законом; розглядає висунуте Палатою представників обвинувачення проти президента у здійсненні державної зради чи тяжкого злочину, приймає рішення про його розслідування. За наявності підстав (більшістю не менше 2/3 повного складу) приймає рішення про усунення президента з посади.

Зокрема, повноваження Ради Республіки можуть бути достроково припинені тільки на підставі висновку Конституційного Суду, у разі грубого чи систематичного порушення Конституції. До того ж парламент не може бути розпущено лише в таких випадках: у період надзвичайного чи воєнного положення, в останні шість місяців повноважень президента, у період постановлення питання про імпічмент президента чи дострокове усунення його з посади, а також протягом першого року роботи парламенту.

Література

1. История парламентаризма в Беларуси // Национальное собрание Республики Беларусь. Палата представителей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://house.gov.by/index.php/,87,,,0,0,0.html>
2. Конституция (Основной закон) Белорусской Советской Социалистической Республики, 14 апреля 1978 года (с изменениями и дополнениями, внесенными Законами БССР от 21 июня 1979 года и 27 октября 1989 года) [Електронний ресурс] // Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. – Режим доступу : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2081> (Утратила силу).
3. Парламентаризм в Беларуси: монография / В.А. Божанов [и др.] ; [под ред. В.А. Божанова, А.В. Горелика] ; Част. учреждение образования «Ин-т парламентаризма и предпринимательства», каф. политологии и гуманитар. дисциплин. – Минск : Иппокрена, 2010. – 230 с.
4. О государственном суверенитете Республики Беларусь: Декларация Верховного Совета Республики Беларусь, 27 июля 1990 г., № 193-ХІІ // Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. – 1991. – № 31. – С. 536.
5. Политология : учебник / А.Ю. Мельвиль [и др.]. – М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 624 с.
6. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, 15 сакавіка 1994 г. [Електронний ресурс] // Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь. — Режим доступу : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2091> (Утратила силу).
7. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск : Амалфея, 2007. – 48 с.

Висновки

Отже, прийняті зміни до Конституції Білорусі 1994 року дали можливість розбудови незалежної держави, хоча після розпаду Радянського Союзу парламент втратив своє верховенство в системі органів влади. Як наслідок, ці зміни дали можливість парламентаризму в Республіці Білорусь розвиватися по-новому, а саме, парламенту в ролі законодавчого та представницького органу.

В Україні державотворчі процеси є подібними, однак роль та місце законодавчого органу різняться. Зокрема, у ст. 75 Конституції України зазначено, що Верховна Рада України є єдиним законодавчим органом законодавчої влади, а представницька характеристика на законодавчому рівні не закріплена. Структура українського парламенту є однопалатною, а білоруського – двопалатною. Україна є президентсько-парламентською республікою, а Білорусія – президентською, що зумовлює особливості розподілу владних повноважень між гілками влади.

Кваліфікація державної зради у законодавстві Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Б.В. Бернадський
кандидат історичних
наук, доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто вдосконалення норм кримінального законодавства Російської імперії на межі ХІХ-ХХ ст., що передбачали відповідальність за державну зраду.

В статье рассмотрено усовершенствование норм уголовного законодательства Российской империи на рубеже ХІХ-ХХ вв. в сфере ответственности за государственную измену.

The article considers the improvement of the criminal laws of the Russian Empire at the turn of the ХІХ-ХХ с., which assume responsibility for treason.

Ключові слова: державна зрада, шпигунство, державна безпека, злочин, Уложення про покарання, Карне уложення, державна безпека.

Постановка проблеми

Попри те, що у структурі злочинності за кількісними показниками державна зрада посідає чи не останнє місце, це не знижує суспільної небезпеки цього злочину. Тому глибоке розуміння та застосування норм кримінального закону, що передбачають відповідальність за вчинення таких злочинів, має важливе теоретичне та практичне значення. Ці норми виконують важливу функцію охорони державного ладу, політичної та економічної систем держави від особливо небезпечних посягань [1, с. 4].

Необхідність підвищення ефективної боротьби з ними обумовлена самим рівнем суспільної небезпечності цих злочинів і передбачає правильну безпомилкову юридичну кваліфікацію вчиненого. Вивчення ж складу злочину може бути більш ефективним завдяки історичній ретроспекції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемам генези правового визначення державної зради присвячено праці багатьох дослідників. В Україні це передусім О. Бантишев, Г. Андрусів, В. Шлапаченко, В. Ворожко, О. Ботвінкін.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри зазначене періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. приділяється все ще недостатньо уваги.

Формулювання цілей статті

Ця публікація має на меті заповнити існуючу прогалину.

Виклад основного матеріалу дослідження

З кінця ХІХ ст. виникнення постійної загрози державній безпеці з боку іноземних розвідувальних служб обумовило адекватні заходи щодо її захисту. У результаті створюються різні державні структури. Однак цим проблема успішної боротьби з розвідувально-підривною діяльністю іноземних спецслужб не могла вирішитися. Саме неналежною нормативно-правовою базою пояснювали недоліки в роботі провідні фахівці того часу у Росії та інших державах Пентархії.

Правовою основою організації та діяльності із забезпечення державної безпеки в цілому та контррозвідувальних завдань, зокрема, були в основному правові норми державного кримінально-правового, кримінально-процесуального й адміністративно-поліцейського законодавства.

Зважаючи на специфіку державного ладу Російської імперії, законодавець наголошував, що при кваліфікації державних злочинів, передусім увага звертається на факт порушення присяги у дотриманні підданської вірності. Усі інші злочини випливали з цього [2, с. 108]. Тож контррозвідувальна робота закономірно набувала рис політичного розшуку, використовуючи відповідну нормативно-правову базу. Наприклад, активно у цій сфері використовувалося сумнозвісне «Положення про державну охорону» [3, а. 1-4; 4, а. 17]

Істотно утруднювала справу й відсутність належного визначення такого роду злочинів. Мусимо також відмітити, що російське законодавство тривалий час не вирізняло як окремі види злочинів державну зраду та шпигунство. Ці поняття ототожнювалися.

Тож у процесі захисту державної безпеки передусім використовувалася низка підзаконних актів, серед яких варто згадати прокламацію Великого князя Миколи Миколайовича-старшого, видану під час російсько-турецької війни 1877-1878 років. У ній під визначення шпигунства потрапляли всі дії, спрямовані на повідомлення ворогу інформації на шкоду російській армії. Встановлювалася також відповідальність за такі злочини, як «бунт, змова і непокоря проти Головнокомандувача російською армією чи влади, встановленої ним...», за знищення чи пошкодження криниць, водогонів, телеграфів, залізниць, мостів, дамб, переправ і інших засобів сполучення; за підпал чи інше знищення військових предметів і речей, що належать до засобів захисту чи продовольства військ; за вбивство вартового, за напад на вартового чи на військовий караул, а також за збройний опір військовому караулу» [5, а.13зв.-14]. Утім, це був документ воєнного часу.

Більш завершеного вигляду відповідні правові норми набули із прийняттям нового Уложення про покарання карні і виправні. Згідно з ним, шпигунством вважалося «сприяння іноземній державі в зборі інформації або предметів, що стосувалися

зовнішньої безпеки Росії, її збройних сил і оборонних споруд, призначених для захисту країни» [6, с. 412-414]. Таким чином, караним було повідомлення всіх матеріалів, які стосуються російської армії та державної оборони. Передбачалася відповідальність і за недбальство посадових осіб у сфері державної безпеки.

Уложення про покарання 1885 р. передбачало покарання як за шпигунство, так і за необережне відкриття посадовою особою таємниці, що стосується безпеки Росії. Основними ж кваліфікуючими ознаками були наявність умислу та передача інформації представникам інших держав.

Шпигунство поділялося на власне шпигунство і приготування до нього. Винним у шпигунстві міг бути визнаний як російський підданий, незалежно від займаної посади, так і іноземний. Об'єктом посягання були плани, малюнки, документи та всі відомості, що стосуються безпеки Росії, передані, розголошені або опубліковані навмисно чи з необережності. Покарання залишалося попереднім, але якщо винний порушував свої службові обов'язки, чи підписував про нерозголошення, його карали каторжними роботами строком до 8 років. Приготуванням до шпигунства визначалося: самовільна зйомка або складання малюнка чи описання російського укріплення або місцевості, що його оточує, і т.д.; добування планів, малюнків, документів або їх копій, що зберігаються в таємниці з метою повідомлення їх не ворожій державі; зняття копій із планів, малюнків або документів і збір відомостей або викладення їх у письмовій формі, з метою передачі їх державі, з якою Росія не ворогує; проникнення обманним шляхом у російські укріплення або військові порти тощо [6, с. 412-414].

Тривалий час злочин вважався закінченим лише за наявності зібраної інформації. В іншому разі винним інкримінувалося лише приготування до злочину, як це можна судити зі справи австрійського шпигуна Вагнера [7, а. 16-17].

Згідно з новим Уложенням про покарання судочинство в Росії велося до 1912 року.

Закономірно, що відповідальність за шпигунство для цивільних і військових осіб була різною. Отож, відповідальність за шпигунство, як один із 7 видів державної зради, для громадянських осіб передбачалася статтями «Уложення про покарання кримінальні і виправні» (с. 111, 425, 1034 п. 5), «Статуту про покарання, які накладаються мировим судом», а для військових чинів – у Наказах по воєнному відомству» (ст. 243 і 271). Причому, за ст. 111 караною була тільки передача інформації, що відносилася до зовнішньої безпеки держави при певній мірі таємності. Поряд із цим чимало таємних і інших важливих державних документів, у тому числі накази по воєнному відомству не вважалися таємними, а тому їх передача не була караною.

У 1891 р. під головуванням Миколи Миколайовича-старшого відбулося засідання Особливої комісії з перегляду Положення про польове управління військ. Поміж іншого, на ній розглядалися й питання кваліфікації державної зради. Саме ця комісія, пристосовуючи свої пропозиції до чинного законодавства, вирішила неприпустимим посилення у військовому законодавстві на заходи з охорони державного порядку [5, а. 11 зв.].

У ході роботи було запропоновано уточнити перелік злочинів, що підпадали під кваліфікацію державної зради у воєнний час. Ними вважалися бунт і зрада, навмисний підпал чи будь-яке пошкодження воєнних споруд, засобів зв'язку, залізничних шляхів, умисне приховування отриманих відомостей про ворога, напад на військовослужбовців при виконанні ними своїх обов'язків. За такі злочини жителі оголошених на воєнному становищі місцевостей мали віддаватися саме до воєнного суду [5, а. 12 зв.-13].

У військовому законодавстві було вирішено використати й підзаконні акти воєнного часу з певною зміною у термінології. Наприклад, було запропоновано замінити термін «бунт», як такий, що спрямований проти верховної влади. Не даючи прямого визначення військового шпигунства, учасники наради вирішили обмежитись у цьо-

му пункті ст. 271 Військового статуту про покарання із вказівкою на шпигунство без його конкретного визначення [5, а. 15].

У тому ж 1891 р. в рамках Міністерства юстиції було розпочато роботу з підготовки до видання нового Карного уложення. Поміж іншого фахівці займалися й визначенням поняття «шпигунство» [5, а. 15].

Зрештою, 20 квітня 1892 р. почав діяти закон, що давав повноваження міністру юстиції за погодженням із військовим міністром, представників усіх цивільних відомств за злочини, передбачені ст. 226 Уложення, судити військовим судом [8]. Таким чином було введено відповідальність за військове шпигунство, як одну з форм держради. Однак, перелік діянь, передбачених ним, був надзвичайно вузьким. Тож складалася ситуація, коли через надто вузьке тлумачення шпигунства, ставало неможливим застосувати закон на практиці.

Уже в період правління Миколи II завершила роботу спеціальна комісія, створена ще Олександром III у 1882 р., очолювана відомим криміналістом і демократом за переконаннями М.С. Таганцевим. Складене нею Кримінальне уложення вступило в дію 22 березня 1903 р. [9, с. 100-101]. Предмет злочинного посягання залишився незмінним: відомості, що повинні були завідомо зберігатися в таємниці від іноземної держави в інтересах зовнішньої безпеки Росії. Та на відміну від Уложення про покарання карні і виправні визначався більш детальний перелік державних злочинів і посилювалося покарання за їх здійснення.

Істотно розширювалося й поняття «шпигунство». Було введено розмежування для тих, хто займався шпигунством або розголосив таємні відомості, не маючи до них офіційного допуску, і для тих, кому вони були ввірені по службі або отримані при виконанні службових обов'язків. Для другої категорії передбачалося більш суворе покарання. Було введено смертну кару за вбивство з метою «допомоги і сприяння у шпигунстві». Це єдине з перерахованих діянь у сфері шпигунства, за яке передба-

чалосся покарання у вигляді смертної кари в мирний час.

Четвертий розділ кодексу (ст.ст. 108-119) повністю присвячувався трактуванню державної зради, котру законодавець визначав як посягання на зовнішню безпеку держави та її положення серед інших країн. [10, с. 566].

Окрім раніше передбачених кримінально караних діянь, Кримінальне уложення встановлювало відповідальність за шпигунство (ст. 108), так і не визначаючи, що-правда, що під ним розуміється; за зняття копій із секретних документів; за участь в організації, що має на меті «здійснення державної зради».

Таким чином було зроблено спробу притягнути на лаву підсудних не лише безпосередніх виконавців шпигунства, а й кур'єрів, господарів конспіративних квартир, резидентів, вербувальників і т.д. Особа, яка брала участь у злочинній групі, що організувалася для вчинення державної зради, каралася безстроковим засланням на поселення (ст. 118). Утім, державна зрада включала перелік діянь, характерних для воєнного часу, тоді як у мирний час злочини з тотожним складом (шпигунство у тому числі) каралися каторжними роботами, а головне – не визнавалися державною зрадою [11, с. 304]. Знову ж таки, для належної кваліфікації, інформацію слід було передавати саме державі.

Із 1903 р. до кримінально караних діянь у сфері шпигунства додалися повідомлення чи опублікування в інтересах іноземної держави таємних відомостей. Це було важким різновидом державної зради, за який по Кримінальному уложенню 1903 р. передбачалося до 8 років каторги; опублікування відомостей, які становили військовою таємницю, каралось лише в тому разі, якщо винуватий діяв в інтересах іноземної держави, і при цьому не мало значення, чи діяв він за погодженням з іноземним урядом або його агентами, мотивація дій винуватого не визначалася – він міг просто опублікувати цю інформацію з ненависті до Росії або з іншої причини.

Фактично ототожнювалися такі види

злочинів, як розголошення державної таємниці та державна зрада. Зокрема ст. 111 гласила: «Якщо цей план, малюнок, документ, копія з них або відомості були ввірені винному по службі, або якщо він ознайомився з ними згідно із своїм службовим становищем, або якщо йому оголошено було заборону публікувати або повідомляти таку інформацію, то він карається строковою каторгою» [10, с. 566-567].

Тобто ми бачимо, що в якості кваліфікуючої ознаки з'являється поняття «державна таємниця». Частина друга цієї кримінально-правової норми передбачала спеціального суб'єкта – особу, якій ці відомості були довірені по службі або якщо вона отримала їх чи ознайомилася з ними за своїм службовим становищем. Для таких осіб запроваджувалося й більш суворе покарання, ніж для тих, котрі не мали офіційного доступу до державних таємниць – каторга на строк від 4 до 15 років [11, с. 278, 303].

Утім, уложення набрало чинності лише частково, окремими розділами. Так, розділ «Про державну зраду» було введено в дію законом від 7 червня 1904 р., а розділ про злочинні діяння по службі – аж у 1906 році. Розділ ХХІХ «Про розголошення таємниць» так і залишився проектом [12, с. 17]. У новому Кримінальному уложенні містилися ґрунтовніші диспозиції статей про політичні злочини, передбачалася більш сувора відповідальність за них.

Стаття 108 гласила, що безстроковою каторгою карається той російський підданий, який своїми діями істотно допоміг неприятелю в його воєнних або інших ворожих діях, або здійснив вбивство із зрадницькою метою. Якщо ж зрада полягала в: 1) передачі ворогові або замахові на передачу військової частини, укріплення, порту чи судна або усунення спроб їх захисту...; 2) шпигунстві, то винний засуджувався до смертної кари. Ці ж покарання передбачалися за злочини проти союзників Росії по зброї [13, с. 71-72].

Строковою каторгою згідно зі ст. 110 карався російський підданий, винний у: 1) підбурюванні іноземного уряду до во-

енних або інших ворожих дій проти Росії, або до припинення з нею воєнного союзу, чи ухиленню від укладання такого союзу; 2) обіцянці, перед оголошенням війни, іноземному уряду за себе або за інших, сприяти його воєнним проти Росії діям, карається.

Більш жорстка санкція вводилась, якщо винний міг, за своїм службовим становищем, знати стан воєнних сил Росії або надати істотне сприяння іноземному урядові на випадок війни з Росією. У цьому разі він засуджувався до безстрокової каторги» [13, с. 72].

Загалом, державна зрада охоплювала цілий ряд окремих діянь, спільна риса яких полягала в тому, що всі вони становили собою посягання на міжнародне становище держави. Уложення про покарання розрізняло три види державної зради: загальну, військову та дипломатичну [14, с. 10].

Загальна зрада полягала в: а) передачі всієї або частини території, а також б) зносінах з іноземною державою з метою викликати війну. Суб'єктом посягання першого виду згідно з п. 1 ст. 253 може бути будь-яка дієздатна особа, незалежно від того чи її російське підданство є постійним, чи тимчасовим. Умисел і дії обвинуваченого мали бути спрямовані саме на посягання на територіальну цілісність держави. Утім, юристи роз'яснювали, що карати особу можна вже на стадії готування до злочину, голий же умисел не карається [14, с. 10].

Суб'єктом держзради другого виду, тобто тієї, що стосується зовнішньої безпеки держави, міг бути лише російський підданий. Злочинне діяння повинно було полягати в умисному підбурюванні певного іноземного уряду до війни або інших неприязних дій проти Росії. Звичайні пасивні зносини з іноземною державою без явного підбурювання її до війни зрадою не вважались і карались за ст. 257 Уложення позбавленням волі на строк від 4 до 8 місяців. Так само й передача іноземному урядові якоїсь таємниці, нехай і умисна, якщо було її зроблено не зі спеціальним наміром підбурити його до війни з Росією, розгля-

далась не як зрада у вузькому розумінні цього слова, і каралась (ст. 256 Уложення про покарання) набагато м'якше – висилкою в Сибір на поселення згідно з п. 1 ст. 20, а не смертною карою, як це передбачала ст. 254 [14, с. 11].

Воєнна зрада співпадаючи за суб'єктом і об'єктом із другим видом загальної зради, відрізнялася від нього за обстановкою і способами дії. У першому відношенні обов'язково малися на увазі воєнні дії між Росією та державою, на користь якої здійснено держзраду. Щодо способів, то вони полягали в умисному усуненні перепон для воєнних операцій іншої держави проти Росії, причому засоби могли бути найрізноманітнішими: від видачі ворогові планів фортець і зрадницької здачі йому фортець до переховування іноземних шпигунів (п. 3 ст. 203). Ненавмисне, без наміру зашкодити, повідомлення інформації шляхом переписки, також каралося не смертною карою, як за зраду, а ув'язненням у фортеці на строк від 4 до 8 місяців (ст. 258) [14, с. 11].

Фактично, головню до військової зради і зводилося саме поняття «державна зрада». Карне уложення з одного боку давало загальну формулу цього злочину – «допомога або сприяння російським підданям неприятели в його воєнних або ворожих про Росії діях», з іншого – загальне положення про більш важкі види зради («якщо така допомога чи сприяння істотно допомогли неприятели або були здійснені із зрадницькою метою»). Перераховувались особливі випадки, за які держзрадник карався строковою каторгою або смертю: видача або замах на передачу ворогові армії або флоту, загону військ, окремої частини або команди або їх командного складу; силовий опір російським збройним силами або напад на них; убивство командувача армією, штабом, загonom військ, окремою частиною або командою; убивство особи, що виконувала важливі воєнні доручення або обов'язки; передача будь-кого з цих осіб до рук ворога; передача відомостей про сухопутні та морські шляхи сполучення, телеграфні повідомлення і телефонні

переговори, або інші засоби зв'язку різних частин армії; шпигунство.

Ці діяння кваліфікувались як військова зрада і, згідно з практикою, каралися на смерть лише у воєнний час. Суб'єктом злочину згідно зі ст. 119 міг бути не тільки російський підданий, а й іноземець, що знаходився в Росії, або військовополонений, злочинні діяння якого могли бути спрямовані проти союзної з Росією по зброї іноземної держави.

У поняття «військова зрада» входили й інші діяння: вступ російського підданого у військо завідомо ворожі або не вибуття з них (ст.109), обіцянка до початку війни сприяти іноземному урядові у військових діях проти Росії (ст. 110) [13, с. 76]. Важливо врахувати, що добровільна здача в полон, відповідно до військовокримінальним законодавством майже всіх країн, також визначалась як державна зрада.

На якісно новий рівень у тлумаченні військової зради російська юстиція вишла в 1912 році.

Дипломатична. Суб'єктом цього злочину могли бути тільки чиновники дипломатичної служби Росії. Їх підданство ролі не відігравало. Це досить красномовне застереження, яке свідчить про те, що на державній службі в зовнішньополітичному відомстві міг перебувати іноземець. Об'єктом злочину вважались окремі права та блага держави, міжнародне представництво якої було ввірене винному. Необхідним був прямий умисел.

Полягав він у зловживанні повноваженнями на шкоду Росії. Ст. 116 з цього приводу кримінально караними визначала дії, спрямовані на укладення договору з іноземним урядом завідомо на шкоду Росії, або в дипломатичних з іншими урядами переговорах, що схилялися заздалегідь на шкоду Росії. Покаранням за це визначалася строкова каторга [14, с. 11, 73; 10, с. 567-568]. Це ж покарання передбачалося для службовця, винного у повідомленні завідомо неправдивої інформації уповноваженому, «або в іншому порушенні службових обов'язків, з метою схилити

уповноваженого до дій, спрямованих на укладення договору з іноземним урядом завідомо на шкоду Росії, або до дипломатичних з іноземним урядом переговорів, що схиляються на шкоду Росії, якщо такі дії або переговори відбулись». Стаття 117 уточнювала дипломатичну зраду, додаючи до неї такі діяння, як пошкодження, укриття, захоплення, або підміна документа, що служить явним доказом права Росії щодо іноземної держави, викривлення лінії державного кордону на користь іноземної держави [10, с. 567-568].

Суб'єктом цього злочину міг бути уповноважений Росії або службовець в інших державах, що передав таємні відомості або здійснив діяння, спрямовані на шкоду Росії. Державна зрада такого роду на той час не була поширеною, або, точніше, часто задокументованою. В усякому разі до 1908 р. такі випадки не фіксувалися. У подальшому дипломатична зрада кваліфікувалась просто як шпигунство [15].

І, нарешті, вводилася відповідальність і за розголошення державної таємниці. Із пропонованого ХХІХ розділу залишилась лише ст. 112, яка гласила: «Винний у тому, що без належної згоди, зняв план або склав малюнок чи опис російського укріпленого місця або встановлених району чи його еспланади, воєнного судна чи іншої воєнної споруди, призначеної для захисту країни, карається тюремним ув'язненням». Не можна не зауважити, що в цій статті також передбачався і прямий умисел, санкція за який збільшувалася. Частина статті також дублювала окремі положення, що стосувалися державної зради [14, с. 73].

Для уточнення з'ясування наявності чи відсутності прямого умислу в діях винного вводилася ст. 113, котра визначала відповідальність за проникнення в російські військові споруди, кораблі чи укріплені райони з використанням підроблених документів і хитрощів чи інших методів спецслужб [14, с. 73]. Для настання кримінальної відповідальності достатньо було мати фальшиві документи та намагатися приховати свою національність, підданство, рід занять тощо.

Як самостійний злочин стало визначатися сприяння шпигунству, що заповнило істотну прогалину в чинному законодавстві.

Ефективність захисту державної безпеки значною мірою залежить і від сумлінності співробітників відповідних служб. Тож позитивних змін зазнав також розділ, присвячений злочинам по службі, низка статей якого стосувалася питань державної безпеки. За халатність було передбачено тюремне ув'язнення, однак, якщо службовець не припиняв або приховував злочин, передбачений ст. 108, санкція істотно ускладнювалася і винний міг бути покараний каторгою на строк не більше 8 років, (тюрма – не більше 3). [10, с. 578-579].

Замість трьох ст. (453-455), що розглядали різні випадки розголошення таємних відомостей, укладач Уложення 1903 р. передбачив лише одну кримінально-правову норму, яка, щоправда, складалася з кількох частин. Стаття 653 говорить про розголошення відомостей чи документів, а також урядових розпоряджень, «що мають завідомо зберігатися у таємниці». Як бачимо, тут ідеться про менш важливі для держави відомості, до того ж санкція промовляє сама за себе: арешт на строк від 1 дня до 6 місяців.

Суб'єктом цього злочину визначався службовець, якому відомості стали відомі по службі або внаслідок зловживання ним службовим становищем.

Частина друга ст. 653 вказує на кваліфікуючі обставини: «Якщо розголошене могло завдати важливої шкоди...» У цьому разі санкція відповідно зростала: винний підлягав ув'язненню від 2 тижнів до 1 року. «Якщо ж розголошене винним становило таємницю щодо зовнішньої безпеки Росії, то він, якщо не підлягає покаранню за зраду, карається ув'язненням у виправному будинку (від 1,5 до 6 років) або у фортеці (від 2 тижнів до 6 років)».

У розділі XXXVII, крім того, вперше з'являється норма, яка встановлює кримінальну відповідальність службовців за «допущення, внаслідок недбалості або

невиконання встановлених правил, викрадення, знищення або втрати плану, малюнка чи документа, що мали завідомо, в інтересах зовнішньої безпеки Росії, зберігатися в таємниці від іноземної держави, або відкриття з необережності такої таємниці (ст. 654)». За ці діяння винний підлягав ув'язненню на строк не менше 3 місяців [12, с.19].

Окремо передбачалося покарання за зняття копій із таємних документів. Для Росії того часу це було актуальним, оскільки значна частина унтер-офіцерів та писарів за сприятливих умов були готові почати торгувати копіями з таємних документів, та й режим секретності знаходився не на належній висоті.

В якості кваліфікуючих ознак було закріплене службове становище винного, що забезпечило доступ до таємниць, або ознайомлення із заборонаю оголошувати ті чи інші відомості. Таким чином, на відміну від більш ранніх правових актів, що прямо встановлювали список таємниць, Уложення давало можливість посадовим особам імперії самим визначати межі таємниць підзаконними актами. Однак заборона поширювалася лише на держслужбовців, які могли знаходитися з цими відомостями відповідно до свого службового становища. Така система охорони державних і воєнних таємниць не забезпечувала необхідного рівня безпеки держави й армії.

Задля кращої кваліфікації неодноразово робилися спроби дати опис у нормативно-правових актах усіх способів отримання конфіденційної інформації з диференціюванням кримінальної відповідальності за їх використання. Зрозуміло, що всі вони були приречені на провал. Неможливо було заздалегідь передбачити всі методи та засоби, що використовуються у таємній війні. Давалася взнаки й відсутність детального переліку відомостей, що становлять державну таємницю, яка призвела до неможливості чіткої градації між таємними відомостями та відкритою інформацією. Тому в суді було важко довести факт того, що інформація обвинувачених містила державну таємницю.

Висновки

Таким чином, пропри ряд істотних недоліків, на рубежі XIX-XX ст. було істотно вдосконалено нормативно-правову базу у сфері протидії такому небезпечному злочину, як державна зрада. Провідні фахівці

світу визначали Карне уложення 1903 р. як найбільш передовий кримінальний кодекс свого часу. Саме на ці напрацювання в подальшому опиралися міжвідомчі комісії 1908-1911 рр., які створили понятійний апарат контррозвідувальної діяльності.

Література

1. Андрусів Г.В. Відповідальність за злочини проти держави : Навчальний посібник для студентів юридичного факультету / Г.В. Андрусів, О.В. Бантишев. – К. : РВЦ «Київський університет», 1997. – 166 с.
2. Алфавит полицейских законов, разъяснений и циркуляров / Сост. В.М. Попов.– Кобеляки, 1913. – 730 с.
3. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 124. – Оп. 10. –1901. – Д. 829 .
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 7.
5. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 315. – Оп. 2. – Спр. 8.
6. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – С.-Пб., 1885. – 210 с.
7. ГАРФ. – Ф.102. – 3 деловодство, 1887. – Д. – 65 ч. 1.
8. Первый российский закон о защите гостайны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.securitylab.ru/informer/240693.php>
9. Лурье Ф.М. Политический сыск в России. 1649-1917 / Феликс Лурье. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2006. – 399 с.
10. Законы о полиции / Составил Н. Волков. – М., 1910.– 848 с.
11. Российское законодательство X-XX веков. – Т. 9 : Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. – М. : Юридическая литература, 1994. – 352 с.
12. Шлапаченко В.М. Становлення та розвиток кримінально-правової охорони державної таємниці в Україні / В.М. Шлапаченко, В.П. Ворожко, О.В. Шамсутдінов. – К. : Видавництво НА СБУ, 2006. – 55 с.
13. Уголовное уложение. т. XIV. Издание 1909 года. / Составил К.Ю. Юрашевский. – Екатеринбург, 1911. – 210 с.
14. Преступления государственные. Преступления против порядка управления и по службе. – К., 1904. – 43 с.
15. История и становление организации защиты государственной тайны в России. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : // <http://www.sec4all.net/gostaina-russ2.html>
16. Старков Б.А. Охотники на шпионов. Контрразведка Российской империи 1903-1914. / А.Б. Старков. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 304 с.

Механізми забезпечення єдиного правозастосування в Україні: теорія, практика, подальший розвиток

М.Л. Белкін

кандидат юридичних наук, доцент кафедри бізнес-адміністрування та управління проектами, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто механізми забезпечення єдиного правозастосування в Україні на засадах упровадження судового прецеденту в судочинство країни. Доведено, що свідоме заперечення судового прецеденту продиктоване метою якнайдовше зберігати суддівське свавілля, а також можливістю необмеженого втручання в судочинство. Стверджується, що правова система України в цілому відкрита для запровадження судового прецеденту, але для цього потрібно визнати необхідність і доцільність цього.

В статті рассматриваются механизмы обеспечения единого правоприменения в Украине на основе внедрения судебного прецедента в судопроизводство страны. Доказано, что сознательное отрицание судебного прецедента продиктовано целью подольше сохранять судебный произвол, а также возможность неограниченного вмешательства в судопроизводство. Утверждается, что правовая система Украины в целом открыта для введения судебного прецедента, но для этого нужно признать необходимость и целесообразность этого.

The mechanisms to ensure uniform enforcement in Ukraine on the basis of introduction of judicial precedent in the proceedings of the country. It is proved that a conscious denial of judicial precedent dictated to longer maintain judicial arbitrariness and the possibility of unlimited intervention in the proceedings. Argues that the legal system of Ukraine as a whole is open to the introduction of judicial precedent, but it is necessary to recognize the need and feasibility of this.

Ключові слова: єдність правозастосування, судовий прецедент, судова практика, Конвенція про захист прав людини та основних свобод.

Постановка проблеми

Єдність правозастосування є ключовим принципом правової держави. Як зазначає проф. О. Мережко, заперечення принципу однакового застосування закону суперечить одному з центральних принципів правової держави, згідно з якою в ліберальній державі суддя є лише безстороннім слугою права, тобто він застосовує право об'єктивно, логічно, послідовно і в однаковий спосіб (тут і далі виділено автором) [1]. Звідти випливало, що аналогічні справи з аналогічними фактичними обставинами повинні вирішуватися аналогічним чином. Ситуація, коли навіть в ідентичних ситуаціях у процесі застосування тієї самої норми права судді виносили різні рішення,

явно суперечить концепції верховенства права [1].

Саме прецедент є тим інструментом, який щонайефективніше забезпечує єдність застосування права в судах. Так, О. Верещагін зазначає [2]: «Обов'язок судів додержуватися прецедентів не встановлений в Англії та США жодним законом або конституцією – це лише звичай, який сприймається всіма як щось само собою зрозуміле: якщо суд одного разу так вирішив, то зрозуміло, що і в іншій подібній справі він теж повинен так вирішити. Інше означало б, що право застосовується непередбачуваним чином і неоднаково стосовно різних осіб».

Згідно зі ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні пра-

ва і свободи та є рівними перед законом. З іншого боку, виходячи з вимог основного закону компаративістики, відповідно до якого одні й ті ж правові проблеми однаково чи майже однаково вирішуються у всіх розвинених правових системах світу [3], проблема єдності правозастосування може вирішуватись тільки на основі судового прецеденту. Отже, для практичної реалізації вимог ст. 24 конституції вирішення проблеми судового прецеденту є незаперечним.

У роботі «Прецедент у Європейському Суді по правах людини» [4] вказано, що саме через єдність правозастосування досягається виконання міжнародного та конституційного принципів рівності всіх перед законом і судом, рівного права кожного перед законом і судом, рівного права кожного на судовий захист і тільки таким шляхом створюється правова визначеність. Панування права й ефективність захисту прав усіх учасників економічних відносин не будуть гарантовані в умовах різного розуміння та застосування правових норм судами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Згаданий вище О. Верещагін зазначає: «Вводити прецеденти не потрібно – йдеться лише про те, щоб дещо впорядкувати їх вживання. Крім того, добре б просто привчити громадськість і суддів не лякатися самого слова «прецедент» (в континентальній Європі юристи-науковці не лякаються вже давно)» [2]. Така ситуація певним чином характеризує стан дослідження прецеденту в судовій практиці України. Так, у базі авторефератів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського вдалося знайти 6 авторефератів [5-10] дисертацій, у назві та/або рефераті яких згадується слово «прецедент» щодо судової практики України.

Так, у роботі «Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України» [5] автором обґрунтовано необхідність визнання судового прецеденту джерелом кримінального права та запропоновано механізм його дії. Сформу-

льовано пропозиції щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України з метою закріплення за рішеннями Верховного Суду України (ВСУ) ознак судового прецеденту. В роботі «Судовий прецедент в системі джерел права: філософсько-правовий аспект» [7] досліджено судовий прецедент як філософсько-правову категорію, показано його значення у системі джерел вітчизняного права. Обґрунтовано необхідність становлення та розвитку судового прецеденту за умов реформування правової системи України з урахуванням інтеграційних процесів сучасності. У роботі «Технологія судової правотворчості: загальнотеоретична характеристика» [8] обґрунтовано можливість запровадження прецедентної судової правотворчості в судочинство вищих судових органів в Україні. У роботі «Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади» [9] доводиться, що нині в країнах англосаксонської та романо-германської правової сім'ї стає помітною загальна тенденція до розуміння важливої ролі суду у формуванні права під час здійснення правосуддя, що досягається в результаті визнання нормативності актів судової влади (судовий прецедент, усталена судова практика, правоположення, правова позиція).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Разом із тим, виконані роботи ще не створили критичної маси думок щодо розуміння ролі та значення впровадження судового прецеденту в судочинстві України та перспектив такого впровадження в контексті забезпечення єдності правозастосування в країні, у тому числі в контексті світових правових традицій. На сьогодні відношення до судового прецеденту в Україні коливається від сором'язливого визнання до агресивного невизнання. Так, у дискусії з приводу судового прецеденту «Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади» [11] юрист ЮФ AstapovLawyers Д. Ковш зазначив: «Насамперед треба зауважити, що на сьогодні судовий прецедент як джерело права в

Україні де-факто вже використовується... У судовій практиці юристи досить часто використовують судовий прецедент як доказ своєї правої позиції під час вирішення тієї чи іншої справи, як-от: роз'яснення та постанови пленумів та судів вищої інстанції, навіть роздруківки судових рішень, які стали доступними після впровадження єдиної системи судових рішень». Керуючий партнер ЮК «Шмаров та Партнери» Є. Шмаров: «Попри те що право судового прецеденту в Україні офіційно не існує, судді, приймаючи рішення по складних справах, звертаються до раніше прийнятих рішень чи до роз'яснень судів вищих інстанцій. Тому стверджувати, що судовий прецедент не працює в Україні, було б неправильно». Водночас, у Постанові Вищого господарського суду України (далі – ВГСУ) від 27 січня 2011 р. № 5/24-92(01-15/35) зазначено, що стаття 7 Господарського кодексу України встановлює, що відносини у сфері господарювання регулюються нормативно-правовими актами. Тобто, Господарським процесуальним кодексом України (далі – ГПКУ), Цивільним кодексом України, Господарським кодексом України не передбачено застосування в Україні прецедентного права». В постанові від 29 жовтня 2009 р. № 20-2/422 ВГСУ зазначив, що колегія суддів ВГСУ не приймає як доказ правильності дій комунального підприємства «Орбіта» посилання на рішення з аналогічних 12 справ, які залишені в силі постановами Севастопольського апеляційного господарського суду, оскільки Господарський процесуальний кодекс не містить посилання на прецедентне право на обґрунтування доводів і заперечень сторін. У постанові від 4 листопада 2010 р. № 31/367 (32/149-08)-09 ВГСУ зазначає таке: «У додаткових поясненнях до касаційної скарги ТОВ «Група «Віват» посилається на аналогічне за обставинами рішення та постанову по справі № 8/339-09(18/273-08), яке колегією суддів ВГСУ відхиляється, оскільки законодавством України не передбачено застосування прецедентного права». У постанові від 25 вересня 2008 р. № 7/403

ВГСУ зазначав, що відповідно до ст. 4 Господарського процесуального кодексу України, господарський суд вирішує господарські спори на підставі Конституції України, Закону України (далі – ЗУ) «Про господарські суди», цього Кодексу, інших законодавчих актів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Використання «прецедентного» права чинним процесуальним законодавством не передбачено.

Разом із тим, у роботі «Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики» [12] вказується, що ступінь стійкості правопорядку будь-якої держави багато в чому залежить від дотримання принципу однаковості судової практики. Ігнорування судом правил, створених ним самим, ставить під сумнів законність винесених рішень, в основу яких це правило було покладено. З іншого боку, при підтвердженні судом вищої інстанції правильності прийнятого рішення або при використанні вищестоящим судом при розгляді аналогічної справи правила, створеного судом нижчої інстанції, авторитет цього правила підсилюється і воно стає зразком вирішення таких справ у нижчестоящих судах. У цьому разі можна говорити про сформовану практику вирішення певної категорії справ. У таких обставинах будь-який суддя при винесенні рішення зобов'язаний керуватися правилами, виробленими практикою.

Отже, дослідження механізмів забезпечення єдиного правозастосування та їх подальше вдосконалення є актуальним. Окремі питання цієї проблеми уже розглядалися автором [13-15 та ін.].

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз тенденцій упровадження судового прецеденту в судочинство країн із яскраво вираженим пріоритетом статутного права; аналіз ролі судового прецеденту як чинника забезпечення справедливості судочинства та єдності правозастосування; аналіз місця судового прецеденту в сучасній правовій системі України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Стаття 129 Конституції України визначає, що основними засадами судочинства є рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

Одним із механізмів забезпечення однакового застосування законодавства нашої країни є офіційні тлумачення Конституції України та законів України Конституційним Судом України (далі – КСУ). Так, відповідно до ст. 94 ЗУ «Про Конституційний Суд України», підставою для конституційного звернення щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України є наявність неоднозначного застосування положень Конституції України або законів України судами України, іншими органами державної влади, якщо суб'єкт права на конституційне звернення вважає, що це може призвести або призвело до порушення його конституційних прав і свобод.

Отже неоднозначне застосування положень Конституції України або законів України є підставою для конституційного звернення з метою отримання офіційного тлумачення норм Конституції України або законів України. Таким чином, існує конституційний механізм забезпечення єдиного правозастосування норм права. Разом із тим, такий механізм важко назвати досконалим. КСУ достатньо довго розглядає конституційні звернення і часто відмовляє в наданні тлумачення з формальних підстав. Звернутися до КСУ може лише та особа, права якої порушується таким неоднозначним правозастосуванням. Якщо ж особа, яка звернулася до КСУ, отримує офіційне тлумачення КСУ, то захистити свої вже порушені судовим рішенням права неможливо з огляду на наведене нижче.

Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 361 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ), підставою для перегляду рішення, ухвали суду чи судового наказу є сукупність таких умов: 1) встановлення КСУ неконституційності закону, іншого правового акта чи їх окремого положення; 2) на підставі цього акта чи їх окремого

положення суд вирішив справу; 3) рішення суду ще не виконано.

У п. 10 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 р. № 4 «Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами» зазначено, що за змістом ст.ст. 73, 74 ЗУ «Про Конституційний Суд України», судові рішення може бути переглянуто на підставі п. 4 ч. 2 ст. 361 ЦПКУ також у тому разі, якщо КСУ вказав на преюдиційність свого рішення при розгляді судами загальної юрисдикції позовів у зв'язку з правовідносинами, що виникли внаслідок дії неконституційного акта, якщо рішення суду ще не виконано. Не може вважатися нововиявленою обставиною висновок КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України.

У п. 6 Постанови Пленуму ВГСУ від 26 грудня 2011 р. № 17 «Про деякі питання практики перегляду рішень, ухвал, постанов за нововиявленими обставинами», зазначено, що скасування чи зміна нормативного акта, на якому ґрунтувалося судові рішення, може вважатися нововиявленою обставиною (у розумінні п. 1 ст. 112 ГПКУ) лише за умови, якщо в акті, яким скасовано чи змінено попередній, зазначено про надання йому зворотної сили. Не може вважатися нововиявленою обставиною висновок КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України.

Цікаве ставлення судів нашої країни до використання висновків КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України як нововиявленої обставини в адміністративному судочинстві. Так, ВАСУ в ухвалі від 15 грудня 2011 р. у справі № К-23492/09 застосовував постанову пленуму ВГСУ і також погодився із тим, що висновок КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України не є нововиявленою обставиною.

Отже, на жаль, законодавство нашої

країни прямо не передбачає використання висновків КСУ про офіційне тлумачення положень Конституції України та законів України як нововиявленої обставини, що також робить звернення до КСУ неефективним способом захисту права та забезпечення однаковості правозастосування.

Відповідно до ч. 1 ст. 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. ратифіковано Конвенцію про захист прав і основних свобод людини 1950 року (далі – Конвенція), Перший протокол, протоколи № 4 і № 7 до Конвенції та протоколи № 2 і № 11 до Конвенції. Відповідно до положень суди повинні застосовувати практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Як зазначається в роботі Принцип «правової определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации [16], у самому тексті Конвенції принцип правової визначеності виражений, зокрема, у вимогах: наявності правових підстав для будь-яких допустимих обмежень (втручань у здійснення) гарантованих нею прав (ст.ст. 2, 5, 8-12 Конвенції, ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції, ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції, ст. 2 Протоколу № 6 до Конвенції, п.п. 2 ст.ст. 1, 2, 4 Протоколу № 7 до Конвенції); створення судів на підставі закону (п. 1 ст. 6 Конвенції); правової регламентації процедури встановлення винуватості обвинуваченого (п. 2 ст. 6 Конвенції); правової визначеності злочину і покарання за нього (ст. 7 Конвенції); правового регулювання процедури оскарження вироків у кримінальних справах (ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції) та виплати компенсації у разі судової помилки (ст. 3 Протоколу № 7 до Конвенції); неприпустимість повторного засудження чи покарання у кримінальному порядку (ст. 4 Протоколу № 7 до Конвенції).

Єдність правозастосування є одним із змістовних аспектів принципу правової визначеності.

Найяскравішим прикладом запровадження в Україні елементів прецедентного права та запровадження більш-менш реальних механізмів забезпечення єдиного правозастосування стало прийняття ЗУ «Про судоустрій і статус суддів». Зазначеним законом були внесені зміни в усі процесуальні кодекси України (окрім Кодексу України про адміністративні правопорушення), якими запроваджено механізми забезпечення однаковості правозастосування, а також обов'язковість судових рішень ВСУ.

Статтями 237 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), 111-16 ГПКУ, 355 ЦПКУ передбачено, що заява про перегляд судових рішень судів може бути подана виключно на таких підставах: 1) неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права, внаслідок чого ухвалено різні за змістом судові рішення у подібних правовідносинах; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Відповідно до ст. 445 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, підставами для перегляду ВСУ судових рішень, що набрали законної сили, є: 1) неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень; 2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом.

Зупинимося на перших підпунктах зазначених вище статей.

Умовою допуску до перегляду є те, що

при отриманні рішення касаційного суду, в якому норма права застосована певним чином, та наявності іншого рішення касаційного суду, де та сама норма права в подібних правовідносинах була застосована іншим чином, особа може звернутися до ВСУ із заявою перегляд його рішення. Однак при застосуванні цього правила існують суттєві проблеми. Перша полягає у тому, що звернення може бути подане лише в разі неоднакового застосування норм матеріального права. Різне застосування норм процесуального права не є підставою для звернення до ВСУ. Другою проблемою є механізм допуску до ВСУ. Питання допуску вирішує вищий спеціалізований суд, який ухвалив відповідне рішення. Проблематика допуску широко висвітлювалась та критикувалась багатьма авторами. До цього можна додати і те, що вищі спеціалізовані суди не справляються зі своєю функцією фільтра і допускають ті справи, які допускати не можна, і не допускає ті справи, які необхідно допускати. Третя проблема характерна для цивільного та адміністративного судочинства. Так, ст. 220-1 КАСУ визначає, що під час попереднього розгляду справи суд касаційної інстанції без повідомлення осіб, які беруть участь у справі, має право відхилити касаційну скаргу та залишити рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення. Таке ж саме право на стадії попереднього розгляду справи відхилити касаційну скаргу і залишити рішення без змін, якщо відсутні підстави для скасування судового рішення, передбачено для касаційного суду у ст. 332 ЦПКУ. Крім того, ст. 328 ЦПКУ передбачає можливість відмови у відкритті провадження у справі в тому разі, коли касаційна скарга є необґрунтованою і викладені в ній доводи не викликають необхідності перевірки матеріалів справи. Стаття 428 КПК України передбачає, що суд касаційної інстанції постановляє ухвалу про відмову у відкритті касаційного провадження, якщо з касаційної скарги, наданих до неї судових рішень та інших документів вбачається, що підстав для задоволення скарги немає.

Право касаційного суду відмовити в розгляді касаційної скарги, без правової оцінки касаційним судом правильності застосування норм права судами нижчих інстанцій, позбавляє права особи, якій відмовлено у розгляді касаційної скарги, і права звернутися до ВСУ. Більше того, така відмова позбавляє права всіх осіб, у судових рішеннях яких використані такі ж норми права, звернутися до ВСУ.

Наступна проблема стосується більшою мірою адміністративного судочинства. В окремих справах, передбачених КАСУ, існує порядок звернення до ВАСУ як до суду першої інстанції. Так, відповідно до ст. 18 КАСУ, ВАСУ як суду першої інстанції підсудні справи щодо встановлення Центральною виборчою комісією результатів виборів або всеукраїнського референдуму, справи про дострокове припинення повноважень народного депутата України, а також справи щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Судові рішення ухвалені ВАСУ як судом першої інстанції не можуть ані переглядатися у ВСУ, ані бути альтернативними рішеннями в інших справах. З цього приводу слід навести ухвалу ВАСУ від 2 серпня 2011 р. у справі № В/9991/1770/11, у якій суд зазначив, що заявник посилається на постанову ВАСУ від 26 квітня 2011 р. по справі № П/9991/22311, у якій, на його думку, порівняно з оскаржуваним рішенням має місце неоднакове застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права. Постанова від 26 квітня 2011 р. винесена ВАСУ як судом першої інстанції, а не судом касаційної інстанції. Крім того, в заяві не зазначено іншого судового рішення, у якому по іншому були б застосовані норми матеріального права. Ураховуючи цю обставину та виходячи з мети судового перегляду, колегія суддів не знаходить підстав для допуску заяви до провадження у ВСУ.

Беззаперечним позитивним моментом, а також доказом запровадження елементів

прецедентного права, є ст.ст. 244-2 КАСУ, 111-28 ГПКУ, 360-7 ЦПКУ, які встановлюють, що рішення ВСУ, прийняте за наслідками розгляду заяви про перегляд судового рішення з мотивів неоднакового застосування судом (судами) касаційної інстанції одних і тих самих норм матеріального права у подібних правовідносинах, є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права, та для всіх судів України. Суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ. Невиконання судових рішень ВСУ тягне за собою відповідальність, установлену законом. Рішення ВСУ, ухвалені за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених відповідно ст.ст. 237 КАСУ, 111-16 ГПКУ, 355 ЦПКУ, підлягають оприлюдненню на офіційному веб-сайті ВСУ не пізніше як через десять днів з дня їх ухвалення.

Особливої уваги заслуговують три моменти: по-перше, рішення ВСУ перетворюються на особливі форми не лише правозастосування, а нормотворення, адже правовий висновок є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить зазначену норму права; по-друге, фраза «суди зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ» остаточно

перетворює судові рішення на джерело права; по-третє, підстави для звернення до ВСУ, а також обов'язковість правових висновків ВСУ дають підстави стверджувати про дублювання певною мірою повноважень ВСУ та КСУ.

На жаль, ст. 458 КПК України звучить дещо інакше, а саме: висновки ВСУ, викладені у його ухвалах, у випадках, передбачених у ч. 2 ст. 455 і ч. 2 ст. 456 цього Кодексу, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму закону, та для всіх судів України. Невиконання судових рішень тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Рішення ВСУ, ухвалені за результатами розгляду заяв про перегляд судового рішення з підстав, передбачених ст. 445 цього Кодексу, підлягають оприлюдненню на офіційному веб-сайті ВСУ не пізніше як через десять днів з дня їх ухвалення.

Тобто, відсутня вимога щодо обов'язку судів привести свою судову практику у відповідність із рішеннями ВСУ, що є суттєвим недоліком для кримінального процесу, на відміну від інших процесуальних кодексів України, і кодекс потребує внесення відповідних змін.

Висновки

На сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що правова система України все більше набуває елементів прецедентного права, а Україна наближується до країн зі змішаною системою права.

Література

1. *Мережко О.* Правова держава як міф / О. Мережко // Юридична газета. – 19.12.2005. – № 23 (59). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1918/>
2. *Верещагин А.* Прецедентное право : теперь и в России : Пять мифов о роли судебного прецеденту в нашей стране и в мире / А Верещагин. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.forbesrussia.ru/column/47477-pretседentnoe-pravo-teper-i-v-rossii>
3. *Корчевна Л.О.* Проблема різноджерельного права : дослід порівняльного правознавства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Л.О. Корчевна. – К., 2005. – 36 с.
4. *Вильдхабер Л.* Прецедент в Европейском Суде по правам человека / Л. Вильдхабер // Государство и право. – 2001. – № 12. – С. 5-12.
5. *Кухнюк Д.В.* Судовий прецедент як джерело кримінально-процесуального права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Д.В. Кухнюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2008. – 17 с., вкл. обкл. – *Бібліогр.: С. 14*
6. *Тополевський Р.Б.* Системні зв'язки юридичних джерел права : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / Р.Б. Тополевський ; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 19 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 16

7. *Гураленко Н.А.* Судовий прецедент в системі джерел права : філософсько-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / Н.А. Гураленко ; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2009. – 18 с., *включ.* *обкл.* – *Бібліогр.*: С. 15

8. *Стецик Н.В.* Технологія судової правотворчості : загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / Н.В. Стецик ; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2011. – 16 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 13

9. *Шевчук С.В.* Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень» / С.В. Шевчук ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008. – 38 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 34-35

10. *Мазур М.В.* Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право» / М.В. Мазур ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2009. – 20 с., *включ. обкл.* – *Бібліогр.*: С. 17

11. Перспектива введення в Україні судового прецеденту як джерела права / Правовий тижень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=120594>

12. *Бодров С.Ю.* Судебный прецедент в системе источников российского права : вопросы теории и практики: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.: 12.00.01 / С.Ю. Бодров. – Ульяновск, 2004. – 208 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/sudebnyi-pretседent-v-sisteme-istochnikov-rossiiskogo-prava-voprosy-teorii-i-praktiki>

13. *Белкін М.Л.* Значення та перспективи впровадження судового прецеденту у судочинстві України в контексті забезпечення єдності правозастосування / М.Л. Белкін // Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип.13. – К., 2012. – С. 125-133.

14. *Белкин М.Л.* Роль судебного прецеденту в реализации принципов правового государства / М.Л. Белкин // Мировой судья. – 2009. – № 3. – С. 10-12.

15. *Белкин М.Л.* Законодательное обоснование применения в судебной практике решений Европейского Суда по правам человека как источника права / М.Л. Белкин // Международное публичное и частное право. – 2010. – № 1 (52). – С. 30-33.

16. *Назаренко Т.Н.* Принцип «правовой определенности» и его применение судами общей юрисдикции Российской Федерации / Т.Н. Назаренко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://usd.sml.sudrf.ru/modules.php?name=press_dep&op=4&did=9

Правові аспекти реалізації політичних прав і свобод на сучасному етапі розвитку демократичної держави

В.Ю. Горелова

кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.М. Пижов

студент Коледжу економіки, права та інформаційних технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

На основі узагальнення й систематизації теорії та практики конституційного права в науковій статті розкрито актуальні питання механізму реалізації конституційних політичних прав і свобод, акцентовано увагу на складових елементах гарантій, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних політичних прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина.

На основе обобщения и систематизации теории и практики конституционного права в научной статье раскрыты актуальные вопросы механизма реализации конституционных политических прав и свобод, акцентировано внимание на составляющих элементах гарантий, обеспечивающих в своей совокупности осуществление конституционных политических прав, свобод и законных интересов человека и гражданина.

Based on generalization and systematization of the theory and practice of constitutional law the scientific article provides the issues of mechanism of the implementation constitutional political rights and freedoms, focuses on the component elements guarantees that, taken together, provide a constitutional exercise of political rights, freedoms and legitimate interests of man and citizen.

Ключові слова: політичні права та свободи, демократична держава, конституційні гарантії, міжнародні організаційно-правові гарантії.

Постановка проблеми

Основоположним принципом сучасних демократій є залучення громадян до процесів державного управління та прийняття політичних рішень [1, с. 16]. Реалізацію цього принципу забезпечують політичні права та свободи, які можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина (наділеного цими правами) у політичному житті держави.

Ступінь демократизації режиму значною мірою зумовлений ступенем реалізації політичних прав і свобод особи. В Україні, як перехідному суспільстві, що прямує до демократії, політичні права та свободи задекларовані в конституції та інших нормативно-правових документах [2, с. 63], однак, на жаль, не завжди гарантована їх реалізація. Отже, проблема гарантованості й широкої реалізації громадянами своїх політичних прав і свобод є актуальною суспільно-значущою пробле-

мою. Проблема конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод особи та гарантованості їх реалізації потребує всебічного комплексного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окрім аспекти проблеми знайшли своє відображення в працях сучасних науковців. Зокрема, проблему реалізації політичних прав і свобод людини та громадянина розглядали у своїх працях такі науковці як: Т.М. Заворотченко, Е.Є. Регушевський, О.Г. Кушніренко, А.Ф. Колодій, І.О. Іерусалімова, В.Т. Маляренко та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Публікації, присвячені розглядові проблем реалізації політичних прав і свобод у сучасній юридичній науці займають значне місце, але більшість авторів зосеред-

жують свою увагу на конкретних аспектах національного законодавства, залишаючи без уваги гармонізацію національного права з нормами і принципами міжнародного права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення особливостей та специфіки політичних прав і свобод людини та громадянина в демократичних правових країнах і зокрема в Україні; розгляд місця політичних прав у системі всіх видів конституційних суб'єктивних прав і свобод; висвітлення механізмів і форм реалізації політичних прав і свобод.

Виклад основного матеріалу дослідження

Слід зазначити, що конституційні права та свободи є головним елементом конституційних правовідносин, що виникають між людиною (громадянином) і державою, породжуючи обов'язок держави захищати й охороняти основні та інші права і свободи кожної окремої людини (громадянина).

Політичні права громадянина є своєрідним обмеженням рівності між людьми, оскільки їх позбавляються особи, які мешкають у країні, але не мають громадянства. Ці права зазвичай передбачають можливість участі в державних справах, у виборах вищих і місцевих органах державної влади та допуску до державної служби у своїй країні.

Результати досліджень з історії виникнення політичних прав і свобод людини та громадянина дають підстави стверджувати, що особи, які не мають громадянства, цих прав у даній державі не мають. Така дискримінація допускається міжнародним співтовариством і пояснюється правомірним бажанням кожної держави надавати зазначені права лише особам, які остаточно пов'язані з долею країни і в повному обсязі несуть конституційні зобов'язання.

Природний характер прав громадянина впливає з того, що носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в Україні є багатонаціональний народ. Ця важлива основа конституційного ладу країни набуває реальної та практичної реалізації саме че-

рез політичні права кожної людини. Така взаємодія і забезпечує необхідне їх застосування та реалізацію в повсякденному житті.

Жодне суспільство не може надати людині безмежну свободу, оскільки це може призвести до численних зіткнень із боку різних верств населення, що намагаються реалізувати лише ті проблеми, які їх цікавлять. Ось чому вся система прав і свобод будується таким чином, щоб забезпечити законні інтереси людей і попередити можливе обмеження їх прав і свобод у результаті зловживання останніми [3, с. 48].

Визнання прав і свобод людини та громадянина безпосередньо діючими означає, що людина та громадянин можуть здійснювати свої права і свободи, а також захищати їх у випадку порушення, керуючись при цьому Конституцією України [4] та посилаючись на неї. Це також підтверджено в ст. 8 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої кожна людина має право на ефективне відновлення в правах компетентними національними судами у випадку порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом [5, с. 237].

Ця наукова робота кореспондує, що кожному гарантується судовий захист його прав і свобод, право на оскарження в суді незаконних рішень і дій державних органів, посадових осіб і суспільних установ.

Вказаній меті перш за все служить принцип формально-юридичної рівності, тобто рівності всіх перед законом. Якщо ж права та свободи індивіда були обмежені в результаті зловживання ними з боку іншої особи, то держава надає можливість першому захистити свої права всіма способами, що не заборонені законом. Причому він має право використовувати державні засоби захисту своїх прав і свобод, які гарантуються конституцією.

Політичні права та свободи – це права, які зачіпають безпосередньо політичні інтереси людини, вони виражають можливості індивіда на участь у політичному житті та здійсненні державної влади [3, с. 103].

На відміну від особистих, політичних права та свободи спрямовані на активне включення кожного індивіда в життя країни, в управління її справами. Ці права та свободи створюють умови для закріплення зв'язків між людиною та суспільством, громадянином і державою. Від стану політичних прав і свобод залежить міцність підвалин конституційного ладу, реальність його демократизму та рівень політичної культури у населення.

Передусім слід наголосити, що хоча політичні права та свободи широко декларувалися в минулому і навіть становили позитивний приклад існування та розвитку політичних процесів за радянської влади, проте реалізація їх була досить важкою. Зокрема, монополія партійного апарату на визначення складу ради перекручувала сенс виборчих прав. Багатопартійність на практиці не допускалася, а профспілки та інші громадські організації розглядалися як додаток до партійно-державної машини. У таких умовах політичні права та свободи сприяли відверненню держави від народу та появи у нього недовіри до інституту демократії [5, с. 304].

Слід указати, що в контексті демократизації сучасного громадянського суспільства, формування правової держави, подолання відчуження громадян від влади, створення ефективних форм і методів діяльності державних органів щодо забезпечення прав і свобод виникає нагальна потреба в нормативно-правовому врегулюванні конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина [6, с. 64].

Особливу увагу слід акцентувати на нормах, що закріплюють політичні права на міжнародному рівні, оскільки згідно з ч. 1 ст. 9 Конституції України [4] чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства. Положення зазначеної статті конституції мають надзвичайно важливе зовнішньополітичне та правове значення, особливо в умовах активного процесу входження України у світове співтовариство. Закон України «Про міжнародні договори

України» [7] від 29 червня 2004 р. обумовлює здійснення ратифікації міжнародних договорів (тих, які потребують її згідно зі ст. 9 цього Закону) не у формі постанови Верховної Ради України, як це було раніше, а прийняттям спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України.

Взаємодія політичних прав і свобод людини та громадянина і міжнародного права відбувається також у межах гармонізації національного законодавства з нормами та принципами Загальної декларації прав людини, відповідних міжнародних актів, Європейської конвенції з прав людини тощо. Україна в цьому питанні керується домінуючою у світі концепцією норм міжнародного права перед нормами національного законодавства [5, с. 628].

Особливо складним є питання гармонізації міжнародного та національного права, розв'язання якого передбачає усунення правових колізій, пов'язаних із конституціями відповідних держав. Це, зокрема, стосується колізій між Конституцією України [4] та Європейською конвенцією про громадянство [8]. Конституція України та закон «Про громадянство» [9] чітко фіксують положення про те, що в Україні визнається єдине громадянство. У той час як зазначена конвенція, прийнята Радою Європи роком пізніше, допускає випадки подвійного громадянства (для громадян різних країн при вступі у шлюб, для їх дітей). Для ратифікації цієї конвенції потрібні відповідні зміни в конституції та законі. Це важливо у зв'язку з тим, що існуюча дисгармонія не є виправданою з точки зору однакового забезпечення фундаментальних прав людини на міжнародному та національному рівнях.

Джерело такого явища, як політичні права і свободи громадян, слід шукати в системі зв'язків суспільних відносин, що розвиваються. З'являється зовнішня свобода, що й передбачає необхідність її легалізації на законодавчому рівні та, найголовніше, створення налагоджених правових механізмів і способів використання цієї свободи, включаючи юридичне оформ-

лення меж її реалізації, на випадок перевищення яких держава може задіяти свій арсенал примусових засобів регулювання поведінки індивіда.

У теорії права є поняття «правовий вплив», під яким розуміють результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини як систему правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації та застосування), інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого процесу тощо) [10, с. 91]. Дія механізму державно-правового впливу спрямована на вирішення завдань, що стоять перед державою, суспільством, правом і впливають із основних положень Конституції України.

Найважливішою формою реалізації політичних прав є виборче право, що включає право обирати (активне право) та право бути обраним (пасивне право).

Більшість демократичних країн відмовилися від різних цензів і намагаються максимально гарантувати виборче право. Особиста участь громадян у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також через обраних представників, є втіленням суверенітету народу та формою здійснення народовладдя [11].

Другою формою реалізації політичних прав і свобод (зокрема права на участь в управлінні державними справами) є право громадян на референдум. Це право забезпечує суверенітет народу та верховенство його влади. Адже, референдум – це спосіб всенародним голосуванням впливати на процеси прийняття політичних рішень, вирішувати важливі державні питання [3, с. 127]. Найбільш повно відображає активність громадян така складова права на референдум як стадія народної ініціативи. Громадяни можуть стати ініціаторами проведення референдумів з будь-якого питання, яке можна вирішити в такий спосіб.

Визначені в Конституції України політичні права та свободи відповідають загальноновизнаним міжнародним нормам, що закріплені в Міжнародному пакті про

громадянські та політичні права (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950 р.), Загальній декларації прав людини (1948р.) та інших міжнародно-правових актах [5, с. 439]. Регламентація політичних прав і свобод здійснюється у відповідних законодавчих актах, насамперед у законах про вибори, всеукраїнський і місцеві референдуми, політичні партії в Україні.

Політичні права та свободи людини й громадянина в Україні є частиною загальної системи всіх видів конституційних суб'єктивних прав і свобод. Дія конституційних норм, принципів і засобів, що опосередковується в конституційно-правовому регулюванні статусних правовідносин, створенні умов для безперешкодного здійснення політичних прав і свобод, виступає як система структурних елементів, кожен із яких виконує певну функцію [11].

Традиційно вважається, що основним елементом механізму забезпечення реалізації конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина є їх гарантії. Гарантії прав і свобод людини та громадянина є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту цих прав [10, с. 201]. Від моменту існування політичних прав і свобод людини постає питання про гарантування цього виду системи прав і свобод, яке виступає своєрідним зовнішнім методом обмеження влади, що завжди прагне до саморозширення та посилення своєї присутності в усіх сферах життя людства [1, с. 167]. Гарантованість реалізації політичних прав і свобод – основа демократії та засіб контролю за владою.

У сучасній політичній науці виокремлюють нормативно-правові та інституційно-організаційні гарантії забезпечення прав і свобод людини та громадянина в демократичній державі [6, с. 53].

Нормативно-правові гарантії забезпечення прав і свобод громадян – це сукупність національних і міжнародних правових норм, що визначають обсяг прав, свобод, обов'язків громадян, а також засоби,

що встановлені для їх реалізації й охорони від порушень. Тобто, це встановлені законом і нормами права засоби, якими охороняються та захищаються права громадян, припиняються й усуваються їх порушення, відновлюються порушені права. В Україні, нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини та громадянина є сукупністю конституційних, національних і міжнародних норм.

Інституційно-організаційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян – це передбачені в нормативно-правових актах суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції та повноваження з організації та здійснення юридичного забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини та громадянина [3, с. 124].

В Україні в інституційно-організаційному аспекті провідна роль у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина належить Президенту України, який згідно зі ст. 102 Конституції України [4] є гарантом прав і свобод людини та громадянина. Реалізація цих повноважень Президента здійснюється через ініціювання законів, видання указів, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Повноваження Глави держави у сфері захисту прав і свобод громадян знаходять свій вияв у праві вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, у праві Президента скасовувати акти Кабміну, рішення голів місцевих державних адміністрацій, деякі інші нормативні акти в разі порушення ними прав і свобод особи в Україні.

Систему міжнародних організаційно-правових гарантій прав і свобод людини та громадянина становлять міжнародні, всесвітні та регіональні органи, у компетенцію яких входить захист прав і свобод людини та громадянина шляхом застосування міжнародних нормативно-правових гаран-

тій. Метою міжнародних організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання національних і міжнародних гарантій прав людини.

Висновки

Політичні права та свободи, їх обсяг, повнота, гарантованість реалізації є показниками рівня демократичності режиму та політичної системи, статусу особи в державі. Конституційно-правова та інституційно-організаційна гарантованість реалізації політичних прав і свобод людини та громадянина є важливою формою здійснення громадського контролю за владою, механізмом самореалізації особи у політичній сфері та забезпечення її права на участь в управлінні державними та суспільними справами. Отже, законодавцю, на шляху єднання України з Європейським співтовариством потрібно врахувати всі особливості міжнародного законодавства в процесі імплементації національного права.

Зарубіжний досвід свідчить, що імплементація здійснюється у формі врахування вимог міжнародного права в ході підготовки проектів національних законодавчих актів шляхом проведення експертизи останніх, внесення змін і доповнень до вже чинних актів тощо. Можна дійти висновку, що для України ці форми є прийнятними, їх слід покласти в основу імплементаційних норм.

На нашу думку, для виключення випадків колізії в імплементаційному процесі необхідно – доповнити ст. 192 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [12] частиною 2, а саме: «2. Верховна Рада надає законом згоду на обов'язковість міжнародних договорів України (ратифікація, затвердження, прийняття, приєднання) та здійснює денонсацію міжнародних договорів України тільки в разі проведення правової експертизи національного законодавства на відповідність міжнародним нормам».

Література

1. Шемшученко Ю.С. Конституційне право України. Академічний курс : Підручник : У 2 т. – Т. 2 / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 800 с.
2. Шемшученко Ю.С. Вибране / Ю.С. Шемшученко – К. : Юридична думка, 2005. – 592 с.

3. *Колодій А.М.* Права людини і громадянина в Україні : Навчальний посібник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
5. *Бостан Л.М.* Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. : Навчальний посібник. / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр навчальної літератури, 2008 – 730 с.
6. *Скрипнюк О.В.* Конституція України та її функції : проблеми теорії та практики реалізації / О.В. Скрипнюк. – К. : Академія правових наук України, – 2005. – 168 с.
7. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004, – № 50. – С. 540.
8. Європейська конвенція про громадянство від 1 квітня 2007 р. за станом на 2013 р. / Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_004. – Назва з екрана.
9. Закон України «Про громадянство» від 6 грудня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 13. – С. 65.
10. *Погорілко В.Ф.* Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії та практики. / В.Ф. Погорілко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
11. *Заворотченко Т.М.* Поняття нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина / Т.М. Заворотченко [Електронний ресурс] 2013, – Режим доступу : <http://odt.uchni.com.ua/pravo/1171/index.html?page=4>. – Назва з екрана.
12. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 27 вересня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15, № 16-17. – С. 133.

Причины появления новых конституций

А.Н. Пугачёв

кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой теории и истории государства и права, Полоцкий государственный университет, Республика Беларусь

У статті виявлено та проаналізовано причини появи нових конституцій з урахуванням усіх можливих суспільно-політичних чинників. Показано, чому необхідність прийняття конституції виникає при утворенні нової держави. Актуалізується дискусія про «постійні» та «тимчасові» конституції, критично осмислюється категорія «перехідного періоду», що обумовлює момент прийняття нового основного закону. Країнознавча специфіка в цій публікації представлена в контексті порівняльно-правових досліджень.

В статье выявлены и проанализированы причины появления новых конституций с учётом всех возможных общественно-политических факторов. Показано, почему необходимость принятия конституции возникает при образовании нового государства. Актуализируется дискуссия о «постоянных» и «временных» конституциях, критически осмысливается категория «переходного периода», обуславливающего момент принятия нового основного закона. Страноведческая специфика в настоящей публикации представлена в контексте сравнительно-правовых исследований.

The reasons of emergence of new constitutions taking into account all possible political factors are established and analyzed. It is shown why need of adoption of the constitution arises at formation of the new state. Discussion about «constants» and «temporary» constitutions is staticized. The category of the «transition period» causing the moment of adoption of the new basic law is critically comprehended. Regional geographic specifics are presented in a context of comparative and legal researches.

Ключевые слова: конституция; основной закон как первопричина государственности; конституционный кризис; изменение конституции; временные и постоянные конституции; «переходный период» как категория конституционализма; конституционная революция; легализация и легитимность конституции.

Постановка проблемы

В юридической литературе появление новых конституций традиционно связывают со способами их принятия: октроированием, представительными учреждениями, референдумом. Однако, с нашей точки зрения, принятие конституции является собой лишь последнюю стадию конституционного процесса. Куда более важно исследовать действительные причины появления конституций, выявить сопутствующие исторические, политические, международные, экономические факторы. При всём многообразии такого рода обстоятельств имеет практический смысл и научное значение целенаправленное обобщение причин появления новых конституций, т.е. выработка определённых классификационных подходов, что способствует

систематизации нашего знания о государстве и праве.

Анализ последних исследований и публикаций

По обозначенной проблематике не существует монографических и диссертационных исследований, однако отдельные фрагменты проблемы представлены в работах С.А. Авакьяна, А.Н. Медушевского, Т.Я. Хабриевой, В.Е. Чиркина, М.Ф. Чудакова, Б.С. Эбзеева, Ю.А. Юдина.

Не решенные ранее части общей проблемы

При всей разработанности истории и теории конституционализма комплексное изучение причин новых конституций не нашло своего места в научной литературе. Во многом это объясняется тем, что такого

рода исследования находятся на «стыке» междисциплинарных знаний, выходят за традиционные границы научного поиска, обязывают к изучению закономерностей в неправовых сферах.

Целенаправленное и системное обобщение причин появления новых конституций позволяет обратить внимание на факторы, играющие роль классификационных признаков.

Формулирование цели статьи

Цель статьи – на основе комплексного анализа указать, проанализировать и обобщить основные причины появления новых конституций с учетом сопутствующих исторических, политических, экономических и международных факторов.

Изложение основного материала исследования

Понимание закономерностей формирования конституционализма предполагает и целенаправленное обобщение причин появления новых основных законов, поскольку политические, экономические и юридические преобразования в обществе проходят с различной степенью интенсивности и имеют разный характер в зависимости от страноведческой специфики. Этот процесс обусловлен ситуацией в конкретной стране на соответствующем этапе её развития, т.е. история конституции всегда неотъемлема от истории общества и государства.

Как правило, появление новой конституции всегда сопровождается существенными изменениями в жизни общества, подводит итог предшествующему развитию, знаменует качественно новый этап в истории государства, отражает утверждение новых идеологических концепций или совершенствование существующих. Вряд ли возможно дать исчерпывающий перечень причин такого рода, да и трактовка их затруднительна с каких-либо единых позиций, что подтверждается изучением соответствующей литературы. Однако общий ракурс проблемы уловим, и это позволяет обратить внимание на следующие обстоятельства.

1. Необходимость принятия конституции возникает при образовании нового государства. В этом случае конституция рассматривается как учредительный правовой акт – первопричина государственности. США в этом отношении – характерный пример, поскольку на месте колониальных штатов «отцы-основатели» стремились закрепить установленный ими внутренний порядок, пошли на решительный разрыв с метрополией с намерением создания собственного государства на принципиально иных основах. Здесь создание государственности шло параллельным курсом с учреждением основного закона, всё начиналось с «чистого листа». И в этом усматривается очевидное преимущество американского пути развития.

Особенность этой «конституционной революции» А.Н. Медушевский [1, с. 151] усматривает в том, что во время её не происходило радикального внеправового изменения социальной системы, а речь шла скорее об изменении политических и правовых параметров. Но не следует забывать о том, пишет К.В. Арановский, что «до принятия Конституции США народы штатов уже имели конституционный опыт (так, действующая Конституция Массачусетса датируется семью годами раньше федеральной американской Конституции), как и предысторию союзнических отношений. Конституцию США поэтому приняли не без возражений, но всё же с готовностью...» [2, с. 207].

В XX в. принятие многих конституций также означало учреждение совершенно новых по своей природе государств. Верно отмечено [3, с. 35], что во всех странах Азии, Африки, Латинской Америки, Океании, освобождавшихся в 50-90-е годы XX в. от колониальной зависимости, принятие конституций (иногда дарованных метрополией) означало юридическое признание первоначального образования государства в прежнем колониальном обществе. Всего таким путём возникло более 130 новых государств. В Европе в 90-е годы происходили иные процессы, и связано это с распадом существовавших

стран и образованием на их территории новых государств (это касается бывших СССР, Чехословакии, Югославии).

2. Конституция может появиться как результат оформления нового политического и социально-экономического строя. Речь идёт о том, что формально возникает новое государство со своей конституцией и приходит оно на смену ранее существовавшему на данной территории государству. Например, разрыв с прежней государственностью был провозглашён французской Декларацией 1789 г. и конституцией 1791 года. Принятие конституции не означало первоначального учреждения государства, так как в отличие от колониальной Америки французское государство существовало сотни лет. Принятие конституционных актов означало коренное изменение характера государственной власти, рождение нового по своей социальной сущности государства, «и в этом случае конституция выступает как учредительный акт создания нового государства, но взамен ранее существовавшего» [3, с. 35]. Здесь конституция является не отражением действительности, а образом для неё.

Как правило, такого рода события называют конституционным кризисом, т.е. «основной закон теряет легитимность (возникает разрыв легитимности и законности), либо различные конституционные нормы не могут быть согласованы противоборствующими социальными силами на базе действующего основного закона, либо конституция или часть её норм вступают в радикальное противоречие с политической реальностью» [4, с. 465]. Наиболее чётко механизм конституционного кризиса предстаёт в ходе радикальных социально-политических революций (французской, мексиканской, русской, китайской, иранской). В его основе – перманентный конфликт старого и нового права, определяющий специфику модели изменения конституций. Профессор А.Н. Медушевский в данном случае предлагает использовать термины «конституционная революция» и «конституционный переворот» [4, с. 467], под которыми он понимает

такие радикальные изменения основного закона, которые не вытекают из его собственных положений и, следовательно, ведут к созданию совершенно новой конституции. В качестве примера [1, с. 151] он приводит Францию, Мексику, Россию, Китай, Иран.

Конституционный кризис, как причина «революций» и «переворотов», отражает не столько внутреннее состояние самого основного закона, сколько проявления системного кризиса в обществе, когда действительность очевидно дистанцируется от конституции. По определению В.О. Лучина, «конституционный кризис [...] затрагивает все основные сферы общественной жизни, проявляющийся в девальвации конституции, резком расхождении её с общественной практикой; функционировании социально-экономических, политических, государственно-правовых институтов с существенными отступлениями от требований конституции; разрушении единого конституционно-правового пространства, длительном бездействии или ненадлежащем действии конституционных и иных правовых норм, массовом безнаказанном их нарушении, достигающем критических величин» [5, с. 407]. Можно сделать вывод, что под конституционным кризисом подразумевается процесс неконституционной смены основ общественного и государственного строя, не обусловленный деструктивным влиянием какого-либо одного фактора.

В Новейшей истории характерен пример с Конституцией РСФСР 1918 г. [6, с. 145], которая в формальном плане была Основным законом нового государства, возникшего на части территории бывшей Российской империи. Но прежде всего это была конституция государства, провозгласившего новый социально-экономический и политический строй – социализм, который связывался с властью рабочих и крестьян, отстранением от власти капиталистов и помещиков, с приверженностью общественной и отменой частной собственности, реализацией идеи мировой революции.

Коренная перемена политического и экономического курса государства является одной из самых серьёзных и распространенных причин появления новых конституций и принципиально нового законодательства (см., например, В.М. Сырых [7, с. 177]). Так складывается ситуация, что при определенных условиях политические силы, стоящие у власти, по тем или иным причинам теряют её. К руководству приходят радикал-реформаторы, которые имеют свою идеологию, то есть систему взглядов на то, какой быть государственной власти и как должно управляться общество, каким ценностям и идеалам необходимо следовать. Проводя свою политическую и правовую идеологию в жизнь, силы, пришедшие к власти, отменяют ранее действовавшее законодательство и принимают новые акты. Так, в 1917 г. большевики полностью отказались от юридического наследия Российской империи, взамен принимая революционные декреты.

Такая ситуация была характерна для большинства бывших советских республик, и в изменившихся условиях «конституция как основной закон государства была призвана отражать на правовом уровне соответствующие противоречия и, по мере возможности, способствовать их разрешению с помощью специфического, юридико-правового конституционного инструментария, воздействующего на различные сферы общественных отношений» [8, с. 45]. Н.С. Бондарь, автор приведенной цитаты, не считает в этом плане исключением и Конституцию России 1993 г., рассматривая её как юридизированную форму отражения социальных противоречий.

Для бывшего СССР исключением из правил составляла Латвия, не принявшая новой конституции. Считается, что в 1990 г., заявив о восстановлении своей независимости, Латвия начала самую радикальную ломку Советской правовой системы. Но из всех республик Союза Латвия стала единственной, которая пошла по пути реставрации досоветской правовой системы [9, с. 375]. В 1992 г. были восстановлены в силе два главных акта – конституция

1922 г. и Гражданский закон 1937 года. Оба документа с точки зрения современных правовых реалий и юридической техники выглядят несколько архаичными, однако для латвийского руководства важно их символическое значение как свидетельство непрерывности, и преемственности латвийской государственности. В акты вносятся только самые необходимые изменения, например, конституция 1922 г. дополнена отсутствовавшим ранее разделом о правах человека и нормами о Конституционном Суде. Восстановление же других досоветских законов часто имеет временный характер, и они действуют до принятия нового законодательства.

3. Появление конституций может быть обусловлено изменением формы правления, территориального устройства, политического режима. Например, государство было монархией, а стало республикой – это основа для принятия новой конституции; может иметь место и обратное – превращение республики в монархию либо «реставрация» монархии (такие события имели место в конституционной истории Испании XX века). Или, парламентарная республика стала президентской; и наоборот – на смену президентской республике пришла парламентарная.

В ряду рассматриваемых причин может быть рассмотрен случай, который М.Ф. Чудаков полагает заслуживающим особого внимания. Автор считает [10, с. 59], что сюда относится ситуация, когда лидер страны в кризисную эпоху иницирует принятие новой конституции, чтобы установить новые правила политических и правовых действий, новые государственно-правовые институты, включая новую структуру власти вообще. Приводится ставший уже хрестоматийным пример генерала де Голля и «его» конституции 1958 г., которая появилась в разгар Алжирского кризиса. Как известно, де Голль согласился возглавить страну только при условии принятия новой конституции, по которой он получает весомые полномочия (де Голль вовсе не обижался, когда о нём говорили как о но-

воиспечённом «диктаторе»). Он настаивал на «суперпрезидентских» полномочиях не из-за утоления политических амбиций, поскольку и так заслуженно обладал статусом «народного героя» сообразно вкладу в борьбу с нацизмом и восстановление послевоенной Франции. Тем более не ставились под сомнение демократические ценности. По сути, генерал предотвратил назревавшую гражданскую войну и очень своевременно решил проблему с североафриканскими колониями. Как оказалось, де Голль верно рассчитал, что посредством новой конституции будет укреплена французская государственность. В его пользу говорит и тот факт, что им никогда не рассматривались варианты «пожизненного» президентства.

Несомненно, перед нами ситуация конституционного кризиса, затрагивающего политический режим и форму правления. Но в отличие от конституционной революции (переворота), во Франции под угрозой не были поставлены принципы демократического устройства, здесь не «свершалась» социальная и политическая революция. Порядок и процедуры реформирования Конституции IV Республики были чётко оговорены, что позволило избежать неконтролируемого процесса конституционных изменений, «ведущего к авторитарному перерождению демократических норм без их формально-юридического пересмотра» [4, с. 467]. Трудно определить, что же всё-таки имело место – жёсткая конституционная реформа либо мягкая конституционная революция. Если учесть, что за принятием Конституции V Республики не последовало радикальных изменений правовой, политической и общественной системы, то, вероятнее всего, следует остановиться на первом варианте. Французские авторы [4, с. 482] предпочитают говорить о «юридическом перевороте». Немецкая политическая традиция иная, поскольку переворот либо путч – «всегда насильственное изменение состава высшего руководства» [11, с. 426], но до этого во Французской Республике дело не дошло.

Многочисленные нарушения закона,

сомнения в требуемой явке избирателей, непонятный порядок подсчёта голосов и объявления итогов этого референдума оставили много вопросов. Но Основной закон был принят и действует по сей день. Как пишет председатель Конституционного Суда России В.Д. Зорькин (активный участник тех событий не на стороне Б.Н. Ельцина), «наша Конституция является необходимой и достаточной основой для развития законодательства и всей правовой системы России. Лучшей конституции в обозримой перспективе не предвидится. Надо дорожить существующей Конституцией и развивать правовой вектор этого документа» [12, с. 61]. Такая точка зрения не разделяется многими российскими политиками, юристами, общественными деятелями, однако никто не оспаривает того факта, что события 1993 г. в России были радикальной политической революцией, трагический опыт которой не должен повториться.

4. Распространённой причиной появления новых конституций принято считать факторы эволюционного свойства, когда «действующая конституция не может быть приведена в соответствие путём её частичного изменения с учётом тех существенных перемен, которые произошли в политической, социальной и экономической жизни общества» [13, с. 76]. В данном случае новая конституция может знаменовать новый этап в развитии общества и государства, тем более, если это происходит естественным, так называемым эволюционным (т.е. в целом мирным и спокойным) путём.

По мнению М.Ф. Чудакова, такого рода случай рассматривается «субъективной» причиной принятия конституции, выявляя прежде всего идеолого-пропагандистские цели: «...в политико-правовом документе (конституции) закрепляются формальные и косметические перемены, но выдается это за огромный шаг вперёд. Это, к примеру, Конституция 1977 года» [10, с. 60]. Подобное суждение может быть отнесено к большинству советских конституций, а Конституция БССР 1978 г., в частности, служит ярким примером примитивного «слеп-

ка» с общесоюзной Конституции 1977 г. в плане своей заданной фиктивности.

Однако, действительно ли является «несомненным, что конституция СССР 1977 г. и республиканские конституции 1978 г. сыграли определенную роль в постепенном движении страны в направлении народовластия и формирования гарантий экономических, социальных и культурных, а также гражданских прав, интеграции демократических идей и принципов в общественное сознание», как то уверяет С.А. Авакьян [14, с. 73]. Что же всё-таки имело место в связи с принятием Конституции СССР 1977 г.: попытка построения гуманного и демократического социализма либо консервация устоявшейся системы под новой вывеской? С нашей точки зрения, положительно следует ответить на вторую часть вопроса.

Для нас очевидно, что декоративные и популистские союзные и республиканские конституции не были порождены объективными потребностями социальной практики. Разрыв между конституционно провозглашёнными принципами народовластия и реальной действительностью не становился меньше. Дальнейшее развитие событий показало, что постоянное возобновляющаяся партийно-бюрократическая система организации власти лишала общество и образующие его структуры необходимого самоуправленческого потенциала. Тотальная уравниловка в системе экономических отношений отбивала стремление к труду, творчеству и профессиональному совершенствованию. Поэтому не случайно, когда в конце 80-х годов СССР оказался перед лицом серьезных политических, национальных, социальных, экономических и международных проблем, он так и не смог их решить, а действовавшая конституция и вовсе оказалась непригодной и неприспособленной к новым общественным реалиям внутри страны и за рубежом. Заложенный в конституции потенциал эволюционного развития мало что значит, если основному закону уготовлена роль фиктивного и декларативного документа. В Конституции СССР 1977 г.

«в полной мере проявилась несостоятельность концепции совершенствования так называемого развитого социализма» [15, с. 73], как точно указал Б.С. Эбзеев в своём фундаментальном исследовании.

5. Принятие нового основного закона может быть обусловлено окончанием периода действия конституции. Здесь следует видеть два подхода [6, с. 146]. Один является, строго говоря, формально-юридическим, то есть в самой конституции устанавливается срок её действия, что и приведёт к разработке нового основного закона. Во втором случае применяется категория «переходного периода». Рассмотрим оба варианта.

Временные конституции принимаются, отмечает М.Ф. Чудаков [16, с. 149], как правило, в особых условиях – во времена потрясений, революций, военных переворотов, связанных с изменением государственного устройства. Такая практика имела место во многих постсоветских республиках бывшего СССР, а также после крушения социалистической системы. Принимались эти конституции, как правило, в упрощённом порядке, чаще всего – парламентами.

Действующая конституция была принята Национальным Собранием только 2 апреля 1997 года и одобрена на референдуме 25 мая 1997 года. Таким образом, продолжительность «переходного периода» составила 8 лет. Как видим, состоялся достаточно мирный «демонтаж» социалистической системы с 1989 года. Как верно отмечается, последующие и «нынешние реформы польской правовой системы также проводятся очень осторожно, без спешки, сопровождаются длительными дискуссиями и подготовительными работами» [9, с. 520]. Более подробно о теории и практике польского конституционализма можно прочитать у А.Е. Вашкевича [17], знание которого, с точки зрения учёного, чрезвычайно актуально для белорусской юридической науки уже хотя бы в силу 400-летней общности государственно-исторического, экономического и социокультурного развития наших народов.

Необычна ситуація с «переходним періодом», имевшая место в Германии. Принятый в 1949 г. Основной закон ФРГ, действующий и поныне, рассматривался временным документом не только в период раздела Германии на ФРГ и ГДР, но и после Договора об объединении Германии 1990 года. Вот что гласит статья 146 этого верховного акта: «Настоящий Основной Закон, который в результате обретения Германией полного единства и свободы распространяется на весь немецкий народ, прекратит своё действие в день, когда вступит в силу Конституция, принятая свободным решением немецкого народа» [18, с. 104]. Следствием объединения стали многочисленные поправки к Основному закону, которые, однако, не поколебали его духа и принципов. Но факт остаётся фактом – на 2014 г. в этой стране так и не принята общегерманская Конституция.

Но даже если в таких условиях принимаются «постоянные» конституции, «факт установления неограниченного срока их действия отнюдь не гарантирует их вечности, а лишь указывает на намерения законодателя в момент принятия» [19, с. 70]. Для многих государств XX века «конституционная чехарда» представляла собой обычное явление. Десятки «временных» и «постоянных» конституций насчитывает современная история Боливии, Венесуэлы, Гаити, Доминиканской Республики, Йемена, Таиланда и ряда других стран. Иметь основной закон в государстве и практиковать конституционализм – вещи совершенно разные.

Беларусь удачно воспользовалась «переходным периодом» 1990-1994 гг., когда в этот промежуток времени плодотворно работала Конституционная комиссия, созданная при Верховном Совете XII созыва. Несмотря на объективно возникавшие проблемы и политические разногласия, в 1994 г. наша страна обрела свою первую конституцию как независимое государство. Здесь события развивались в русле, характерном для большинства бывших республик Союза ССР (более подробно

см. монографии А.В. Курьяновича [20] и М.Ф. Чудакова [10]).

6. Самостоятельной причиной принятия новых конституций А.Н. Медушевский [1, с. 151] видит давление извне после военных поражений. Например, принятие Основного Закона ФРГ 1949 г., содержание которого определялось и жёстко контролировалось союзниками, а сам документ, как отмечалось выше, задумывался его создателями как временный конституционный акт (хотя и ставший впоследствии реальной конституцией страны). Другой случай – Конституция Японии 1946 г., написанная американцами в период оккупации страны, радикально изменившая её правовые традиции и принятая под прямым давлением США, но при этом внешне показывавшая определённую преемственность.

Выводы

Проведённое исследование позволяет говорить о том, что названные выше причины появления новых конституций могут взаимодействовать и переплетаться; проявляться в принятии не новой конституции, а изменений и дополнений, вносимых в действующий основной закон, – или это делается как первые шаги, а затем принимается новая конституция, по сути вбирающая в себя многие из прежних преобразований. Пожалуй, невозможно установить исчерпывающий перечень причин появления новых конституций, как и все возможные виды комбинаций из рассмотренных. Тем не менее, и в этом прав С.А. Авакьян [6, с. 147], принятие новой конституции – отнюдь не формальный шаг, даже если она и повторяет положения ранее проведённых конституционных реформ. Принятие новой конституции является радикальной политической и идеологической акцией тех, кто её готовил, и имеет целью укрепить существующий общественный строй, государство, веру граждан в новый порядок, закреплённый конституцией, его стабильность и неизменяемость. Как бы ни говорили о том, что основное содержание новой конституции подготовлено предшествующими реформами, в сознании людей они будут связываться именно с этой – новой конституцией.

Литература

1. *Медушевский А.Н.* Российская модель конституционных преобразований в сравнительной перспективе / А.Н. Медушевский // Конституционное право : Восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 2 (43). – С. 148-166.
2. *Арановский К.В.* Конституционная традиция в российской среде. / К.В. Арановский. – С.-Пб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 658 с.
3. *Хабриева Т.Я.* Теория современной конституции / Т.Я. Хабриева, В.Е. Чиркин. – М. : Норма, 2005. – 320 с.
4. *Медушевский А.Н.* Теория конституционных циклов / А.Н. Медушевский ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. – 574 с.
5. *Лучин В.О.* Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / В.О. Лучин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 687 с.
6. *Авакьян С.А.* Конституционное право России : Учебный курс. – В 2 т. Т. 1 / С.А. Авакьян. – М. : Юристъ, 2005. – 719 с.
7. *Сырых В.М.* Теория государства и права : Учебник для вузов / В.М. Сырых. – 5-е изд. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2006. – 704 с.
8. *Бондарь Н.С.* Судебный конституционализм в России в свете конституционного правосудия / Н.С. Бондарь. – М. : Норма; ИНФРА-М, 2011. – 544 с.
9. *Правовые системы стран мира. Энциклопедический справочник / Отв. ред. – д.ю.н., проф. А.Я. Сухарев. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : НОРМА, 2001. – 840 с.*
10. *Чудаков М.Ф.* Конституционный процесс в Беларуси (1447-1996 гг.) : Монография / М.Ф. Чудаков. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2004. – 327 с.
11. *Паліталёгія. Асноўны курс. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2002. – 680 с.*
12. *Зорькин В.Д.* Современный мир, право и Конституция / В.Д. Зорькин. – М. : Норма, 2010. – 544 с.
13. *Сравнительное конституционное право : Учебное пособие / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М. : Междунар. отношения, 2002. – 448 с.*
14. *Авакьян С.А.* Конституция России : природа, эволюция, современность / С.А. Авакьян. – М., 2000. – 206 с.
15. *Эбзеев Б.С.* Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации / Б.С. Эбзеев. – М. : Юридическая литература, 2005. – 576 с.
16. *Чудаков М.Ф.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран : Учебное пособие / М.Ф. Чудаков. – Минск, ООО «Новое знание», 2001. – 576 с.
17. *Вашкевич Александр* Основы конституционного права Республики Польша : пособие для студентов вузов / Александр Вашкевич. – Минск : Тесей, 2007. – 488 с.
18. *Основной Закон Федеративной Республики Германия. Введение и научное консультирование : проф. В. Бергманн. – Бонн, Клаусен & Боссе, Лек, 1998. – 136 с.*
19. *Конституционное (государственное) право зарубежных стран : Учебник для юридич. вузов. Тома 1-2. / Андреева Г. Н., Андреев И.А., Будагова А.Ш. и др.; под ред. Б.А. Страшуна. – М.: БЕК, 1996. – 778 с.*
20. *Курьянович А.В.* Конституция независимой Беларуси: разработка, проекты, принятие : монография / А.В. Курьянович. – Минск : Тесей, 2010. – 176 с.

Парламент Республіки Польща як приклад ефективного функціонування бікамеральної системи в умовах унітарної держави

Т.А. Француз-Яковець
кандидат юридичних
наук, доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено питання формування, особливостей функціонування та взаємодії палат бікамерального парламенту Республіки Польща.

В статье исследованы вопросы формирования, особенностей функционирования и взаимодействия палат бикамерального парламента Республики Польша.

The article examines the question of forming, peculiarities of the functioning and interaction the chambers of bicameral Parliament of the Polish Republic.

Ключові слова: парламент Республіки Польща, парламентаризм, бікамералізм, сенат, сейм, законодавчі повноваження.

Постановка проблеми

Конституційний вибір між однопалатним і двопалатним законодавчим органом є непростим питанням, що знаходиться в центрі уваги при заснуванні будь-якого парламенту. Зважаючи на те, що структура останнього впливає на порядок його роботи, знижуючи або підвищуючи ефективність діяльності, на політику, яку проводить парламент, а також на характер його взаємовідносин з іншими органами державної влади, питання структури цього органу буде актуальними, допоки існуватимуть парламенти як такі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемами дослідження питання формування та функціонування бікамерального парламенту Польщі займалася низка українських учених, зокрема: В. Журавський, В. Струтинський, Є. Скребець, О. Фісун, Н. Бокало, С. Трохимчук, Г. Зеленько. У роботі використано праці польських дослідників: В. Соколевича, М. Добровольського, В. Орловського та нормативно-правові акти Республіки Польща.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання формування бікамерального парламенту неодноразово обговорювало-

ся в нашій країні. Варто сказати, що на сучасному етапі воно стає все більш актуальним. Пропозиції щодо утворення другої палати парламенту висловлюються політиками і державними діячами протягом усього періоду незалежності. Дискусія навколо реформування структури парламенту в Україні є зрозумілою, з огляду на бажання суспільства оптимізувати його роботу, на переваги бікамеральної системи, що є виправданими не тільки для держав із федеративним устроєм, у яких існування такої системи парламенту є природнім, а й для унітарних держав, де двопалатна структура є цілком виправданою. Крім можливості забезпечити представництво територіальних одиниць, бікамеральна система забезпечує стабільність і вищу якість законотворчої роботи завдяки тривалим обговоренням, що є далеко не єдиною перевагою двопалатної парламентської системи.

Формулювання цілей статті

Можна стверджувати, що якість законотворчого процесу та прийнятих парламентом законів визначає сутність і зміст парламентаризму, а також призначення парламенту в суспільстві та державі. Саме тому, розглядаючи питання вдосконалення

законодавчої роботи парламенту України, корисним вбачається вивчення та запозичення практики тих парламентів, законодавча діяльність яких є якісною та продуктивною, зокрема парламенту Польщі, його структури, демократії та територіального устрою держави.

Виклад основного матеріалу дослідження

З точки зору історичного розвитку парламент Республіки Польща склався у XV столітті. Саме тоді польський сейм складався з трьох сеймових станів, тобто короля, сенату і депутатської палати. У сенаті того часу не було окремої посади маршала сенату, а засідання вів король за допомогою великого коронного маршала – першого міністра королівства. Сенат проіснував до 1794 р., тобто до повстання Т. Костюшко. У 1795 р. відбувся третій розділ Польщі. У Варшавському Царстві та Королівстві Польському роботою сенату керував голова, що довільно призначався монархом із числа світських senatorів.

Однак підґрунтям для створення другої палати – сенату польського парламенту в 1989 р. були не тільки традиції польського конституціоналізму, а й бажання ефективного втілення принципу «стримувань і противаг». Фактично рішення про створення в Польщі другої палати парламенту було прийнято в процесі переговорів «круглого столу» (6 лютого – 5 квітня 1989 р.). Було визначено, що сенат складатиметься зі 100 senatorів, обраних шляхом вільних виборів, 35% сейму обиралася та 65% мандатів визначалися за провладними політичними силами. Сенат, згідно з цими домовленостями, мав право законодавчої ініціативи та право розглядати ухвалені сеймом закони, можливість виступити проти прийняття закону. У такому разі повторне його ухвалення було можливе за наявності згоди 2/3 сейму. Сенат і сейм мали право брати участь у прийнятті та внесенні змін до конституції. Зазначені положення закріплено в законі про зміну конституції від 7 квітня 1989 р. [7, с. 10].

Із 1989 р. і донині в Польщі було проведено низку важливих реформ стосовно

адміністративно-територіального устрою, політичних відносин, але з часу ініціювання сенату не відбулося жодних змін ні в статусі сенатора, ні в порядку обрання, ні у сфері повноважень.

З цього приводу польський дослідник В. Орловський висловив таку позицію: «Сейм втілював у життя волю народу за участю Сенату як другого представницького органу. Таким чином, зміни до Конституції від квітня 1989 р. слід інтерпретувати не як намір створення двопалатного парламенту, а лише другого органу представницького характеру, який доповнював би існуючу систему представницьких органів» [5, с. 59-60].

Прийняттям 17 жовтня 1992 р. Малої Конституції – Конституційного закону про взаємовідносини між законодавчою і виконавчою владою Республіки Польща та про місцеве самоврядування, чітко визначено, що сенат разом із сеймом є органом законодавчої влади. У період дії так званої Малої конституції в 1992-1997 рр. (до ухвалення чинного на сьогодні Основного закону) не спостерігалось зазіхань на сферу впливу та місце парламентаризму в політичній системі Польщі [8, с. 52].

Відповідно до п. 2 ст. 10 і ст. 95 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р. сенат разом із сеймом здійснює законодавчу владу. Сенат складається зі 100 senatorів, що обираються на 4-річний термін таємним голосуванням у багатомандатних округах на основі принципу мажоритарної або відносної більшості. Сейм формується в багатомандатних округах на основі пропорційного принципу. Вартим уваги є те, що право балотуватися мають, окрім партій і блоків, групи виборців і кандидати від національних меншин.

Важливим є також принцип формування обох палат за допомогою прямих виборів. Досить часто противники формування бікамерального парламенту в Україні наголошують на тому, що одна з палат повинна формуватися за допомогою принципу призначення чи спадкування. На прикладі парламенту Республіки Польща бачимо, що жодна з осіб до жодної з палат не при-

значається, немає ніяких квот і привілеїв. Обидві палати ефективно забезпечують реалізацію принципу територіального представництва. Один сенатор представляє близько 400 тис. мешканців країни, а один депутат нижньої палати – близько 85 тисяч.

Важливим аспектом виборчої системи Польщі було введення виборчої формули, яка надавала партіям переможцям більшу частину місць, ніж відсоток голосів, отриманий ними. Це було зроблено з тією метою, щоб зменшити кількість парламентських партій і посилити центристські партії, які намагалися отримати додаткові місця, залучаючи найбільшу кількість голосів виборців шляхом пристосування своїх ідеологій до центристських [11, с. 122].

Цілком слушною є думка Л. Кочубей відносно кінцевої мети виборчих систем Польщі та України: «Питання вибору системи представницьких органів є питанням політичної доцільності, іншими словами – виборча система має досягати тих цілей, які ставляться її розробниками. Серед таких цілей – забезпечення впливу на формування та реалізацію політики, ефективного функціонування системи органів публічної влади, перемоги суб'єктів, «під яких» упроваджено виборчу систему на наступних виборах, забезпечення представництва національних меншин в органах влади, зв'язку між виборцями та обраними депутатами, зміцнення кадрових ресурсів партій тощо» [3].

Особливість польського бікамералізму виявляється ще й у тому, що процес формування палат парламенту заперечує стереотип відносно формування верхньої палати з необхідністю використання цензового бар'єру, а також те, що верхня палата завжди має більшу юридичну та політичну силу, адже існує залежність сенату від рішення сейму. Нерівноправність сенату відносно сейму в законодавчому процесі посилюється самостійністю при розгляді питання про прийняття або відхилення президентського вето щодо законів. У ситуації, коли президент відмовляється підписувати закон, ухвалений сеймом і сена-

том, повторно ним займається лише сейм, хоча сенат брав безпосередню участь у його ухваленні [4, с. 130].

Сенат, нарівні з депутатами сейму, Президентом Республіки Польща, Радою Міністрів і громадянами може виступати із законодавчими ініціативами.

Конституція Польщі у ст. 118 встановлює, що суб'єктом законодавчої ініціативи є депутати, а регламент сейму уточнює, що депутатські проекти законів можуть вноситися комісіями сейму або принаймні 15-ма депутатами, які підписали проект. Фактично це означає, депутати можуть запропонувати сеймові самостійний законопроект, незалежно від підтримки інших політичних сил, представлених у палаті.

Законотворча функція є основоположною функцією всіх парламентів світу. Із цього приводу А. Шайо писав: «Незважаючи на те, що першопочатковий зміст слова латинського походження *parliamentum* мав спільний корінь із латинським дієсловом «балакати», у парламентах не лише обмінюються думками, а й щось роблять. В одних системах формують і контролюють уряд, обговорюють політичні питання чи намагаються управляти політикою, обирати і призначати посадових осіб; в інших – нічого цього не роблять або роблять по-іншому. Утім, усі парламенти мають одну спільну рису: вони приймають юридичні норми першопочаткової важливості, виконують законодавчу функцію» [12, с. 158].

Законодавчий процес у двопалатному парламенті Республіки Польща проходить так. Сенат розглядає ухвалені сеймом закони протягом 30 днів (якщо закон має терміновий характер – 14 днів) із дня передачі їх у сенат. Закон може ухвалюватися сенатом без поправок і з поправками. Сенат також має право відхилення законопроекту. Однак вартим уваги є те, що сенат досить рідко використовує можливість відхилення закону в цілому. Така закономірність пояснюється практичною відсутністю ідеологічних відмінностей і політичного складу обох палат парламенту.

Постанова сенату про відхилення закону або поправка до закону, запропонована в

сенаті, вважаються прийнятими, якщо сейм їх не відхилить абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини передбаченого законом числа депутатів [9].

Стаття 89 Конституції Польщі передбачає, що сенат виражає згоду на ратифікацію або денонсацію міжнародних договорів у формі закону. Стаття 90 конституції визначає, що сейм і сенат повинні висловити свою згоду більшістю у 2/3 голосів у присутності щонайменше половини передбаченої законом кількості послів і сенаторів. Однак сейм може вибрати й інший порядок ратифікації договору шляхом загальнонаціонального референдуму [2]. Прикладом може слугувати видання сеймом розпорядження про проведення референдуму про приєднання Польщі до Європейського Союзу. Такий вибір обумовлювався не стільки намаганням сейму позбавити сенат широких повноважень під час прийняття рішення про приєднання, скільки загальним очікуванням, щоб воно було прийняте народом шляхом референдуму [1, с. 261].

На думку В. Соколевича, більш обґрунтованим і чітким було б прийняття цього рішення Народними зборами, або якщо вже Сеймові надані такі повноваження, то хоча б збільшити кількість голосів при прийнятті рішення до абсолютної більшості в присутності передбаченої законом кількості депутатів замість передбаченої ст. 90 п. 4 їх половини [10, с. 13].

Однак згідно з даними, наведеними стосовно результатів виборів, жодна з політичних сил Польщі, які склали сейм і сенат, не відкидали необхідності вступу до Європейського Союзу. Суперечності стосувалися лише рівноправності відносно Польщі та ЄС. Так, згідно з позицією Союзу Лівиці Демократичної Унії праці, «інтеграція не є ціллю сама по собі. Хочемо бути в Європейському Союзі тому, щоб краще реалізувати наші основні завдання: швидке економічне зростання, осучаснення сільського господарства, виправлення інфраструктури, вирівнювання шансів» [6].

Варто вказати, що така однастайність при визначенні напрямку руху в зовнішній

політиці держави є суттєвою перевагою для прийняття необхідних політичних рішень. Це саме та риса, якої катастрофічно бракує не тільки вищому законодавчому органу України, а й українському суспільству загалом при визначенні зовнішньої векторної політики. Можна констатувати, що існує різний ступінь консенсусу щодо зовнішньополітичних стратегій розвитку держав. У Польщі майже ніколи не виникало гострих суперечок стосовно принципових системотворчих засад, Україна ж не може обрати концепцію свого геостратегічного вибору.

Взаємодія двох палат парламенту закріплена в Конституції Польщі, де зазначено, що за потреби сейм і сенат діють як Національні збори, якщо засідають разом під головуванням маршала сейму або, по заступництву, маршала сенату.

Окрім реалізації законодавчої функції сенат дає згоду на призначення та звільнення з посади Голови Верховної контрольної палати, а також призначення представника прав громадян, уповноваженого з прав дитини, голови Інституту національної пам'яті – Комісії з переслідування злочинів проти польського народу та генерального інспектора охорони особистих даних. Однак сенат, на відміну від сейму, не здійснює контроль над органами виконавчої влади. Крім того, сенат призначає одного члена Національної ради з радіомовлення і телебачення, двох сенаторів до складу Національної ради юстиції та членів Ради з питань грошової політики [9, с. 2].

Висновки

Безперечно, досвід парламентської діяльності може слугувати добрим прикладом для України, з огляду на те, як в унітарній державі формується та функціонує бікамеральний парламент і забезпечується територіальне представництво. Суттєвою перевагою двопалатної парламентської структури в РП є історичний досвід її формування та розвитку. Історичний досвід Польщі свідчить про доволі непростий процес реформування політичних інститутів, однак є яскравим прикладом того, що за підтримки з боку населення та

політичної волі керівників держави можна досягти зримих результатів у державному управлінні. Саме такі чинники польського сучасного державотворення повинні стати прикладом для реформування державно-владних інституцій у нашій країні.

Слід наголосити, що в Україні, незважаючи на поступове формування громадянського суспільства європейського спрямування, інституціоналізація суспільно-політичного життя знаходиться на початковому етапі. Тому можна констатувати існування різного ступеня розвитку політичної культури в суспільствах Польщі та України. Свідомість пересічного українця та й багатьох представників політичної еліти не готова прийняти реформування парламенту, його зміни на двопалатну структуру. У першу чергу це пов'язано з недовірою до влади загалом і деяким консерватизмом унаслідок необізнаності з практичними аспектами функціонування двопалатних парламентів, хоча і суспільство, і влада визнають, що зміни є необхідними для демократичного розвитку держави.

Очевидним є те, що легітимність і

якість законів, прийнятих парламентом, залежать не тільки від неухильності дотримання відповідних парламентських процедур та їх досконалості, а й від структури та безпосереднього складу парламенту. Віддаючи належне віковим традиціям парламентаризму та складності регламентування законодавчого процесу в низці європейських держав, вартим уваги є те, що парламентські регламенти більшості країн Європи залишаються предметом перманентних правових модернізацій. Рационалізація парламентських процедур і законодавчого процесу на всіх його стадіях стає основним трендом розвитку європейського парламентаризму у XXI столітті. Тому запровадження верхньої палати при використанні доцільних способів формування палат, зменшенні загальної кількості народних обранців, забезпеченні дотримання принципу ефективного територіального представництва та взаємодії органів державної влади сприятиме посиленню процесу демократизації державної влади в Україні, ширшому представництву територіальних інтересів на державному рівні.

Література

1. *Dobrowolski M. Zasada dwuizbowości parlamentu w polskim prawie konstytucyjnym* / Marek Dobrowolski. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2003. – 304 s.
2. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sejm.gov.pl>
3. *Кочубей Л.* Виборчі системи як передумова формування політичної еліти. З досвіду України та Польщі [Електронний ресурс] // Лариса Кочубей. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.htm?m=14&c=175>
4. *Okrzesik J. Polski Senat: studium politologiczne* / Janusz Okrzesik. – Warszawa : Kancelaria Senatu, 2008. – 201 s.
5. *Orłowski W. Senat Trzeciej Rzeczypospolitej : geneza instytucji* / W. Orłowski. – Zamość : Wydawnictwo POLIHYMNIA, 2000. – 278 s.
6. Переклад з польської мови згідно з Виборчою декларацією СЛД // www.sld.org.pl/index.php?view=1&art_id=7147&pid=18&ret_id=203&rsid=0
7. *Porozumienia Okrągłego Stołu (Warszawa 6 lutego-5 kwietnia 1989 roku)* : [Opracowanie redakcyjne i techniczne W. Salmonowicz]. – Warszawa : NSZZ «Solidarność», 1989. – 272 s.
8. *Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз)* / С. Конончук, О. Валевський, О. Ярош. – К. : Агентство «Україна», 2008. – 112 с.
9. *Сенат в конституционной системе : Бюро информации и документации Сената.* – Варшава, 2006. – 14 с.
10. *Sokolewicz W. O potrzebie reformy Senatu* / W. Sokolewicz // *Państwo i prawo.* – 2001. – № 11. – S. 45-56.
11. *Струтинський В.* Україна і Польща на шляхах парламентаризму / В. Струтинський // *Віче.* – 2004. – № 9. – С. 115-128.
12. *Шайо Андраш.* Самоограничение власти (краткий курс конституционализма): пер. с венг. / Андраш Шайо. – М., 2001. – 292 с.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько- процесуальне право

Сучасні аспекти протиправності та проблеми захисту авторських прав в Інтернеті

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних
наук, професор,
ВНЗ Університет
економіки та права
«КРОК»

К.О. Компанець
студентка ОКР «Магістр»
юридичного факультету,
спеціальність
«Інтелектуальна
власність»,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено поняття та складові правової охорони авторських прав, з'ясовано їх сутність і зміст захисту. Виявлено співвідношення поняття і механізм здійснення правової охорони та захисту авторських прав.

В статті исследованы понятие и составляющие правовой охраны авторских прав, выяснены их сущность и содержание защиты. Выявлено соотношение понятия и механизма осуществления правовой охраны и защиты авторских прав.

Concepts and components of legal protection of copyrights and related rights are investigated in the article. Essence and nature of copyrights and related rights defense are determined. Correlation between the concepts of legal protection and defense of copyrights and related rights is also discovered.

Ключові слова: авторське право, суміжні права, правова охорона, захист, порушення.

Постановка проблеми

Одним із найважливіших інститутів права інтелектуальної власності є авторське право та суміжні права, якими регулюються відносини, що виникають під час створення та використання творів науки, літератури і мистецтва, комп'ютерних програм і баз даних (авторське право),

виконань, фонограм, відеограм і програм мовлення (суміжні права).

Високий рівень злочинності проти авторського права, крім заподіяння матеріальної шкоди вітчизняним і зарубіжним правласникам, призводить також до сповільнення темпів розвитку науки і мистецтва, підризу інтелектуального потенці-

алу держави, ускладнення зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин України з іншими державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вказана тема висвітлюється у працях вітчизняних і зарубіжних учених у галузі криміналістики та судової експертології, кримінального права та процесу, кримінології та юридичної психології: Ю.П. Аленіна, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, О.П. Бушана, В.Д. Берназа, Т.В. Варфоломеевої, А.Ф. Волобуєва, В.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, А.В. Дулова, В.А. Журавля, Б.Д. Завидова, А.В. Іщенко, М.В. Костицького, Н.І. Клименко, В.П. Колонюка та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Унаслідок особливостей інтернет-принципів зберігання та передачі, відображення інформації не завжди є можливість перенесення правових норм, що регулюють відносини у сфері авторського права в середовище Інтернету. Так, не до кінця вирішеними залишаються питання ідентифікації суб'єктів інформаційної взаємодії у віртуальному середовищі, аналізу наданих у електронно-цифровій формі доказів.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є комплексний аналіз проблем кваліфікації злочинів у сфері порушення авторських прав, а також визначення змісту правової охорони авторських і суміжних прав в Україні, дослідження механізмів їх захисту, здійснення співвідношення поняття та складових правової охорони та захисту авторських і суміжних прав, а також виявлення основних елементів та аспектів розвитку правової охорони авторських і суміжних прав.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасний рівень розвитку світового культурного простору характеризується активним обігом об'єктів інтелектуальної власності, що виступають не тільки як товар, а й джерело отримання незакон-

них доходів. В Україні вже сформувалася галузь злочинного бізнесу, яка дає значні прибутки і не потребує великих капіталовкладень чи розроблення складних механізмів вчинення злочинів.

У ході злочинної діяльності у сфері інтелектуальної власності порушуються, по-перше, права осіб, які створюють об'єкти інтелектуальної власності; по-друге, права суб'єктів, які є власниками прав на ці об'єкти; по-третє, права держави, яка недоотримує значну кількість податкових надходжень до бюджету; по-четверте, відбувається об'єднання злочинців, які порушують своєю діяльністю зазначені права, із злочинними групами, що відмивають кошти і використовують їх не тільки з метою незаконних обертів, а й у корупційних цілях.

Відповідно до ст. 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової та технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом. Держава сприяє розвиткові науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

За своїм змістом проблема захисту права інтелектуальної власності є досить масштабною, оскільки включає в себе аналіз норм не лише кримінального, а й цивільного, адміністративного, податкового та інших галузей права. Тому в цій статті доцільно зупинитися лише на проблемі місця статей, що передбачають відповідальність за посягання на інтелектуальну

власність у системі Кримінального Кодексу України.

Варто з'ясувати, чи є можливим введення в кримінальний закон родового поняття «інтелектуальна власність» і об'єднання всіх складів злочинів, що передбачають відповідальність за різні посягання на таку власність.

Поява нового поняття «літературна, музична і художня власність» зумовила дискусію вчених-юристів щодо місця інтелектуальної власності в російському кримінальному законодавстві. Так, Н.А. Неклюдов того часу писав, що продукти праці можуть бути: фізичні або майнові; розумові [1]. Учений також зазначає, що всі ці продукти, народжуючись із одного джерела, є «однаково кровні та законні його діти і повинні користуватися однаковими правами їх недоторканності»[2].

Поняття «інтелектуальна власність» подано в ст. 418 Цивільного кодексу України як право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК України (далі – ЦК України) та іншим законом.

Відповідно до ч. 2 ст. 418 ЦК України право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності, зміст яких щодо певних об'єктів права інтелектуальної власності визначається вказаним кодексом та іншим законом.

Стаття 419 ЦК України визначає співвідношення права інтелектуальної власності та права власності. Право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт права інтелектуальної власності.

Як вказує М.І. Мельник, родовим об'єктом цієї групи злочинів є конституційні права та свободи людини і громадянина, справедливо зазначаючи, що нормами розділу V Особливої частини КК здійсню-

ється кримінально-правова охорона лише частини конституційних прав і свобод людини і громадянина [3].

Російські вчені, аналізуючи аналогічну ситуацію в Кримінальному кодексі Російської Федерації, де кримінальна відповідальність за посягання на інтелектуальну власність передбачена статтями 146 (Порушення авторських і суміжних прав) і 147 (Порушення винахідницьких і патентних прав), зазначають, що аналіз глави 19 КК «Злочини проти конституційних прав і свобод людини і громадянина» (де і розміщено ці статті) показує, що в ній передбачена кримінально-правова охорона тільки частини прав і свобод: політичних, соціальних і особистих [4].

Інтелектуальна власність закріплює можливість кожного володіти, користуватися та розпоряджатися результатами своєї творчості в різних сферах людської діяльності. Авторське право виникає стосовно творів літератури, мистецтва, комп'ютерних програм тощо.

Суміжні права охороняють володіння, користування та розпорядження створеними в результаті творчої діяльності програмами мовлення, виконавчої майстерності тощо. Патентне право охороняє творчі здобутки автора у сфері науки й техніки. Тому за об'єктом посягання злочини, передбачені ст. 176-177 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [5], можуть бути відокремлені у групу посягань на інтелектуальну власність. Деякі автори навіть виділяють обов'язкову ознаку цих складів злочинів – потерпілого. На їх думку, у разі порушення авторського права та суміжних прав потерпілим може бути тільки фізична особа (автор, виконавець твору, виробники фонограм або відеограм), їх спадкоємці, а також фізичні особи, яким на законних підставах були передані права на ці об'єкти [4].

На наш погляд, із цим важко погодитися, оскільки будова Особливої частини Кримінального закону залежить від ступеня суспільної небезпечності посягання. Ураховуючи, що інтелектуальна власність є одним із різновидів власності на не-

матеріальні блага, доцільно включити такий самостійний розділ не після розділу XVII «Злочини у сфері службової діяльності», а після Розділу VI «Злочини проти власності», що передбачає кримінальну відповідальність за посягання на власність на матеріальні блага.

Нині українські, як і закордонні сайти переповнені статтями та книгами, розміщеними без згоди авторів. «Переходячи» з одного сайту на інший, матеріали, як правило, втрачають імена своїх авторів, а часто присвоюються іншим. Таким чином, із збільшенням використання творів у мережі Інтернет збільшується кількість випадків порушення авторських прав.

Дослідник особливостей захисту авторського права в мережі Інтернет Т. В. Рудник виділяє такі правові проблеми захисту авторського права, викликані розвитком інформаційних технологій: [6, с.74]

1. Відсутність законодавства, що регулювало б цю сферу відносин; правова невизначеність багатьох ключових понять або недостатнє їх відпрацювання. Наприклад, відсутнє законодавче визначення понять, що стосуються глобальної мережі Інтернет тощо.

2. Транскордонний характер використання об'єктів авторського права. Відкриття доступу до об'єкта в Інтернеті дає можливість використовувати його фактично в усьому світі, тому виникають випадки, коли об'єкти авторського права використовуються користувачем мережі Інтернет на території, де відповідні норми права не діють.

3. Після розміщення об'єкта в Інтернеті виникає проблема щодо можливості простеження, ким і як буде використовуватися певний об'єкт авторського права. Це пов'язано перш за все з тим, що доступ до відповідного об'єкта виняткових прав відкривається одночасно для гранично широкого кола осіб, що включає мільйони користувачів Інтернету.

4. Високий рівень поширення злочинності щодо порушення авторського права, оскільки дієві механізми захисту авторського права є відсутніми.

На думку науковця М. Мельникова, за-

конодавець повинен підвищити рівень покарань за злочини в цій сфері залежно від рівня суспільної небезпеки, уряд – активними діями довести суспільству, що не потурає порушенням авторських прав у сфері інформаційних технологій. Значного поширення набули факти незаконного розповсюдження творів у мережі Інтернет, їх публічне сповіщення у громадських місцях, закладах торгівлі, харчування тощо [3, с. 73].

Виходячи з глобального характеру мережі, переслідуючи мету захисту прав і свобод людини та подальшого розвитку світового інформаційного простору, вважаємо найбільш ефективними такі способи вирішення існуючих проблем у сфері захисту авторських прав у Інтернеті:

1. Використання цифрового підпису. Суть цифрового підпису полягає в тому, що він дає змогу ідентифікувати справжнього автора того чи іншого твору, тим самим знімаючи в контрагента будь-які сумніви про те, з ким він має справу.

2. Використання цифрових марок. Найпоширенішою є система так званих цифрових водяних знаків, упроваджуваних у твори (тексти, графічні зображення тощо) у мережі. Їх перевага полягає в тому, що при звичайному візуальному розгляді зображення користувач не бачить яких-небудь закодованих позначень – значка копірайта ©, імені автора, року видання. Однак у разі застосування певного програмного засобу можна довести, що файли містять додаткову інформацію, що вказує на особу, яка її записала.

3. Обмеження доступу до матеріалів, що розміщені в мережі Інтернет. Наприклад, бази даних комерційних сайтів і деяких електронних бібліотек та архівів доступні тільки за попередню плату.

4. Методи криптографічного перетворення матеріалів, такі як шифрування, використання якого дозволяє обмежити або повністю виключити можливість копіювання творів (наприклад, система БСМБ, що дозволяє виготовити одну копію документа й унеможливує подальше копіювання цього примірника).

5. Створення веб-депозитаріїв, що дозволяють фіксувати об'єкти інтелектуальної власності в мережі Інтернет і закріплювати їх правовий статус.

6. Обмежена функціональність. За такого підходу власник авторського права надає користувачеві примірник твору, який має функціональні обмеження. Такий підхід є одним із шляхів упровадження в життя таких бізнес-моделей як «спробуй перед тим, як купити» та «продавай поліпшені версії».

7. «Годинникова бомба». Аналогічно до прийому з функціональними обмеженнями, за цього підходу власник авторських прав розповсюджує функціонально повноцінний об'єкт інтелектуальної власності, але встановлює дату, після якої доступ до нього буде неможливим. Один із варіантів такого підходу передбачає закриття продавцем доступу до твору після певної кількості користувань (наприклад, після перегляду комп'ютерного файлу 10 разів його буде неможливо більше продивитися).

8. Контракти. Одним із найефективніших та, на жаль, недооцінених правласниками засобів запобігання порушенню їхніх прав є контракти. За правильного оформлення контракти можуть надати власникам авторського права ширше повноваження щодо контролю за використанням їхніх творів, ніж ті, що надаються їм відповідно до законодавства.

9. Клірингові центри. За такого підходу власники авторського права і суміжних прав на розміщені в Інтернеті твори надають кліринговим центрам повноваження з ліцензування своїх прав на твори. Користувач сплачує збір за видачу ліцензії такому кліринговому центру, а той у свою чергу розподіляє отримані кошти серед власників авторських прав.

Для того щоб уникнути порушень авторського права в мережі, слід встановлювати гіперпосилання тільки на домашню сторінку або ж на сторінку, яка містить відомості про автора сайта. Саме через

пряме посилання на матеріали, розміщені на сайтах друкованих ЗМІ, у Нідерландах і Німеччині було заборонено пошукові системи в Інтернеті [7, с.13].

Висновки

Ефективність захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності залежить від досконалості нормативно-правової бази, сформованої інфраструктури національної системи правової охорони інтелектуальної власності, у тому числі кримінально-правовими засобами. В основному цей вид захисту регламентується відповідними статтями 176, 177, 229 КК України. За своїм призначенням він повинен застосовуватися тоді, коли всі інші способи захисту прав інтелектуальної власності (цивільний, адміністративний) вичерпано.

У кожній державі виникають певні проблеми щодо захисту інтелектуальної власності. Основною з проблем кримінально-правового захисту інтелектуальної власності в Україні є нечіткість формулювань букви закону з боку законодавця, що дає можливість неправильного розуміння та двозначного трактування закону. Щодо статті 176 КК України, то необхідно було б конкретизувати поняття «незаконне відтворення».

На сьогодні відсутні дієві механізми правового захисту авторського права нормами вітчизняного законодавства. Цифрова форма закріплення розміщених у Інтернеті творів, правовий нігілізм його користувачів, а також транскордонний характер мережі сприяють масовим порушенням авторських прав у Інтернеті, значно ускладнюють захист авторського права.

Одним із найефективніших засобів захисту авторського права в мережі Інтернет є використання комплексного підходу, який включає поєднання правових і технічних засобів захисту. Адже лише в тому разі, коли автор буде впевнений у захищеності свого авторського права, він зможе спокійно творити і цим самим служитиме суспільству.

Література

1. *Неклюдов Н.А.* Руководство к Особенной части русского уголовного права / Н.А. Неклюдов. – Т. 2. Преступления и проступки против собственности. – С.-Пб., 1876. – 749 с.
2. Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. Офіційний текст зі змінами та доповненнями станом на 1 грудня 1962 р. – К. : Державне вид-во політ. літ., 1963. – 138 с.
3. *Мельник М.* Піратство як злочин у галузі авторського права і суміжних прав : погляд на проблему / М. Мельник // Право України. – 2003. – № 4. – С. 72-75.
4. Уголовное право Российской Федерации : В 2 т. Т. 2 : Особенная часть : Учебник / Под ред. проф. Л.В. Иногамовой-Хегай. – М., : ИНФРА-М, 2008. – 558 с.
5. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26 – Ст.131
6. *Рудник Т.В.* Деякі проблемні питання захисту авторського права в Україні / Т.В. Рудник // Юридичний вісник. – № 1(10). – 2009. – С. 74.
7. *Святоцький О.* Захист прав на об'єкти інтелектуальної власності у судовому порядку / О. Святоцький // Інтелектуальна власність. – 1999. – № 3-4. – С. 13–16.
8. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С.141. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
9. Кримінальне право України. Особлива частина : Підручник / Ю.В. Александров, О.О. Дудоров, В.А. Клименко та ін. ; За ред. М.І. Мельника, В.А. Клименка. – К., : Юридична думка, 2004. – 656 с.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К., Атіка, 2003. — 1056 с.
11. *Хавронюк М.І.* Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України / М.І. Хавронюк. – К., : Істина, 2004. – 504 с.
12. *Харченко В.Б.* Інтелектуальна власність : проблеми охорони за кримінальним законодавством України та Російської Федерації / В.Б. Харченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://www.nbuv.gov.ua/Portal/natural/Ekon/851/09_hvburf.pdf

Сучасні форми реалізації правової свободи учасників цивільно-господарських спорів

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних
наук, професор,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Б.О. Мацієвський
студент ОКР «Магістр»
юридичного факультету,
спеціальність
«Правознавство»,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Статтю присвячено питанням саморегуляції цивільно-господарських спорів між суб'єктами без застосування судової системи влади. Сформульовано пропозиції щодо введення нової інституції медіації та механізму її створення.

Стаття посвячена вопросам саморегуляции гражданско-хозяйственных споров между субъектами без применения судебной системы власти. Сформулированы предложения по введению нового института медиации и механизма его создания.

The article is devoted to the self-solving of the civil and commercial disputes between parties without addressing to the judicial system, the proposals for the introduction of the new institutions of mediation and mechanism of its creation are provided.

Ключові слова: *спір, учасники, свободи, медіація, механізм, альтернативи, регулювання.*

Постановка проблеми

Українське законодавство використовує правові процедури апроксимації, імплементації, конвергенції та все більше відображає Директиви Ради Європи і рекомендації Комісії ЄС щодо координації гарантій, свобод і вирішенням спорів за світовою практикою медіації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останнім часом питання медіації розробляє на кафедрі цивільно-правових дисциплін університету «КРОК» доктор юридичних наук, професор А.Й. Француз [1] та інші вчені: Н.В. Дараганова [2], С.А. Подоляк [3], однак залишаються невирішеними практичні питання конституційних свобод у цивільно-господарських спорах при зверненні до суду, третейських судів, інших альтернативних форм регулювання цих відносин.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Здійснюється спроба розширити застосування альтернативних форм досудового врегулювання цивільних і господарських

спорів конфліктів і суперечок на основі добровільності, конфіденційності, взаємоповаги, рівності сторін, нейтральності та неупередженості медіатора, прозорості та зрозумілості процедури.

Формулювання цілей статті

Це створення ширості намірів, неформальності та гнучкості, розподілу відповідальності та правомочності сторін щодо вирішення конфлікту за допомогою посередника-медіатора.

Виклад основного матеріалу дослідження

У кожному демократичному суспільстві права людини є універсальними, невід'ємними і основними. Діяльність органів держави спрямована на їх захист, забезпечення їх гарантій, повагу інтересів і дотримання особистих громадянських і політичних свобод, а також соціальних, економічних і культурних прав.

Прийнявши конституцію та проголосивши себе правовою державою [4, ст. 1], Україна тим самим зробила кроки, спрямовані на ринкову економіку, громадянське суспільство та демократію. Так,

А.Й. Француз наголошує на значущості для формування й розвитку демократичної політичної системи всієї сукупності прав і свобод людини та громадянина. Демократичну, політичну та правову культуру він пов'язує з правом на освіту, що закріплені в конституції та зафіксовані на міжнародно-правовому рівні [1, с. 136-137]. У ч. 1 ст. 9 Конституції України встановлено, що чинні міжнародні договори, є частиною національного законодавства [4]. У Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5], Європейській соціальній хартії [6], основних прав хартії Європейського союзу, ОБСЄ, Ради Європи, є підставою для внутрішньої державної практики з морально-філософським змістом, справедливим судом. Порядок виконання в Україні рішень Європейського суду з прав людини визначається Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. [7]. У цьому контексті Ю.С. Шемшученко слушно стверджує, що демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини та громадянина. Демократична держава повинна неупереджено розв'язувати суперечності, що виникають між нею та суспільством [8, с. 239]. Реальний вплив демократії на розвиток суспільства оцінюється з погляду створення гідних людини умов життя та діяльності, забезпечення гарантій прав і свобод, честі та гідності людини й громадянина, застосування та реалізація їх на практиці.

Сучасна практика розвинутих країн континентальної та англосаксонської системи права на законодавчому рівні закріпила та розширила альтернативні форми регулювання інтересів, спорів у цивільно-господарських відносинах за допомогою інституції медіації. Як відомо, медіація (від лат. *mediare* – посередник) – це процедура, альтернативного та добросовісного врегулювання спорів, ведення переговорів із залученням третьої нейтральної сторони – медіатора (посередника) з цілю досягнення спільного рішення спору (конфлікту). Учасники, сторони мають право

обрати медіатора, а не суддю. Головним є те, що в медіації зберігається принцип співпраці, а процес її є конфіденційним, прискореним і неформальним про досягнення сторонами рішення в рамках закону, але з урахуванням інтересів сторін, із функціями «третейського судового розгляду», однак не в повному обсязі. Медіація, як передбачається, поширюватиметься на сферу цивільних, господарських, адміністративних, трудових і сімейних спорів.

Проект Закону України «Про медіацію» № 2425а-1 планує ввести в законодавство нові терміни: «медіатор» і «уповноважений медіатор». Медіатор – це професіонал, нейтральний посередник, який пройшов атестацію, внесений у національний реєстр, має спеціальну підготовку в навчальному закладі за напрямом «медіація», з вищою освітою і досягнув 21 року [9, ст. 13]. Відповідно до законопроекту медіатор має право на: отримання інформації, у тому числі від державних органів; вибір методики проведення переговорів; відмову від проведення медіації в разі сутички з іншими учасниками, за етичним чи особистим переконанням; надання послуги на платній і безоплатній основі, а також відшкодування витрат, розмір і форма яких зазначаються в угоді про проведення медіації між сторонами та учасниками; реалізацію професійної діяльності в індивідуальному чи спільному порядку, для створення юридичних осіб і об'єднання медіаторів. На медіатора покладаються такі обов'язки: діяти в рамках законодавства України, професійних стандартів і правил діяльності; дотримуватися конфіденційності; перевіряти повноваження законних представників сторін; інформувати сторони про можливий конфлікт інтересів; надавати сторонам вичерпну інформацію стосовно спору, пояснювати порядок проведення процедури та її правові наслідки; контролювати медіаційну угоду на предмет етичних норм. Для уповноваженого медіатора передбачено додаткові обов'язки – письмове повідомлення про зупинення медіації органу, в розгляді якого знаходиться справа. Так, у положенні ст. 6 вказаного

законопроекту підкреслюється добровільність згоди. Також заборонено будь-який тиск на сторони конфлікту з метою проведення чи зупинення медіації. При цьому, конституційне право громадян на судовий захист не відміняється – законопроект передбачає право відмови від участі в медіації на будь-якій стадії.

Питанням про трансформування медіації з альтернативного способу вирішення спорів у звичайний спосіб їх вирішення нині можна розглядати лише у віддаленій перспективі [2, с. 80]. На думку С.А. Подоляк, в Україні медіація як дійовий інститут вирішення спорів поки що не відбувся. Випадки успішного завершення переговорів сторін спору у форматі медіації є поодинокими, однак це скоріше виняток, аніж правило, і головною причиною такої ситуації є: відсутність законодавчо закріпленого механізму медіації та етики ведення бізнесу в Україні, зокрема дійових гарантій виконання досягнутих у процесі медіації домовленостей [3]. Основним завданням законопроекту «Про медіацію» [9] в Україні є створення правових умов упровадження та проведення позасудової процедури, регулювання її принципів; визначення порядку проведення та затвердження правового статусу медіатора. Вказане сприятиме підвищенню ефективності роботи судових органів з огляду на їх істотне розвантаження, удосконаленню правових механізмів відповідно до міжнародних стандартів. Крім того, задля визначення особливостей застосування процедури медіації в окремих категоріях справ проектом закону пропонується внести зміни до Кодексу Законів про працю України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [10], Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [11], Кримінального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кодексу Адміністративного судочинства України [12] та Закону України «Про виконавче провадження» [13].

Висновки

1. Демократія – це не лише демократичні інститути та демократичні політичні режими, а система цінностей, що є основою діяльності політичних і правових інститутів.

2. У розвитку держави й суспільства визнання рівня демократичності та міри наближення до впевненості є надійним критерієм гуманістичного ідеалу.

3. Основні демократичні цілі, що стоять перед демократичною державою: створення і забезпечення соціальних потреб та інтересів, суспільного порядку та безпеки, прав і свобод людини і громадянина, – можуть бути представлені як способи досягнення універсальної мети, якою є гарантування конституційних прав.

4. Демократія – це не лише результат, а й процес реалізації демократичних принципів, цінностей та ідеалів, що перебувають у постійному розвитку.

5. Досягнення компромісів між органами публічної адміністрації та громадянином є одним із пріоритетів діяльності держави та органів місцевого самоврядування.

6. Сумнівною є доцільність медіації щодо публічно-правових спорів, які вирішуються в порядку адміністративного судочинства. Насамперед це зумовлено особливостями суб'єктивного складу адміністративних процесуальних правовідносин, а саме, тим фактом, що однією зі сторін завжди виступає орган публічної адміністрації. Відповідно до статі 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії забезпечуються змістом і спрямованістю діяльності держави. Закон України «Про державну службу» зобов'язує служити народу, гуманізму, соціальній справедливості, а також пріоритету прав людини і громадянина. Тотожні принципи передбачено й Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування».

7. У зв'язку з цим постає питання доцільності ведення видів спорів, які треба законодавчо закріпити.

Література

1. Француз А.Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України (концептуальний та нормативний) / А.Й. Француз. – К. : Логос, 2006. – 516 с.
2. Дараганова Н.В. Медіація як один із альтернативних способів вирішення індивідуальних трудових спорів / Н.В. Дараганова // Юридична наука. – № 6. – 2011. – С. 77–83.
3. Подоляк С.А. Медіація як альтернативний спосіб вирішення конфлікту у сфері господарювання / С.А. Подоляк // Судова апеляція. – № 1. – (26). – 2012. – Офіційний сайт журналу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kia.court.gov.ua/sud2690/1j/4q/51119/>
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. – Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
6. Європейська соціальна хартія від 18 жовтня 1961 р. – Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_300
7. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – С. 260.
8. Шемшученко Ю.С. На перехресті століть. Вибрані праці / Ю.С. Шемшученко. – К. : Юридична думка, 2010. – 608 с.
9. Проект Закону України «Про медіацію» № 2425а-1 від 7 березня 2013 р. – Офіційний портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47710
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – С. 170.
11. Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 7 червня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 33. – С. 175.
12. Кодекс Адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. – Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35-36, № 27. – С. 446.
13. Закон України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 24. – С. 207.

Окремі аспекти регулювання ліцензійних правовідносин

Н.М. Басай

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.В. Шипілова

студентка ОКР «Магістр» юридичного факультету, спеціальність «Інтелектуальна власність», ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті описано основні аспекти укладання ліцензійного договору та припинення його дії.

В данной статье описаны основные аспекты заключения лицензионного договора и прекращения его действия.

This article describes the main aspects of the execution of a license agreement and its termination.

Ключові слова: ліцензійний договір, інтелектуальна власність, порядок укладення та припинення дії.

Постановка проблеми

На сьогодні постає питання щодо балансів інтересів, оскільки, як бачимо, ці норми не повною мірою відображаються в органах ліцензування та господарюючих суб'єктах. За порушення порядку ліцензування та ліцензійних умов стосовно суб'єктів господарювання встановлено чіткі заходи відповідальності (штрафні, анулювання ліцензії тощо). Натомість за затримку у видачі ліцензії, невидачу ліцензії, порушення інших вимог законодавства орган ліцензування, як максимум, може нести відповідальність у формі відновлення порушеного права суб'єкта господарювання. Такі заходи, у принципі, важко назвати формою відповідальності, оскільки вони не мають для органів ліцензування негативних наслідків, а лише зобов'язують за судовим рішенням виконати те, що й мають виконувати відповідно до своїх обов'язків. У зв'язку з цим постає питання узгодження в цій частині інтересів держави та суб'єктів, діяльність яких підлягає ліцензуванню. Такого узгодження можна

досягти шляхом введення додаткових інститутів впливу на органи ліцензування в разі порушення ними норм законодавства про ліцензування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Особливості порядку укладання та розірвання ліцензійного договору було досліджено у працях таких учених: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, В.М. Горшеньов, О.Д. Крупчан, І.Б. Шахов, О.О. Кармолицький та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні не усунуто недоліки діючої системи ліцензування. Основні колізії полягають у процедурі отримання ліцензії для здійснення окремих видів діяльності.

Формулювання цілей статті

Мета статті – дослідження окремих аспектів регулювання цивільних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження

Важлива для суспільства господарська діяльність потребує не лише чіткої правової регламентації, а й охорони та регулювання з метою забезпечення належних і сприятливих умов для її здійснення та розвитку. Одним із основних засобів регулятивного впливу держави на діяльність господарюючих суб'єктів є ліцензування. Основною функцією ліцензування є узгодження інтересів суб'єктів господарювання та суспільства в цілому.

Нині в Україні бурхливо розвивається сфера підприємницьких відносин, що потребує чіткої правової регламентації. Саме така форма регулювання господарської діяльності, як ліцензування, повинна забезпечувати їх охорону від протиправних посягань і сприятливі умови для їх розвитку.

Насамперед розглянемо основні поняття, що стосуються ліцензійних правовідносин.

Отже, згідно з чинним законодавством ліцензія – це документ державного зразка, який засвідчує право ліцензіата на провадження зазначеного в ньому виду господарської діяльності протягом визначеного строку в разі його встановлення Кабінетом Міністрів України за умови виконання ліцензійних умов.

Ліцензійний договір – це цивільно-правовий договір, згідно з яким одна сторона – ліцензіар – на оплатній основі надає іншій стороні договору – ліцензіату – право на використання об'єктів промислової власності.

З урахуванням природи ліцензійного договору, законодавство передбачає, що в ліцензійному договорі визначаються: вид ліцензії; сфера використання об'єкта права інтелектуальної власності (конкретні права, що надаються за договором, способи використання зазначеного об'єкта, територія та строк тощо); розмір, порядок і строки виплати винагороди за використання об'єкта права інтелектуальної власності.

Якщо ліцензійний договір укладається стосовно торговельної марки, то він пови-

нен містити умову про те, що якість товарів і послуг, виготовлених чи наданих за ліцензійним договором, не буде нижчою від якості товарів і послуг власника свідоцтва (п. 8 ст. 16 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» від 15 грудня 1993 р.) [1]. Ця норма спрямована на захист прав споживача, для якого торговельна марка слугує насамперед гарантією певної якості товару.

Ліцензійний договір вважається укладеним, якщо сторони дійшли згоди щодо всіх істотних умов. Однак дійсним ліцензійний договір стає від дати публікації відомостей про видачу ліцензії в інформаційному бюлетені «Промислова власність» та внесення їх до державного реєстру свідоцтв України на знаки для товарів і послуг.

Одночасно неоднозначними при тлумаченні видаються положення частин 1 і 2 ст. 1114 ЦК України. Зокрема, у ч. 1 вказаної статті передбачено, що ліцензія на використання об'єкта права інтелектуальної власності та договори, визначені статтями 1109, 1112 та 1113 цього кодексу, не підлягають обов'язковій державній реєстрації. Проте ч. 2 цієї статті вимагає реєстрації факту передання виключних майнових прав інтелектуальної власності на об'єкти, права на які виникають з моменту реєстрації.

Постає закономірне запитання: що розуміє законодавець у ст. 1114 ЦК України під поняттям «факт передання»? Так, виглядає нелогічною структура статті, норми якої вказують, що договір (тобто юридичний факт, із якого виникають цивільні правовідносини) державній реєстрації не підлягає, проте реєстрації підлягає «факт передання» прав за цим договором. Тобто, можливо, слід розуміти ці норми таким чином, що лише договори (юридичні факти) про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності підлягають реєстрації, а стосовно решти правочинів це правило не діє. Разом з тим, договори про передання виключних майнових прав, визначені ст. 1113 ЦК України, не підлягають обов'язковій реєстрації у силу ч. 1 ст. 1114 ЦК України, що остаточно руйнує будь-

яку логіку в юридичній техніці аналізованих статей. Отже, питання залишається відкритим і однозначно відповісти на нього може або сам законодавець, або суб'єкт офіційного тлумачення законодавства – Конституційний Суд України.

Доцільно було б переглянути розміщення поза главою про розпорядження майновими правами інтелектуальної власності нормативних положень, що регулюють договір комерційної концесії, оскільки останній також є формою, хоча й дещо ускладненою, розпорядження майновими правами інтелектуальної власності, елементом якого є ліцензія на торговельну марку.

Із вказаних підстав доцільно главу 75 ЦК України поділити на два параграфи, у яких чітко провести відокремлення договорів, що опосередковують передачу всього комплексу виключних майнових прав інтелектуальної власності, включаючи права розпорядження, від договорів, які надають право на тимчасове використання об'єктів виключних прав, долучивши до останнього параграфа також положення про комерційну концесію.

Процес інтеграції України до Європейського Союзу і вступ до Світової організації торгівлі передбачають комплексне реформування національного законодавства у сфері комерційної діяльності та конкуренції. Вказане означає, що вдосконалення окремо взятих інститутів цивільного права (наприклад, інституту промислової власності) не матиме бажаного результату, оскільки відповідні положення законодавства повинні розглядатися також у розрізі конкурентного права [2, с. 110].

Вказане є особливо актуальним у контексті ліцензійних договорів на використання торговельної марки, адже суб'єкт виключних прав на торговельну марку за рахунок повноважень, які надає йому свідоцтво, може регулювати кількісно, якісно і територіально обіг маркованих товарів і не тільки тих, що належать йому на праві власності, а й тих, власником яких є ліцензіат. Тому доречною є думка В. Базилевича, який вказував: забезпечуючи штучну

диференціацію товарів і послуг, засоби їх індивідуалізації уможливають зростання монопольної влади окремих товаровиробників, що сприяє збільшенню їх доходів [3, с. 175].

Важливо звернути увагу, що конкурентному праву Європейського Союзу притаманний принцип визнання дій, які можуть призвести до обмеження чи викривлення конкуренції у межах Співтовариства, несумісних із правилами спільного ринку (статті 81 (1), 82 (1) та 87 (2) Договору про заснування Європейського Співтовариства від 25 березня 1957 р.) і, відтак, їх заборони. Зазначені положення доцільно визнати кращою комерційною практикою і вважати звичаями ділового обороту, тобто джерелом національного права. Викладений підхід обґрунтований у тому числі й тим, що в такому разі відбуватиметься поступове наближення національного законодавства до європейських правових стандартів. Приклади зазначеного вже мають місце в сучасному українському нормотворенні.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 81 Договору про заснування Європейського Співтовариства недобросовісними слід вважати умови договорів, які:

- a) прямо чи опосередковано встановлюють ціни на купівлю або продаж чи будь-які інші торговельні умови;
- b) обмежують чи контролюють виробництво, ринки, технічний розвиток або інвестиції;
- c) розподіляють ринки чи джерела постачання;
- d) застосовують неоднакові умови в еквівалентних правочинах з іншими торговельними сторонами, створюючи цим невігідні для них умови конкуренції;
- e) обумовлюють укладання договорів прийняттям додаткових зобов'язань інших сторін, які, за своєю суттю чи згідно з торговельними звичаями, не пов'язані з предметом цих договорів.

Викладені вище умови відображені в національному законодавстві, а саме у ч. 2 ст. 6 закону «Про захист економічної конкуренції» [4] (далі – закон № 2210-14), яка

визначає антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання.

Фактично торговельна марка, як комерціалізований об'єкт інтелектуальної власності, є об'єктом узгоджених дій суб'єктів господарювання, оскільки використовуються вже принаймні двома господарюючими суб'єктами як засіб проти змішування з конкурентами. Так, відповідно до ст. 9 закону №2210-14 узгоджені дії стосовно прав інтелектуальної власності в контексті ліцензійних договорів не підпадають під кваліфікацію антиконкурентних узгоджених дій, що забороняються законом у тій частині, у якій вони обмежують у здійсненні господарської діяльності сторону угоди, котрій передається право, якщо ці обмеження не виходять за межі законних прав суб'єкта права інтелектуальної власності. З аналізу ч. 2 зазначеної статті випливає, що не виходять за межі прав, зазначених у ч. 1 цієї статті, обмеження стосовно обсягу прав, які передаються, строку та території дії дозволу на використання об'єкта права інтелектуальної власності, а також виду діяльності, сфери використання, мінімального обсягу виробництва [5, с. 111].

Питання про обсяги виробництва потребують додаткового законодавчого регулювання, актуальність якого чітко виявляється в контексті ліцензійного договору на використання торговельної марки. У свою чергу слід звернути увагу на те, що обмеження стосовно обсягу прав (виду ліцензії), строку, території, виду діяльності, сфери використання виступають звичайними умовами для таких договорів, виходячи зі змісту ч. 3 ст. 1109 ЦК України.

Так, встановлення мінімального обсягу виробництва товарів, маркованих об'єктом ліцензійного договору, впливає з припису абз. 3 ч. 4 ст. 18 закону «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» про те, що використання знака власником свідоцтва вважається також використання його іншою особою за умови контролю з боку власника свідоцтва. Звідси, умова про мінімальний обсяг маркованої продукції (який буде достатнім для визнання факту такого використання) є справедливою,

оскільки впливає з правового статусу ліцензіара.

При цьому, вбачається неправильним при тлумаченні ч. 2 ст. 9 закону №2210-Ш робити висновок від протилежного про неможливість встановлення максимального обсягу товарів, які маркуються торговельною маркою.

Тобто ліцензійний договір на використання торговельної марки може також містити умову про максимальний обсяг маркованих товарів. Допустимість такого висновку непрямо впливає з невиключності переліку, наведеного у ч. 3 ст. 1109 ЦК України, щодо сфери використання об'єкта інтелектуальної власності, а також зі змісту ч. 8 вказаної статті, положення якої має застосовуватись за аналогією до ліцензійного договору на використання торговельної марки. Згідно з цитованою нормою, якщо у ліцензійному договорі про видання або інше відтворення твору винагорода визначається у вигляді фіксованої грошової суми, то в договорі повинен бути встановлений максимальний тираж твору.

Будь-який суб'єкт правовідносин має повне право на розірвання правовідносин. Це цілком демократично і цивілізовано. Головне, щоб у договорі були обумовлені ці процеси. Потрібно вказати, за яких причин сторони можуть розірвати договір.

Перш за все варто зазначити, що дію ліцензійного договору може бути припинено за взаємною згодою сторін або за рішенням суду. Сторони, які мають намір достроково припинити дію ліцензійного договору, укладають угоду про дострокове припинення ліцензійного договору і на підставі цього подають до Держдепартаменту підписану ними заяву про внесення змін до реєстру ліцензійних договорів. Розгляд документів та внесення змін відбувається протягом двох місяців від дати надходження заяви.

Відомості про внесення змін до ліцензійного договору, визнання його недійсним або дострокове припинення його дії підлягають обов'язковій реєстрації в бюлетені «Промислова власність».

Важливо зазначити, що умови припинення договору як унеможливають протиправні дії суб'єктів діяльності, так і захищають їх від протиправних дій протилежної сторони. Споживач і виробник мають право на захист, тому потрібно бути дуже уважним при укладанні договорів і, що головне, дотримуватись їх умов.

Висновки

1. Основу правового режиму ліцензування становить добровільний вступ суб'єкта, який не наділений владними повноваженнями, до сфери адміністративно-правових відносин, усвідомлене і бажане виконання обов'язків, покладених чинним законодавством.

2. Важливим моментом є встановлення

меж цього режиму, не допускаючи їх надмірного розширення чи необґрунтованого скорочення, що стосується не тільки чіткого визначення у нормативно-правових актах правового статусу суб'єктів підприємництва, діяльність яких підлягає ліцензуванню.

3. Потребують правової регламентації повноваження багатьох державних органів, що здійснюють державний контроль у сфері ліцензійної діяльності, вони повинні діяти в межах власної компетенції, але з метою виконання загальнодержавних завдань.

4. У сфері регулювання ліцензійних правовідносин повинен бути дотриманий баланс між загальнодержавними та приватними інтересами.

Література

1. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 7. – С. 36.
2. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України – №№ 40-44. – Ст. 356.
3. *Базилевич В.Д.* Інтелектуальна власність : Підручник / В.Д. Базилевич. – К.: Знання, 2006. – 175 с.
4. *Іваницька Н.* Вдосконалення законодавства, що регулює відносини за ліцензійним договором на використання торговельної марки / Н. Іваницька // *Право України.* – 2008. – № 9. – С. 110-113.
5. Договір «Про Заснування Європейського Співтовариства» від 25 березня 1957 р. / В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 86. – С. 81-87.
6. Закон України «Про захист економічної конкуренції» від 11 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України – 2001. – N 12. – Ст.64.
7. Цивільне право України : Підручник : У 2 т. / За заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасиби-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – Т. 2. – 425 с.

Конституційне регулювання права на результати творчої діяльності в країнах Європейського Союзу

В.В. Іванюшенко
кандидат юридичних наук, доцент,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

А.О. Мішкур
студентка ОКР «Магістр» юридичного факультету, спеціальність «Інтелектуальна власність»,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті проаналізовано рівень регулювання права на результати творчої діяльності за конституціями країн ЄС на рівні установчих договорів ЄС і міжнародних договорів.

В статье проанализирован уровень регулирования права на результаты творческой деятельности в конституциях стран ЕС на уровне учредительных договоров ЕС и международных договоров.

The level of regulation of the right to results of creative activity in Constitutions of the European Union countries as well as in constituent the EU Agreements and international agreements is analysed in this article.

Ключові слова: творча діяльність, конституція, договір.

Постановка проблеми

В умовах євроінтеграційних прагнень для нашої держави важливо забезпечити відповідність законодавства України *acquis communautaire* ЄС [1, с. 8]. Цей процес вимагає аналізу як законодавства Євросоюзу, так і законодавства кожної окремої країни-члена з метою вивчення стану відповідності законодавства нашої країни та заходів, необхідних для належної адаптації з урахуванням досвіду країн ЄС [2, с. 73].

Євросоюз визначає гармонізацію законодавства у сфері інтелектуальної власності як одну з важливих передумов набуття членства. Конституція, якій повинно відповідати все законодавство держави, закладає основні принципи здійснення інтелектуальної, творчої діяльності [3, с. 19]. Тому вивчення питання регулювання права на результати творчої діяльності в конституціях європейських держав для нас є надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі аспекти адаптації українського законодавства до законодавства ЄС у сфері інтелектуальної власності були предметом дослідження таких вчених, як Ю.М. Капіца [3], М.В. Паладій [2], О.П. Орлюк [4, 11] та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Учені відзначають, що, як свідчить практика, роль конституції в питанні регулювання права на результати творчої діяльності ще далеко не усвідомлена і потребує науково-практичного осмислення. Конституція не лише закладає основи формування законодавства країни, вона формує передумови підвищення рівня правової культури відносин, гарантій прав суб'єктів правовідносин і підстав юридичної відповідальності [4, с. 70-71].

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження рівня регулювання права на результати творчої діяльності в країнах ЄС для порівняння рівня конституційного регулювання в Україні та використання кращого європейського досвіду у зв'язку з необхідністю адаптації законодавства нашої країни до *acquis communautaire*.

Виклад основного матеріалу дослідження

Конституційне закріплення права на результати творчої діяльності отримано з другої половини ХХ ст. як наслідок співпраці між державами та прийняття міжнародних документів з прав людини, зокрема, Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права від 16 грудня 1966 р., Загальної декларації про культурну різноманітність від 2 листопада 2001 р. [5] тощо.

Відповідно до положень міжнародних документів гарантована конституціями свобода творчості повинна створювати умови для такої творчості шляхом забезпечення охорони інтелектуальної власності. Наведемо деякі приклади закріплення права на результати творчої діяльності на конституційному рівні:

1. Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1992 р.:

п. 113 гл. 8 «Держава визнає свободу наукової, художньої й іншої творчості, а також захищає авторське право і патентне право» [6].

2. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р.:

п. 1 ст. 43 «Свобода наукових досліджень і мистецтва гарантується. Права на результати творчої й розумової діяльності охороняються законом» [7].

3. Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р.:

Ст. 69 «Гарантується свобода наукової, культурної і художньої творчості. Держава сприяє і допомагає розвитку науки, культури й мистецтва. Держава захищає наукові, культурні, художні цінності як духовне

народне надбання. Гарантується захист моральних і матеріальних прав, що виникають у зв'язку з науковою, культурною, художньою, інтелектуальною й іншою творчістю» [8].

4) Конституція Республіки Кіпр від 30 серпня 1995 року:

п. 1 ст. 25 «Кожний має право здійснювати будь-яку професію, займатися особливою діяльністю, чи торгівлею, працею, що приносить прибуток» [9].

У конституціях таких держав, як Австрія, Німеччина, Греція, Іспанія, Італія не міститься прямого закріплення прав на результати творчої діяльності. Наприклад, відповідно до п. 3 ст. 5 Основного закону Німеччини «Мистецтво і наука, дослідження і викладання вільні» [10].

Згідно з положеннями Конституції Італії «мистецтво і наука вільні і викладання їх вільне». Стаття 9 конституції передбачає, що Республіка заохочує розвиток культури, наукових і технічних досліджень [11].

У конституціях, які не містять обов'язку держави із забезпечення права на результати творчої діяльності, такий обов'язок входить до загальних положень щодо обов'язку держави захищати права людини і громадянина.

Варто відмітити, що в 11 із 48 конституцій європейських держав не міститься положень щодо прав відносно творчої діяльності. Серед країн, у конституціях яких немає посилань на інтелектуальні права, є Данія, Бельгія, Велика Британія, Нідерланди, Франція. Однак це не означає фактичної відсутності охорони таких прав у цих країнах. Зокрема у Франції, незважаючи на відсутність вказаних положень у конституції, було прийнято Кодекс інтелектуальної власності, що є зібранням усіх законів у цій сфері [12, с. 118].

Загалом гарантією прав людини на результати творчої діяльності в таких країнах є те, що вони – учасники міжнародних договорів про охорону прав інтелектуальної власності.

Серед таких договорів:

1. Бернська Конвенція про охорону лі-

тературних і художніх творів від 9 вересня 1886 р. [13], основними засадами якої є:

- національний режим;
- принцип автоматичної охорони;
- принцип незалежності охорони.

2. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. [14], яка охороняє права винахідників і технічну творчість.

3. Всесвітня конвенція про авторське право від 6 вересня 1952 р. (м. Женева), переглянута в Парижі 24 липня 1971 р., [15] відповідно до якої прийнято компромісне рішення, за яким формальності, передбачені національним законодавством, вважаються виконаними щодо будь-якого твору, що користується конвенційною охороною, якщо будуть дотримані формальності, встановлені самою Конвенцією.

4. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. [16]. Основним принципом угоди є принцип національного режиму, за яким громадяни однієї країни-члена користуються в іншій країні таким самим правовим режимом, як і її громадяни щодо охорони права інтелектуальної власності. Другим принципом є принцип найбільшого сприяння, який встановлює, що будь-які переваги, пільги, привілеї або імунітет, надані членом угоди громадянам будь-якої іншої держави, надаються невідкладно і безумовно громадянам усіх країн-членів за можливими окремими винятками.

5. Договір ВОІВ про авторське право [17], прийнятий Дипломатичною конференцією з питань авторського права і суміжних прав 20 грудня 1996 р. з метою подальшого вдосконалення системи міжнародно-правової охорони авторських прав на літературні та художні твори тощо.

Конституції країн Європи закріплюють права людини через імплементацію норм міжнародного права, а також шляхом включення самих міжнародних договорів у системи внутрішнього права. Конституція Іспанії в ст. 10 проголошує відповідність закріплених у ній прав і свобод людини Загальній декларації прав людини

1948 р., а також міжнародним договорам і угодам, ратифікованим Іспанією [18].

У ст. 10 Конституції Італії зазначається, що правопорядок країни узгоджується із загальноновизнаними нормами міжнародного права [11].

Конституція Словаччини у п. 5 ст. 7 визнає міжнародно-правові документи про права людини як безпосередньо діюче в країні право [7]. Відповідно до ст. 25 Конституції Німеччини: «Загальноновизнані норми міжнародного права є складовою частиною Федерального права. Вони мають перевагу перед законами і породжують права й обов'язки безпосередньо для осіб, що проживають на території Федерації» [10].

У ст. 25 Паризької Конвенції про охорону промислової власності зазначено: «Кожна країна, яка є учасницею цієї Конвенції, бере зобов'язання вжити згідно з своєю Конституцією заходи для забезпечення застосування цієї Конвенції» [14]. Це положення кореспондується зі ст. 26 Міжнародної Конвенції про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організації ефірного мовлення [19].

Отже, на міжнародному рівні прийнято документи, які закладають основу для регулювання права на результати творчої діяльності на державному рівні. І основним для забезпечення прав людини на результати творчої діяльності є не безпосередньо регулювання таких прав на конституційному рівні, а конституційне забезпечення виконання взятих державою зобов'язань за міжнародними договорами та в рамках Європейського Союзу, який на сьогодні включає 28 європейських країн.

Основним документом із регулювання відносин щодо творчої діяльності на рівні ЄС на сьогодні є Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р., якою гарантується свобода художньої творчості та науково-дослідницької діяльності [20].

Відповідно до положень Хартії, у випадках, коли остання не застосовується, захист основних прав гарантується відповідно до конституцій чи конституційних

традицій країн ЄС і міжнародних конвенцій, які вони ратифікували.

Конституційну хартію ЄС по суті формують установчі договори ЄС (первинне право).

Серед цих договорів питання інтелектуальної власності до 2007 р. регулювалися лише в Договорі про заснування Європейської Спільноти з атомної енергії 1957 р. [21], який передбачає обов'язок для кожної держави-члена інформувати органи Євратома про надходження заявок на патенти в галузі атомної енергії та про зміст таких заявок. Стаття 17 Договору Євратома встановлювала можливість видачі примусових ліцензій на використання винаходів у галузі атомної енергії, навіть усупереч волі патентовласника [3, с. 52].

Після невдачі прийняття Договору про Європейську Конституцію (2004 р.), 13 грудня 2007 р. в Лісабоні було підписано договір, що замінить Європейську конституцію «Лісабонський договір про внесення змін у Договір про Європейський Союз і Угоду про утворення Європейського Союзу» («Лісабонський договір») [22]. Лісабонський договір лише доповнює та уточнює Маастрихтську угоду і Римський договір.

У Розділ VI Договору про Європейський Союз (ДЄС) (за Лісабонським договором він має назву Договір про функціонування Європейського Союзу) було додано ст. 97а відносно утворення європейських прав інтелектуальної власності (у кодифікованій версії Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС) – ст. 118).

Стаття передбачає, що в процесі створення та функціонування внутрішнього ринку Європейський Парламент і Рада, діючи відповідно до звичайної законодавчої процедури, забезпечать заходи, необхідні для створення європейських прав інтелектуальної власності з метою забезпечення однакового захисту прав інтелектуальної власності по всьому Союзу та з метою створення централізованої процедури авторизації, координації та нагляду.

До ст. 133 ДЄС (ст. 207 ДФЄС) додано, що спільна комерційна політика повинна

бути заснована на єдиних принципах, що стосується, зокрема... «комерційних аспектів інтелектуальної власності».

Таким чином, сфера інтелектуальної власності отримала регулювання на рівні первинного права Євросоюзу. Розвиток первинного законодавства у сфері інтелектуальної власності знайшов відображення в судовій практиці та актах вторинного законодавства ЄС.

Серед таких актів: Директива від 14 травня 1991 р. про правову охорону комп'ютерних програм; Директива від 27 вересня 1993 р. про координацію деяких положень авторського права і суміжних прав за застосування їх до супутникового мовлення та кабельної ретрансляції; Директива від 11 березня 1996 р. про правову охорону баз даних; Директива ЄС 2001/29 від 22 травня 2001 р. про гармонізацію певних аспектів авторського права і суміжних прав у інформаційному суспільстві; Директива 2004/48/ЄС про забезпечення дотримання прав інтелектуальної власності тощо.

Гармонізація законодавства у сфері інтелектуальної власності постійно триває в ЄС та зумовила створення багатьох єдиних правил на території всього Союзу. Однак, імплементація директив у національному законодавстві держав-членів відбувається по-різному. Тому, поки не можна говорити, що утворено, наприклад, авторське право ЄС. Та все ж акти законодавства Євросоюзу становлять нормативний кістяк європейського законодавства про авторське право, що забезпечує кращі стандарти охорони прав на результати творчої діяльності в кожній державі-члені [4, с. 251, 268].

Варто зазначити, що судова практика в ЄС призвела до визнання верховенства права Союзу над національним правом держав-членів. 17 Декларація, що є Додатком до Лісабонського договору (від 13 грудня 2007 р.), містить положення щодо верховенства права ЄС. Цей документ визначає, що відповідно до судової практики Суду Справедливості Євросоюзу, договори і закон, прийнятий на рівні Союзу, мають верховенство над законом держав-членів, відповідно до умов, визначених у

зазначеній судовій практиці. Відповідно до Висновку Юридичної Служби Ради від 22 червня 2007 р., з прецедентного права Суду Справедливості впливає, що примат права ЄС є наріжним принципом права Співтовариства. На думку суду, цей принцип є притаманним специфічному характеру Європейського Співтовариства.

Якщо говорити про відображення в конституціях країн Європи примату права ЄС, нові його члени, наприклад, внесли у свої конституції положення про примат права Євросоюзу над внутрішнім. У ст. 7 Конституції Словаччини визначено, що обов'язкові правові акти Європейського Співтовариства і Європейського Союзу мають пріоритет у порівнянні із законами Словацької Республіки [7].

Таким чином, відсутність конституційного регулювання права на результати творчої діяльності в деяких європейських країнах зовсім не означає, що в них немає належної охорони таких прав. Ці права гарантуються державами завдяки прийняттю зобов'язань за міжнародними договорами та договорами в рамках ЄС, що мають примат над національним правом.

Ураховуючи євроінтеграційні прагнення України для нашої країни важливо забезпечити відповідність законодавства праву ЄС [12, с. 75]. Необхідно відмітити, що зміст ст. 41 Конституції України [1]

цілком відповідає ст. 17 Хартії основних прав Євросоюзу.

Взагалі положення Конституції України (статті 54 та 41) виглядають досить прогресивними, ураховуючи відсутність конституційного регулювання права на результати творчої діяльності в деяких європейських країнах.

Однак, варто пам'ятати, що, по-перше, належний рівень конституційного регулювання, на жаль, не забезпечує практичної реалізації таких норм, по-друге, попри відповідність положень Конституції України праву ЄС спеціальне законодавство України щодо права на результати творчої діяльності ще не приведено у відповідність до законодавства ЄС.

Висновки

Проаналізувавши рівень регулювання права на результати творчої діяльності в конституціях країн Європи, можна дійти висновку, що положення Конституції України виглядають досить прогресивними на фоні відсутності такого регулювання або непрямого регулювання цієї сфери суспільних відносин у певних країнах.

Для України особливо актуальним є забезпечення практичної реалізації конституційних норм і належної адаптації спеціального законодавства до *acquis communautaire* ЄС на основі цінностей, закладених конституцією.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Паладій М.В. Сфера інтелектуальної власності в Україні : проблемні питання державного управління в умовах інтеграції в міжнародні співтовариства : монографія / М.В. Паладій. – К. : Форум, 2011. – 240 с.
3. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / За ред. Ю.М. Капіци. – К. : Слово, 2006. – 1104 с.
4. Теоретико-прикладні проблеми кодифікації законодавства у сфері інтелектуальної власності : монографія / за заг. ред. д.ю.н. О.П. Орлюк. – К. : НДІ ІВ НАПрНУ, Лазурит-Поліграф, 2011. – 326 с.
5. Міжнародне право в документах / М. В. Буроменський (уклад.). – Харків : Видавництво нац. унів-ту внутр. справ, 2003. – 376 с.
6. Конституція Латвійської Республіки від 15 лютого 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanrights.lv/doc/latlik/satver~1.htm#8>
7. Конституція Словацької Республіки від 1 вересня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovakia.org/sk-constitution.htm>
8. Конституція Республіки Хорватія від 22 грудня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=2405>

9. Конституція Республіки Кіпр від 30 серпня 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.presidency.gov.cy/presidency/presidency.nsf/all/1003AEDD83EED9C7C225756F0023C6AD/\\$file/CY_Constitution.pdf](http://www.presidency.gov.cy/presidency/presidency.nsf/all/1003AEDD83EED9C7C225756F0023C6AD/$file/CY_Constitution.pdf)
10. Основний Закон Федеративної Республіки Німеччина від 23 травня 1949 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80201000.pdf>
11. Конституція Республіки Італія від 1 січня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org/download/action/download/id/1613/file/b4371e43dc8cf675b67904284951.htm/preview>
12. Правове забезпечення сфери інтелектуальної власності в Україні в контексті Європейської інтеграції: концептуальні засади: монографія / за заг. ред. д.ю.н. О.П. Орлюк. – К. : Лазурит-Поліграф, 2010. – 464 с.
13. Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 9 вересня 1886 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_051
14. Паризька конвенція про охорону промислової власності від 20 березня 1883 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_123
15. Всесвітня конвенція про авторське право від 6 вересня.1952 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_052
16. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності від 15 квітня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_018.
17. Договір Всесвітньої Організації Інтелектуальної Власності про авторське право від 20 грудня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_769.
18. Конституція Іспанії від 6 грудня 1978 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/Hist_Normas/Norm/const_espa_texto_ingles_0.pdf
19. Міжнародна (Римська) конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26 жовтня 1961 р. // Сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_763
20. Charter of fundamental rights of the European Union [2000] OJ C 364/1 (18 December 2000) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218\(01\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218(01):EN:HTML)
21. Treaty establishing the European Atomic Energy Community (25 March 1957) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:11957A/TXT:EN:PDF>
22. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing European Community (13 December 2007) [2007], 2007 O.J. C 306 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML>

Нормативно-правове забезпечення регулювання інвестиційного процесу в Україні

В.Г. Кабанов

кандидат економічних наук,

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

К.В. Цеков

магістрант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Статтю присвячено аналізу вітчизняного інвестиційного законодавства. Висвітлено сучасний стан інвестиційного законодавства в Україні, проблеми та рекомендації щодо їх усунення.

Статья посвящена анализу отечественного инвестиционного законодательства. Освещено нынешнее состояние инвестиционного законодательства в Украине, проблемы и рекомендации к их устранению.

The article considers the analysis of the domestic investment legal base. The article under consideration gives prominence to the current state of investment legal base in Ukraine, its problems and ways of their solving.

Ключові слова: регулювання інвестицій, інвестиційний процес, нормативно-правове забезпечення, регулювання інвестиційної діяльності.

Постановка проблеми

На сьогодні інвестиційна активність є ключовим фактором розвитку економіки. Інвестиційне законодавство характеризується мінливістю та великою кількістю змін, відсутністю системності. Особливістю вітчизняного законодавства є те, що окремі аспекти в інвестиційній сфері регулюються нормами господарського, податкового, валютного, банківського, фінансового, митного, цивільного та земельного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідник Г.М. Калетнік зі співавторами вказують, що метою державної інвестиційної політики є створення конкурентного середовища та забезпечення структурних зрушень і зростання економіки [1, с. 233]. На думку Ю.Г. Гладкової, правове поле регулювання іноземних інвестицій в Україні, у нинішньому вигляді не забезпечує належних умов розвитку інвестиційної діяльності [2, с. 98]. Балака Г.А. наголошує на тому, що несприятливий інвестиційний і бізнес-клімат насторожують іноземних інвесторів з огляду на зростання ризиків [3, с. 141].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Нестабільність вітчизняного інвестиційного законодавства ускладнює процес інвестування в Україну. Відсутність системних реформ і фрагментарні зміни у законодавстві аж ніяк не сприяють поліпшенню інвестиційної привабливості нашої країни.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз нормативно-правового забезпечення регулювання інвестиційної діяльності в Україні та факторів, що впливають на інвестиційний клімат та економічне зростання; ідентифікація проблем і недоліків у вітчизняному інвестиційному законодавстві та визначення напрямів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розпад СРСР, перехід України до капіталістичного ладу та ринкової економіки зумовив необхідність модернізації вітчизняного законодавства, зокрема щодо інвестиційного законодавства. Інвестиції сприяють економічному розвитку країни, створенню робочих місць, іннова-

ційним розробкам тощо. Однак в силу історичних, культурних і політичних особливостей Україні не вдалося провести миттєві реформи (відомі як «шокова терапія») за прикладом Польщі, і було обрано курс на поступові модернізацію й адаптацію. Після настання світової фінансово-економічної кризи 2008 р., коли ТНК і банківські фінансові групи були змушені оптимізувати капітал і почали виводити інвестиції із країн, що розвиваються, нестача інвестицій в Україні негативно вплинула на складну економічну ситуацію.

Останніми роками були помітні спроби щодо поліпшення вітчизняного законодавства у сфері інвестицій і ведення бізнесу, зокрема це засвідчує 112 місце України у 2014 р. у рейтингу Doing Business (порівняно зі 140 місцем у 2013 р.) [4]. Проте, незважаючи на певне поліпшення, стан інвестиційного клімату в країні все ще незадовільний.

Регулювання інвестиційної діяльності може відбуватися трьома шляхами (див. рис. 1).

Окрім цього розділяють пряму та непрямі форми державного регулювання інвестиційної діяльності. До прямої відносять прийняття законів та інших нормативно-правових актів, що регулюють інвестиційну діяльність, надання фінансової допомоги окремим галузям, регіонам, виробництвам, встановлення державних норм і стандартів тощо. До непрямой форми відносяться бюджетно-податкова, грошово-

кредитна, амортизаційна політики тощо [5, с. 393].

Основою інвестиційного вітчизняного законодавства слугують такі закони: «Про інвестиційну діяльність» (прийнятий 18 вересня 1991 р.), «Про захист іноземних інвестицій на Україні» (прийнятий 10 вересня 1991 р.), «Про режим іноземного інвестування» (прийнятий 19 березня 1996 р.), «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» (прийнятий 31 березня 2005 р.), «Про інститути спільного інвестування» (прийнятий 5 липня 2012 р.), «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проєктів за принципом «єдиного вікна» (прийнятий 21 жовтня 2010), «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (прийнятий 13 жовтня 1992 р.), «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку» і Господарський кодекс України. Розглянемо основні пункти й особливості цих законів.

Основною метою ЗУ «Про інвестиційну діяльність» є забезпечення рівного захисту прав, інтересів і майна суб'єктів інвестиційної діяльності незалежно від форм власності. Також цей закон спрямований на ефективне інвестування в економіку України, розвиток міжнародного економічного співробітництва та інтеграції. Цим законом встановлено загальні умови діяльності інвесторів на території України,

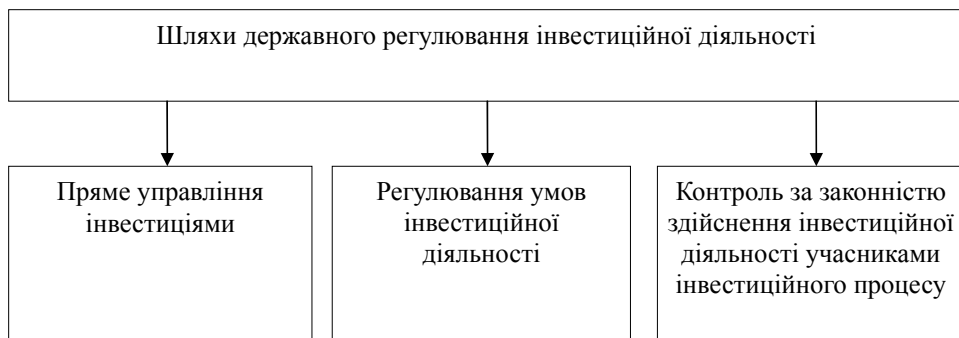

Рис. 1. Шляхи державного регулювання інвестиційної діяльності

Джерело: [1, с. 234]

загальні положення та порядок здійснення інвестиційної діяльності та державного регулювання інвестиційної діяльності [6]. Водночас, Закон України «Про захист іноземних інвестицій на Україні» гарантує захист законних прав, інвестицій і прибутків іноземних інвесторів на території нашої країни, а також визначає правовий режим діяльності іноземних інвесторів [7].

Закон України «Про режим іноземного інвестування» визначає види і форми здійснення іноземних інвестицій, урегулює відносини щодо державних гарантій захисту іноземних інвестицій, державної реєстрації та контролю за здійсненням інвестицій, іноземного інвестування у вільні економічні зони, розгляду спорів [8].

Закон «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» має на меті забезпечити захист конкуренції між суб'єктами підприємницької діяльності, створеними без залучення майна та/або коштів іноземного походження, та суб'єктами підприємницької діяльності, створеними за участю іноземного капіталу. Цим законом визначається режим валютного, митного регулювання та оподаткування підприємств, створених із участю іноземного капіталу [9].

Закон України «Про інститути спільного інвестування» спрямований на забезпечення залучення та ефективне розміщення фінансових ресурсів інвесторів, визначає правові й організаційні основи створення, діяльності та припинення діяльності суб'єктів спільного інвестування. У законі вказано активи та цінні папери інститутів спільного інвестування, їх обіг і викуп, визначено суб'єкти, що обслуговують діяльність таких інститутів і порядок розкриття інформації про них [10].

Закон «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна» передбачає максимальне спрощення отримання послуг для суб'єктів інвестиційної діяльності. Згідно з ним принцип «єдиного вікна» – це спосіб взаємодії уповноваженого органу і суб'єкта інвес-

тиційної діяльності з метою підготовки та видачі пакета документів, який дає право на реалізацію інвестиційного проекту [11]. Законом визначено правові та організаційні засади відносин, пов'язаних із підготовкою та реалізацією проектів за цим принципом.

Варто згадати також закони України «Про індустриальні парки», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» і «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», що сприяють поліпшенню інвестиційної привабливості України. Так, перший закон визначає правові та організаційні засади створення та функціонування індустриальних парків на території України, а другий – правові та економічні засади запровадження та функціонування спеціального режиму інноваційної діяльності технологічних парків України [6]. Хоча закон «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» і дійсний, проте зі змінами № 2505-IV від 25 березня 2005 р. було скасовано податкові й інші пільги, що надавалися підприємствам, які функціонували у вільних економічних зонах [12, с. 6].

Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні визначає проблеми в Україні у сферах інвестицій та інновацій, шляхи й етапи виконання програми, форми надання державної підтримки інвестиційних та інноваційних проектів, базові галузі економіки, у яких реалізуються ці проекти [13].

Однак існують проблеми із законодавством, що регулює ринок цінних паперів. Зокрема, досі не прийнято ЗУ «Про деривативи», що практично унеможлиблює впровадження на біржовому ринку нових похідних фінансових інструментів [14].

Таким чином, в Україні вже створено єдине правове поле у сфері регулювання інвестиційної діяльності. Водночас низький обсяг прямих іноземних інвестицій в українську економіку та низька ділова активність закордонних компаній демонструють неефективність функціонуючої

системи вітчизняного інвестиційного законодавства.

Згідно з І.П. Мойсеєнком, факторами, що впливають на динаміку іноземних інвестицій, є:

- внутрішня політична стабільність;
- характер і темпи здійснення реформ;
- стабільність економічного законодавства;
- гарантії недоторканності приватної власності та закордонних вкладень;
- сприятливі зовнішньоекономічні умови [15, с. 100-101].

Проілюструвати це можна так (див рис. 2): серед вказаних факторів – чотири внутрішніх, що залежать від політики держави, і один зовнішній – сприятливі зовнішньоекономічні умови, до яких держава мусить адаптуватися. Зовнішньоекономічні умови впливають як на проведення державної політики, так і на економічне зростання в країні. Водночас, внутрішні фактори впливають на стан економічного клімату та економічний розвиток країни. Темпи економічного зростання залежать від інвестиційного клімату, яке, у свою чергу, впливає на її інвестиційну привабливість.

На жаль, із чотирьох вищенаведених факторів українська держава на сьогодні забезпечує лише один: гарантії недоторканності приватної власності. Щодо інших варто розглянути юридичні, економічні, політичні та суспільні особливості України, виходячи зі специфіки країни та теперішніх тенденцій:

– крім названих законів, в Україні існує велика кількість нормативно-правових актів, що регулюють відносини у сфері інвестицій;

– відсутність збалансованості та системності в питаннях як інвестиційного законодавства, так і вітчизняного, натомість відбувається його «точкова» адаптація або реформування;

– відсутність в Україні досвіду стабільності державних інституцій і довіри до них з боку громадян, порівняно з країнами Заходу;

– соціальна напруга та політичні катаклізми;

– структурні деформації в українській економіці;

– низька активність населення та велика недовіра до вкладання коштів у фінансові інструменти.

Звичайно, нормативно-правове забезпечення серед вказаних факторів відіграє лише часткову роль, однак на майбутнє потрібно враховувати такі рекомендації:

– потрібне розроблення відповідних законів щодо регулювання випуску, обігу й контролю фінансових похідних інструментів;

– програми та закони повинні розроблятися з урахуванням їх впливу на всю цілісну й узгоджену законодавчу систему;

– необхідно забезпечити втілення програм і законів, спрямованих на поліпшення інвестиційного клімату в країні;

– з урахуванням історичної специфіки України бажаний перехід до американ-

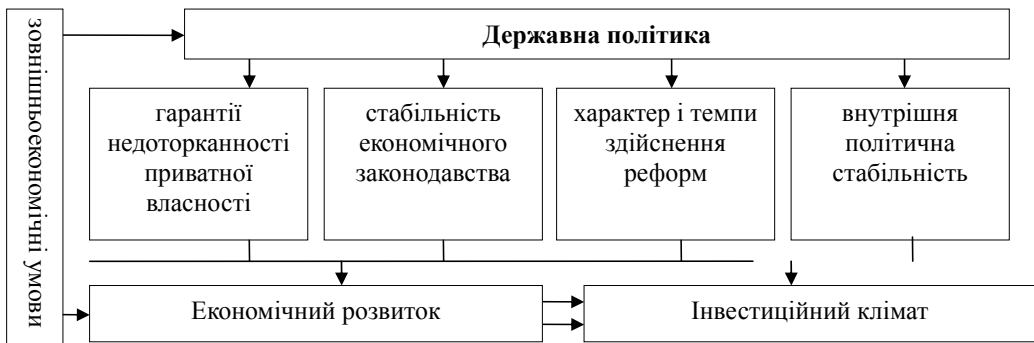

Рис. 2. Вплив державної політики на економічний розвиток країни

Розроблено автором на основі: [15, с. 100-101]

ського типу регулювання замість німецького (тобто до принципу «дозволено все, що не заборонено» замість деталізації кожної дії).

Висновки

В Україні вже створено єдине правове поле для сфери інвестування. Упроваджуються закони України, що мають на меті вдосконалити вітчизняне законодавство

та підвищити інвестиційну привабливість країни. Однак інвестиційне законодавство характеризується регулярною змінністю, хоча поволі стабілізується. Відсутність системності та взаємоузгодженості вітчизняного інвестиційного законодавства, а також надмірне регулювання в деяких сферах ускладнює залучення інвестицій в країну.

Література

1. *Калетнік Г.М.* Державне регулювання економіки : Навчальний посібник / Г.М. Калетнік, А.Г. Мазур, О.Г. Кубай. – К. : Хай-Тек Прес, 2011. – 428 с.
2. *Гладкова Ю.Г.* Сучасний стан та проблеми вітчизняного нормативно-правового регулювання інвестиційних відносин за участю іноземних інвесторів, в аспекті членства України в СОТ / Ю.Г. Гладкова // Європейські перспективи. – 2011. – № 4, ч. 1. – 189 с.
3. *Балика Г.А.* Сучасний стан та перспективи прямого іноземного інвестування в Україні / Г.А. Балика // Зовнішня торгівля : економіка, фінанси, право. – 2012. – № 4 (63). – 184 с.
4. Easing of doing business in Ukraine // Doing Business [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/ukraine/>
5. *Савіцька О.П.* Державне регулювання інвестиційних процесів в Україні / О.П. Савіцька // Електронний науковий архів Науково-технічної бібліотеки Національного університету «Львівська політехніка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/12888/1/060_Derzhavne%20reguljuvan_391_398_714.pdf
6. Інвестиційне законодавство : стан, проблеми, перспективи // Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0015323-12>
7. Закон України «Про захист іноземних інвестицій на Україні» № 1540а-ХІІ від 10 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 46. – С. 616.
8. Закон України «Про режим іноземного інвестування» № 93/96-ВР від 19 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 19. – С. 80.
9. Закон України «Про усунення дискримінації в оподаткуванні суб'єктів підприємницької діяльності, створених з використанням майна та коштів вітчизняного походження» № 1457-ІІІ від 17 лютого 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 12. – С. 97.
10. Закон України «Про інститути спільного інвестування» №5080-VI від 5 липня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 29. – С. 337.
11. Закон України «Про підготовку та реалізацію інвестиційних проектів за принципом «єдиного вікна» №2623-VI від 21 жовтня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 11. – С. 70.
12. *Княжанський В.* Інвестиції для «битих» / В. Княжанський // Газета «День». – 2013. – № 211 (4094). – 12 с.
13. Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/389-2011-%D0%BF>
14. *Поллок М.* Регулятор отказал Украинской бирже в запуске нового дериватива / М. Поллок М. // Капитал. – 2013. – № 156. – С. 7.
15. *Мойсеєнко І.П.* Інвестування : Навчальний посібник / І.П. Мойсеєнко – К. : Знання, 2006. – 490 с.

Актуальні питання моніторингу дотримання прав людини в Україні

Л.С. Криворучко
кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Проведено аналіз питань моніторингу дотримання прав людини в Україні як засобу вдосконалення нормативно-правового забезпечення захисту прав людини, досліджено зміст та особливості. Приділено увагу висвітленню проблем забезпечення, реалізації, охорони й захисту прав і свобод людини.

Проведен анализ вопросов мониторинга соблюдения прав человека в Украине как средства совершенствования нормативно-правового обеспечения защиты прав человека, исследовано содержание и особенности. Уделено внимание освещению проблем обеспечения, реализации, охраны и защиты прав и свобод человека.

The analysis of questions is related to human rights monitoring in Ukraine as mean of improvement normatively legal providing of defence of human rights, investigational maintenance and features; attention of author is spared illumination of problems in relation to providing, realization, guard and defence of rights, freedoms.

Ключові слова: права людини, моніторинг дотримання прав людини, політична криза, європейська інтеграція, міжнародні організації.

Постановка проблеми

Розбудова правової, демократичної держави на засадах забезпечення та зміцнення законності й правопорядку, дотримання прав і свобод громадян, гарантованих конституцією та чинним законодавством, є головним вектором діяльності урядів країн незалежних держав у світі [1]. Гідне ставлення до громадян, до їх потреб і вподобань є визначальною необхідністю існування демократичного суспільства та розвитку демократичних цінностей, як у суспільстві, так і на міжнародному рівні.

Політична криза, яка здійснює безпосередній вплив на численні реформи в галузі конституційного й адміністративного права, судової та кримінальної юстиції тощо, боротьба політичних опонентів за владу призводять до політизації будь-якого питання, що здійснює негативний вплив на загальний стан дотримання прав людини в нашій країні та призводить до некерованості дій співробітників державного апарату.

Повномасштабна економічна криза значною мірою впливає на всі верстви населення, відображається збільшення рівня

інфляції, цін, тарифів на комунальні послуги, недоопрацьованість державного соціального захисту, що призводить до значного порушення прав людини.

У зазначених умовах слід відмітити відсутність пріоритетів для влади належного забезпечення та дотримання прав людини.

Проведення аналізу положень моніторингу дотримання прав людини в Україні дасть змогу з'ясувати шляхи вдосконалення та засоби підвищення рівня дотримання прав людини в нашій країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науково-теоретичне підґрунтя для дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, таких як: І.Л. Бородін [2], О.М. Бандурка [3], О.В. Бурлак, Є.О. Гіда, М.М. Гуренко, Л.Г. Гусейнов, Т.М. Заворотченко, В.А. Капустинський, Л.М. Липачова, Л.В. Тацій, І.О. Шумак, Ф. Флурі тощо. Однак, ураховуючи актуальність проблем, пов'язаних із моніторингом та його системою при дотриманні прав людини в Україні та світі, ступінь демократичності суспільств, недо-

статньо ефективний механізм забезпечення та реалізації захисту прав людини, цей напрям потребує подальшого детального дослідження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Забезпечення захисту прав людини в Україні потребує вдосконалення та розроблення ефективної системи моніторингу дотримання прав людини шляхом перегляду існуючого правового механізму та правової бази, аналізу міжнародних стандартів і вдосконалення системи організаційно-правового механізму.

Формування цілей статті

Метою статті є обґрунтування актуальності, доцільності та необхідності вдосконалення системи моніторингу дотримання прав людини в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Визнання та юридична захищеність прав і свобод людини та громадянина вважаються головною ознакою правової держави. Права, свободи і законні інтереси людини та громадянина повинні бути не тільки продекларовані в законодавчих актах, а й забезпечені та гарантовані державою.

Моніторинг забезпечення прав людини в Україні міжнародними організаціями є дієвим способом встановлення стану справ у цій сфері. Суть моніторингу полягає у здійсненні комплексу організаційних заходів, які забезпечують систематичний контроль за станом і тенденціями розвитку суспільних процесів.

Методологічно моніторинг забезпечення прав людини в Україні – це аналіз, оцінка, порівняльна характеристика системних елементів складових прав людини та їх результатів з метою виявлення певних тенденцій, динаміки та закономірностей.

З наукової точки зору розрізняють такі види моніторингу залежно від [5]:

➤ методології :

- динамічний, що полягає у аналізі даних про динаміку розвитку або зміну об'єкта, явища чи певної характеристики;

- конкурентний, що дає змогу паралельно за єдиною методологією дослідити одну чи низку ідентичних або подібних систем, порівняти показники систем, виявити різницю між ними, встановити переваги та недоліки;
- порівняльний, що полягає в аналізі окремих показників або результатів більш комплексних досліджень, проведених за ідентичними критеріями, кількох систем одного рівня або вищих і нижчих систем, що дає змогу виявити причини, які збільшують або зменшують різницю між ними;
- комплексний, поєднує в собі методи дослідження, що використовуються в різних видах моніторингів.

➤ цілей:

- інформаційний, що полягає у структуризації, накопиченні та розповсюдженні інформації;
- базовий, що організовує постійне спостереження з періодичним вимірюванням показників і виявляє нові проблеми, тенденції до того, як вони стануть осмисленими на рівні управління;
- проблемний, що полягає у з'ясуванні закономірностей, процесів, проблем, їх усунення, коригування.

Виходячи зі значення поняття «моніторинг», що передбачає систематичний збір і обробку інформації, яка може бути використана для поліпшення процесу ухвалення рішення, а також, опосередковано, для інформування громадськості або прямо як інструмент зворотного зв'язку з метою здійснення проєктів, оцінки програм або вироблення політики, найбільш доцільним суб'єктом моніторингу захисту прав людини є засоби масової інформації. Останні викривають факти порушення прав людини, які набувають широкого розголосу. До основних способів надання інформації про стан забезпечення прав людини ЗМІ відносяться:

- журналістські розслідування;
- звернення громадян;
- оприлюднення результатів діяльності громадських організацій;
- оприлюднення результатів опитуван-

ня та статистичних довідок щодо виконання прав людини в Україні.

Перевагою засобів масової інформації при моніторингових роботах є оприлюднення інформації великій кількості читачів або глядачів, найбільшу аудиторію мають інтернет-видання. Крім того, оприлюднення інформації може відбуватися зручним для населення способом, з використанням наглядної інформації, з відгуками експертів, тощо. Результати оприлюднення ЗМІ моніторингової інформації опосередковано впливає на державні органи влади та приймається ними до уваги та розгляду.

Моніторинг забезпечення прав людини в Україні міжнародними організаціями є дієвим способом встановлення стану справ у цій сфері. Насамперед, нагляд за дотриманням прав людини в країнах світу виконується органами ООН [6]. Управління Верховного комісара з прав людини прагне запропонувати найвищий рівень кваліфікації та обслуговування різним механізмам ООН, які виконують функцію моніторингу: статутним органам, зокрема, Раді з прав людини, та органам, заснованим відповідно до міжнародних договорів у сфері прав людини, – і складається з незалежних експертів, які спостерігають за виконанням договорів державами-учасниками. Відділ УВКПЛ у справах Ради з прав людини і договорів надає адміністративні послуги більшості вищезазначених органів. До статутних органів ООН з прав людини відносяться:

- Рада з прав людини;
- універсальний періодичний огляд;
- спеціальні процедури Ради з прав людини;
- процедура розгляду скарг у Раді з прав людини.

Окрім того, до складу ООН входить 10 договірних органів з прав людини, які контролюють виконання основних міжнародних договорів у галузі прав людини [6]. У ході проведення моніторингу прав людини у країнах світу ООН тісно співпрацює з іншими міжнародними організаціями.

Мандат Комісара з прав людини Ради

Європи передбачає співпрацю з широким колом міжнародних і національних інститутів, а також із механізмами, що займаються моніторингом стану справ у галузі прав людини. Додатково здійснюється співпраця з провідними неурядовими організаціями у сфері прав людини, університетами й аналітичними центрами. Комісар з прав людини організує та контролює моніторингові заходи інших органів Ради Європи. Роль органів Ради Європи з моніторингу полягає в наступному [19]:

➤ Комітет Міністрів здійснює контроль за виконанням постанов Європейського Суду з прав людини;

➤ Комітет Парламентської Асамблеї щодо дотримання обов'язків і зобов'язань державами-членами Ради Європи (Моніторинговий комітет) відповідає за перевірку держав-членів відповідно до Статуту Ради Європи, Європейської конвенції про захист прав людини і всіх інших конвенцій Ради Європи;

➤ Конгрес місцевих і регіональних влад контролює виконання Європейської Хартії місцевого самоврядування, визначає текст для Конгресу з метою оцінки місцевої та регіональної демократії в старих і нових державах-членах.

Міжнародний моніторинг забезпечення прав людини виконується і *громадськими організаціями*. До найбільш відомих міжнародних громадських організацій, які проводять моніторингові роботи, відносяться: Комітет по запобіганню насиллю, міжнародної амністії, Асоціація по запобіганню насиллю (АПТ), Московська Гельсінська група та інші. Основними особливостями моніторингової діяльності цих організацій є:

- запровадження інституту наглядачів;
- запровадження техніки інтерв'ювання;
- проведення соціологічних опитувань;
- запровадження рейтингової системи.

Охорона прав людини є проміжною складовою механізму забезпечення прав людини, що органічно поєднує моніторинг виконання та захист прав людини. У

свою чергу охорона прав буде неповною без можливості захисту цих прав. Механізм охорони прав людини включає заходи з профілактики правопорушень, для затвердження правомірної поведінки особистості. Певним чином проведення моніторингу виконання прав людини є також профілактичним заходом попередження порушень прав людини.

Державна охорона прав людини забезпечується за допомогою інституту омбудсмана, який діє при парламенті та розглядає скарги громадян на обмеження їх прав з боку державних органів. В Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [18] надано основні форми забезпечення охорони прав людини з боку Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини:

- «безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях» (п. 4 ст. 13);

- «вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків» (п. 6 ст. 13);

- «відвідувати у будь-який час місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи відбування засудженими покарань та установи примусового лікування і перевиховання, психіатричні лікарні, опитувати осіб, які там перебувають, та отримувати інформацію щодо умов їх тримання» (п. 8 ст. 13);

- «бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим» (п. 9 ст. 13) [18].

Присутність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в уста-

новах та органах державної влади, де розглядаються питання громадян і можуть обмежуватися їх права та свободи є вже профілактичним заходом запобігання порушення прав людини.

Попередження порушень прав людини та їх охорона з боку Верховної Ради України відбувається й за рахунок діяльності самих парламентарів. Рада в межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки та попереднього розгляду питань і тимчасові слідчі комісії для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес. У такому разі виконується функція охорони прав людини, оскільки висновки та пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду, вони не забезпечують безпосереднього захисту.

Згідно із Законом України «Про звернення громадян» [20] «Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення». Державна установа не може відхилити, не відповідати на звернення громадян і переслідувати громадян за подання звернення. Передбачається оскарження дій посадових осіб і державних органів влади у сфері управлінської діяльності, унаслідок яких порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян). До обов'язків органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, засобів масової інформації, їх керівників та інших посадових осіб належить забезпечувати поновлення порушених прав громадян.

Механізм захисту прав людини включає заходи, що ведуть до відновлення порушених прав неправомірними діями і відповідальності особи, яка вчинила ці правопорушення. Ефективність дії такого механізму багато в чому визначається системою гарантій. Система гарантій являє собою сукупність цінностей, норм і організаційно-владних ресурсів, які необхідно з'єднати, підпорядковуючи цільовій детермінації.

Адміністративна юстиція є одним із важливих інститутів захисту прав і свобод людини. Адміністративна юстиція – це самостійна, спеціалізована судова влада, покликана захищати суб'єктивні права громадянина від незаконних розпоряджень і рішень адміністративної влади. Тому основною метою адміністративної юстиції є врегулювання конфліктів між громадянами та органами державного управління.

Відновлення порушених прав відбувається за рахунок соціально-правового захисту. Національна та міжнародна юридична практика знають такі способи соціально-правового захисту:

- адміністративно-правовий;
- цивільно-правовий;
- кримінально-правовий;
- конституційно-правовий;
- міжнародно-правовий.

Адміністративно-правовий спосіб захисту прав і свобод людини та громадянина застосовується в разі, коли в процесі службових, супідрядних правовідносин допускається ненадання можливості скористатися законними правами, свободами або інтересами (одержання зарплати, винагороди, підвищення посади, надання відгулу, безкоштовної перекваліфікації, отримання відомостей про матеріали, що містяться в особовій справі, тощо) або їх умисне чи необережне порушення.

Цивільно-правовий спосіб соціально-правового захисту використовується в разі порушення майнових прав та інтересів людини і громадянина, заподіяння йому матеріальної або моральної шкоди. Види і форми порушення майнових прав та інтересів, заподіяння морального та матері-

ального збитку дуже різноманітні, проте порядок застосування цивільно-правового способу захисту від цього не змінюється. Відновлення або захист порушених прав та інтересів здійснюється на основі подачі до суду загальної юрисдикції позовної заяви.

Кримінально-правовий спосіб соціально-правового захисту застосовується в разі порушення закону, які передбачають кримінальну відповідальність, згідно з чинним законодавством.

Конституційно-правовий спосіб соціально-правового захисту використовується в разі порушення конституційних норм.

Міжнародно-правовий спосіб соціально-правового захисту застосовується при порушенні норм міжнародного права, міжнародних стандартів з прав людини.

Захист прав людини виконується на державному рівні Уповноваженим Верховної Ради з прав людини [18]. Основною метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, за додержанням прав і свобод людини та громадянина є захист прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України. Відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» Уповноважений має право [18]:

➤ звертатися до Конституційного Суду України з поданням, які стосуються прав і свобод людини та громадянина;

➤ вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі в проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

➤ бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

➤ звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини та громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

➤ направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого в разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів.

До шляхів удосконалення ефективності діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини щодо захисту прав людини доцільно віднести:

➤ здійснення нагляду за діяльністю адміністративних органів та контролю результатів;

➤ упровадження системи представництва Уповноваженого в регіонах, областях, містах.

Функції захисту прав людини виконують громадські організації та інститут адвокатури. У цьому разі їх роль однакова, оскільки вони представляють громадяни-

на або групу громадян і здійснюють захист їхніх прав від порушень з боку державних і виконавчих органів влади.

Висновки

У сучасному світі забезпечення прав людини є головною потребою та необхідністю для розбудови демократичної держави. Адміністративна система забезпечення захисту прав людини в Україні передбачає постійний позитивний вплив з боку міжнародної спільноти за рахунок опрацьованих ними демократичних стандартів. Вважаємо, що моніторинг забезпечення прав людини в Україні є дієвим способом встановлення стану дотримання прав людини в державі, дасть змогу суттєво забезпечити систематичний контроль за тенденціями розвитку процесів. Адміністративна система забезпечення захисту прав людини в Україні повинна відповідати вимогам міжнародних стандартів щодо забезпечення прав людини. Тому вкрай важливо для покращення соціальної стабільності та подальшого розвитку нашої країни продовжувати наукові дослідження в цій галузі.

Література

1. *Криворучко Л.С.* Актуальність вдосконалення системи забезпечення прав людини в Україні / С.Л. Криворучко // Правничий вісник Університету «Крок». – 2011. – № 8. – С. 4-9.
2. *Бородін І.Л.* Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: дис. доктора юрид. наук : 12.00.07 / І.Л. Бородін. – Х.: НУВС, 2004. – 405 с.
3. *Бандурка О.М.* Адміністративний процес : Підручник для вищих навч. закл. / О.М. Бандурка. – К. : Літера ЛТД, 2002. – 288 с.
4. Міжнародне публічне право : Навчальний посібник / за заг. ред. В.Е. Теліпко. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 608 с.
5. Вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/Моніторинг>
6. Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org>
7. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. № 217 А (III) : станом на 10 грудня 2008 р., номер у держ. реєстрі 45085/2008 / Організація Об'єднаних Націй. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2008. – 15 с. – (Бібліотека офіційних видань).
8. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – С. 540.
9. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=475%2F97-%E2%F0>
10. *Криворучко Л.С.* Шляхи розвитку і забезпечення захисту прав людини в Україні / Л.С. Криворучко // Науковий журнал «Наше право». – 2012. – № 4 ч. 2. – С. 53–59.

11. Виконавча влада і адміністративне право : Навчальний посіб. / за заг. ред. В.Б. Авер'янова. – К. : Ін-Юре, 2002. – С. 668.
12. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяка, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін. ; за ред. Ю.П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 544 с.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (набрала чинності 11 вересня 1997 р.) // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – С. 2371.
14. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 12 листопада 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
15. *Криворучко Л.С.* Окремі питання імплементації в українське законодавство міжнародних стандартів захисту прав людини / С.Л. Криворучко // Вісник Запорізького національного університету : збірник наукових праць. Юридичні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. – № 4. – С. 73-82.
16. Указ Президента України «Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації» від 24 березня 2012 р. № 212/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14621.html>
17. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua>
18. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – С. 99.
19. Офіційний сайт Ради Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.kiev.ua>
20. Закон України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – С. 256.

Організаційно-правові основи регулювання торгівлі через торговельні автомати

Т.І. Сухоребра

кандидат юридичних
наук,
Вінницький соціально-
економічний інститут
Університету «Україна»

Статтю присвячено проблемі вдосконалення та деталізації організаційно-правового регулювання торгівлі через торговельні автомати.

Стаття посвячена проблеме усовершенствования и детализации организационно-правового регулирования торговли через торговые автоматы.

This article is devoted to problem of improving organizational and detailed regulation of trade through vending machines.

Ключові слова: торговельна діяльність, роздрібна торгівля, правове регулювання, торговельний автомат.

Постановка проблеми

На сьогодні все більш розповсюдженим стає такий вид роздрібно торгівлі, як торгівля через торгові автомати, яку досить часто називають іноземним словом «вендинг», що в перекладі з англійської (vending) означає продаж товарів і послуг за допомогою торгового автомата [1].

Унаслідок того, що такий напрям діяльності відносно новий, вітчизняне законодавство, яке регламентує питання організації торгівлі через автомати й оподаткування отриманого прибутку, недостатньо регулює ринок вендингових послуг. Вказане обумовлює не завжди належний рівень торгового обслуговування населення в цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання адміністративно-правового регулювання торгівлі частково розглядали С.В. Ващенко, А.П. Гаврилішин, О.І. Дорошенко, О.В. Комах, О.А. Кривенко, В. Кузнецов, В.П. Підчубій, О.М. Роїна, Л.А. Савченко, А.А. Трофімчук, А.В. Цимбалюк, І.А. Черниш та інші. Однак досліджувана проблематика залишилася поза увагою вчених.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Отже, зазначені положення потребують розвитку і деталізації на основі норм

адміністративного права, оскільки саме за допомогою адміністративно-правових засобів забезпечуються повнота та своєчасність сплати податків, захист прав споживачів, забезпечення виконання вимог санітарно-гігієнічних, технологічних, протипожежних норм і правил.

Формулювання цілей статті

Поряд із зазначеним, питання адміністративно-правового регулювання ринку вендингових послуг є таким, що потребує подальшого розроблення. Тому мета статті полягає у виробленні пропозицій щодо вдосконалення та деталізації адміністративно-правового регулювання у сфері торгівлі через торговельні автомати.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до Господарського кодексу України (далі – ГК України), однією з форм господарської діяльності є торговельна, яка здійснюється суб'єктами господарювання в оптовій і роздрібній формі (стаття 263) [2].

Ми погоджуємося з думкою С.В. Ващенка, що торговельна діяльність як об'єкт адміністративно-правової охорони становить різновид підприємницької діяльності: це ініціативна, самостійна діяльність юридичних осіб усіх форм власності, громадян України, іноземних

громадян та осіб без громадянства, не обмежених у правоздатності й дієздатності згідно із законодавством України, які зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності, щодо здійснення угод купівлі та продажу товарів у галузі оптової та роздрібною торгівлі, а також торговельно-виробничій сфері з метою отримання прибутку. Торговельна діяльність здійснюється відповідно до встановлених державою загальнообов'язкових правил торгівлі, належне виконання яких забезпечується за допомогою різноманітних правових, зокрема адміністративно-правових засобів [3, с. 10-11].

Стаття 703 Цивільного кодексу України відносить купівлю-продаж товарів через торговельний автомат до сфери роздрібною торгівлі. Тобто, маємо справу зі звичайною роздрібною торгівлею, однак дещо специфічною її формою. Отже, вважаємо за доцільне дослідити легальну дефініцію поняття «роздрібна торгівля».

Діюче законодавство не дає єдиного визначення роздрібною торгівлі. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» роздрібна торгівля – діяльність із продажу товарів безпосередньо громадянам та іншим кінцевим споживачам для їх особистого некомерційного використання незалежно від форми розрахунків, у тому числі на розлив у ресторанах, кафе, барах, інших підприємствах громадського харчування [4].

Відповідно до листа МЗЕЗторг України «Роздрібна, оптова торгівля. Основні поняття. Терміни і визначення» роздрібна торгівля – сфера підприємницької діяльності з продажу товарів або послуг на підставі усного або письмового договору закупівлі-продажу безпосередньо кінцевим споживачам для їх власного некомерційного використання [5].

Згідно з Інструкцією щодо заповнення форм державних статистичних спостережень стосовно торгової мережі та мережі ресторанного господарства, роздрібною

торгівля – вид економічної діяльності суб'єктів господарювання з продажу (без перероблення) населенню нових і вживаних товарів, призначених переважно для споживання громадянами (приватними особами) або домашніми господарствами, у магазинах, універсальних магазинах, лавках і кіосках, посилоквих торгових фірмах, торговими посередниками тощо [6].

Відповідно до пп. 4.4 п. 4 ДСТУ 4303:2004 роздрібна торгівля – це вид економічної діяльності у сфері товарообігу, що охоплює купівлю-продаж товарів кінцевому споживачу та надання йому торговельних послуг [7].

Аналізоване законодавство дає підстави нам виявити ознаки, найбільш притаманні роздрібною торгівлі: це сфера підприємницької діяльності з продажу товарів або послуг безпосередньо кінцевим споживачам для їх власного некомерційного використання.

Варто відзначити, що ще за радянських часів з'явилися витоки правової регламентації торговельної діяльності через торговельні автомати. Особливості роздрібною торгівлі товарами повсякденного попиту нескладного асортименту, що здійснювалася в наметах, кіосках, через торгові автомати і пересувні засоби розвізної та розносної торгівлі були відображені в спеціальному законодавстві. Така торгівля називалася дрібнороздрібною і регламентувалася Правилами роботи дрібнороздрібною мережі [8, с. 108-112].

Для відкриття дрібнороздрібною торгового підприємства оформлявся спеціальний дозвіл на право торгівлі, у якому вказувалося конкретне місце здійснення стаціонарної дрібнороздрібною торгівлі та пересувної торгівлі. Правила забороняли змішану торгівлю продовольчими та непродовольчими товарами і вимагали узгодження асортименту товарів з органами санітарного нагляду. Правила забороняли також продаж через дрібнороздрібною торговельну мережу низку товарів [9, с. 12-13].

Чинне законодавство не дає чіткого визначення поняття «торговельний авто-

мат». Використовуючи його в нормативно-правових актах, законодавець не розкриває, що слід розуміти під торговим автоматом та які його відмінні ознаки.

Торгівля через торговельний автомат визнається видом роздрібною торгівлі, а точніше Порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування населення називає торгівлю через торгові автомати методом провадження торговельної діяльності: «Торговельними об'єктами є: ...магазин, який може бути: за методом продажу товарів – з індивідуальним обслуговуванням, самообслуговуванням, торгівлею за зразками або через торговельні автомати; павільйон; кіоск, ятка; палатка, намет; лоток, рундук; склад товарний; крамниця-склад, магазин-склад» [10].

Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» подає таке визначення: автомат із продажу товарів (послуг) – реєстратор розрахункових операцій, який в автоматичному режимі здійснює видачу (надання) за готівкові кошти або із застосуванням платіжних карток тощо і забезпечує відповідний облік їх кількості та вартості, та створює контрольну стрічку в електронному вигляді [11].

Відповідно до Інструкції щодо заповнення форм державних статистичних спостережень стосовно торгової мережі та мережі ресторанного господарства «торгівля поза магазинами (включаючи пересувну мережу) – сукупність нестационарних, пересувних пунктів із продажу товарів, які пристосовані для тривалої роздрібною торгівлі товарами населенню на розвіз або рознос, через торгові автомати, а також роздрібною торгівлею, що здійснюється комівоєжерами, через каси неторгових підприємств, зі складів, поштою, за допомогою Інтернету, телефону, телебачення тощо». Тобто, підпункт 3.3.3 розділу 3 Інструкції дає визначення торгового автомата як засобу торгівлі. За цим визначенням торговельний автомат належить до нестационарних видів торгівлі поза магазинами [12].

Відповідно до Правил роботи дрібно-роздрібною торговельною мережею торговельний автомат є пунктом продажу товарів [13].

Деякі економісти розглядають торговельні автомати як спосіб здійснення торгівлі [14, с. 162]. На нашу думку, з огляду на спеціальну правову регламентацію порядку здійснення торгівлі через автомат, така позиція є хибною.

Проект Закону України «Про внутрішню торгівлю» передбачав визначення цього поняття, а саме: «торговельний автомат – технічний засіб (об'єкт торгівлі), який автоматично, без безпосередньої участі обслуговуючого персоналу, здійснює продаж товарів та надання послуг споживачам після одержання від них платіжних засобів». На сьогоднішній законопроект відкликаний на доопрацювання.

У Порядку розміщення тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності» торговельний автомат визначено як пристрій для роздрібною торгівлі: ... «пересувна ТС – споруда, яка не має закритого приміщення для тимчасового перебування людей, у якій може бути розміщене торговельне обладнання, низькотемпературний прилавок, лоток, емність, торговельний автомат, інші пристрої для сезонної роздрібною торгівлі та іншої підприємницької діяльності» [15].

1. Відповідно до пп. 7.6 п. 7 ДСТУ 4303:2004 «Торговельно-технологічний процес та його складники», торговельний автомат – це технічний засіб, який автоматично відпускає товари покупцеві після одержання від нього платіжних засобів [7]. Отже, постає риторичне питання: торговельний автомат – це пункт продажу товарів, об'єкт торгівлі чи технічний засіб, поряд із холодильним і технологічним устаткуванням?

На думку І.А. Черниш, адміністративно-правове регулювання здійснюється за допомогою адміністративно-правових засобів, зокрема, засобами контролю за якістю і безпечністю продукції та всіх видів послуг і робіт, сприяння діяльності громадських організацій споживачів [16, с. 91].

тями 4, 6 і 14 Закону України «Про захист прав споживачів», споживач має право отримувати якісні та безпечні товари і послуги, а також відповідне торговельне обслуговування [18]. Згідно зі ст. 15 цього ж документа торговельний автомат повинен надавати покупцеві необхідну доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також виробника (виконавця, продавця). Обов'язково повинні бути зазначені ціни на товари і послуги, які продаються через торговельний автомат.

На особливу увагу заслуговує питання забезпечення якості харчової продукції, що реалізується через торговельний автомат. Така торгівля повинна відповідати і українському законодавству щодо якості харчових продуктів, і міжнародно-правовим актам у контексті адаптації національного законодавства до вимог Європейського Союзу, зокрема Постанові (ЄС) № 852/2004 Європейського Парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. щодо гігієни харчової продукції: «приміщення та торгові автомати повинні, там де це можливо, бути встановлені, розроблені, сконструйовані та підтримуватись у чистоті та робочому стані з метою уникнення ризику зараження, особливо з боку тварин і шкідників» [19].

Безумовно, торгівля через торговельні автомати має особливості щодо податкового обліку. Згідно з п. 137.6 ПК України, датою отримання доходу вважається дата вилучення з торговельного автомата грошової виручки (дата інкасації). Якщо розрахунок за товар здійснюється за допомогою банківських карток, то дохід визнається відповідно до п. 137.7 ПК України – за датою оформлення розрахункового документа, згідно з яким списуються кошти з платіжної картки за проданий товар. У разі якщо торгівля товарами або послугами через торговельний автомат здійснюється з використанням жетонів, карток чи інших замінників грошового знака, вираженого в грошовій одиниці України, датою отримання доходу вважається дата продажу таких жетонів, карток чи інших замінників грошового знака.

Висновки

На сьогодні торгівля через автомати – це не просто вид використання торговельного обладнання, а скоріше, відносно новий напрям торговельної (дрібнороздрібною) діяльності, який розвивається надзвичайно швидкими темпами не тільки в нашій країні, а й досить активно в багатьох країнах світу. Існують також організації, що підтримують розвиток автоматизованої торгівлі. Так, у Росії у 2005 р. була створена Національна асоціація автоматизованої торгівлі (НААТ), мета якої – захист інтересів своїх членів і створення сприятливої економічної та правової ситуації для розвитку ринку автоматизованої торгівлі в РФ.

На нашу думку, торговельна діяльність через торговельні автомати потребує більш детальної адміністративно-правової регламентації, зокрема необхідна чітка легальна дефініція «торговельний автомат» та її узгодження в усіх нормативно-правових актах.

Ураховуючи вищевикладене, пропонуємо таке визначення в Проекті Закону України «Про внутрішню торгівлю»: торговельний автомат – це напівстаціонарний позамагазинний об'єкт дрібнороздрібною торгівлі, який без участі обслуговуючого персоналу, автоматично, здійснює продаж товарів і надання послуг споживачам після одержання від них платіжних засобів).

Оскільки торговельний автомат відповідно до законодавства є РРО, для підприємств на загальній системі оподаткування досить проблематично здійснювати вендингову торгівлю споживчими товарами за відсутності закріпленого у законодавстві повного переліку моделей торговельних автоматів або пристроїв для їх фіскалізації як РРО. Отже, вважаємо за доцільне закріпити законодавчо, що при здійсненні дрібнороздрібною торговельною діяльністю через торговельний автомат споживчими товарами суб'єкти господарювання мають право не застосовувати РРО (крім випадків, передбачених відповідним законодавством).

Література

1. Большой англо-русский словарь : в 2-х т. / авт. Н.Н. Амосова, Ю.Д. Апресян, И.Р. Гальперин и др. ; под общ. рук. И.Р. Гальперина и Э.М. Медниковой. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1988. – Т. 2. – С. 768.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. (редакція від 11 жовтня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>
3. *Ващенко С.В.* Адміністративна відповідальність за правопорушення в галузі торговельної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.07 / С.В. Ващенко ; Ун-т внутр. справ. – Харків, 1999. – 15 с.
4. Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19 грудня 1995 р. (редакція від 29 вересня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
5. Лист МЗЕЗторг України «Роздрібна, оптова торгівля. Основні поняття. Терміни і визначення» від 17 березня 98 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua>
6. Наказ Держкомстату України «Про затвердження Інструкції щодо заповнення форм державних статистичних спостережень стосовно торгової мережі та мережі ресторанного господарства» від 24 жовтня 2005 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua>
7. ДСТУ 4303:2004 Роздрібна та оптова торгівля. Терміни та визначення понять. Національні стандарти України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.profiwins.com.ua
8. Приказ Минторга РСФСР «Правила работы мелкорозничной сети» от 12 сентября 1973 г. // Основних правила торгівлі. – М. : Экономика, 1984. – С. 108-112.
9. *Зверева О.В.* Права регламентація торговельної діяльності. Навчальний посібник / О.В. Зверева. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 144 с.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження торговельної діяльності та правил торговельного обслуговування на ринку споживчих товарів» 15 червня 2006 р. (редакція від 18 квітня 13 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» від 6 липня 1995 р. (редакція від 11 серпня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
12. Наказ Держкомстату України «Про затвердження Інструкції щодо заповнення форм державних статистичних спостережень стосовно торгової мережі та мережі ресторанного господарства» від 24 жовтня 2005 р. (редакція від 24 жовтня 2005 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
13. Наказ МЗЕЗторгу України «Про затвердження Правил роботи дрібнороздрібною торговельною мережею» від 8 липня 1996 р. (редакція від 3 лютого 2009 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
14. *Дроздова О.Г.* Актуальні питання у сфері класифікації торгівлі : обліковий аспект / О.Г. Дроздова // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2012. – № 3 (24). – С. 161-171.
15. Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва і житлово-комунального господарства України «Про затвердження Порядку розміщення тимчасових споруд для здійснення підприємницької діяльності» від 21 жовтня 2011 р. (редакція від 21 жовтня 2011 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
16. *Черниш І.А.* Межі адміністративно-правового регулювання торговельної діяльності / І.А. Черниш // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Науковий потенціал сучасної юриспруденції». Тернопіль, 2009. – Ч. III. – С. 90-93.
17. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. (редакція від 1 квітня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua/>
18. Закон України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. (редакція від 2 грудня 12 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
19. Постанова (ЄС) № 852/2004 Європейського Парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. щодо гігієни харчової продукції // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : old.vet.gov.ua

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Особливості правового становища профспілок у взаємовідносинах із господарськими організаціями з питань юридичної відповідальності

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних наук, професор,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Б.М. Сулицький
магістрант юридичного факультету,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено проблемні питання захисту профспілковими організаціями соціально-економічних прав та інтересів трудових колективів і найманих працівників, які порушені господарськими організаціями, та притягнення їх до юридичної відповідальності.

В статье исследованы проблемные вопросы защиты профсоюзными организациями социально-экономических прав и интересов трудовых коллективов и наёмных работников, которые нарушены хозяйственными организациями, и привлечение их к юридической ответственности.

Article studies problematic issues of trade union organizations' remedies for protection of social-economic rights and interests of employees violated by economic entities and further prosecution.

Ключові слова: конституційні права і свободи, соціально-економічні права, юридична відповідальність, представництво за законом, профспілки, господарські організації, цивільний і господарський процес, суд, соціальне партнерство, громадянське суспільство.

Постановка проблеми

Трудові та соціально-економічні права людини є важливою складовою конституційних прав і свобод людини та громадянина. У свою чергу конституційні права і свободи окреслюють межі можливої пове-

дінки індивіда та дають йому можливість користуватися всіма благами для задоволення власних інтересів і потреб. Наявність таких прав є основою правового становища особи.

Норми чинної Конституція України [1]

передбачають, що права і свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави. У разі їх порушення особа може звернутися за їх захистом до суду, прокуратури, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, інших органів влади та їх посадових осіб. Крім того, в Україні діє велика кількість інших суб'єктів: неурядові організації, професійні спілки, громадські організації, органи самоорганізації населення, які в тій чи іншій мірі уповноважені законом на захист політичних, трудових, соціально-економічних, культурних, етнічних та інших прав та інтересів громадян, осіб без громадянства, трудових колективів і членів громадських організацій. Це так званий «третій сектор».

Звичайно, така правозахисна діяльність не може відбуватися без використання певного набору правових інструментів. Чинний Цивільний процесуальний кодекс України [2] (далі – ЦПК) регулює участь у цивільному процесі органів державного управління, профспілок, підприємств, установ, організацій та окремих громадян, які захищають права інших осіб. Дослідженню того, яким чином врегульована участь профспілок у захисті соціально-економічних прав та інтересів трудових колективів і найманих працівників, порушених господарськими організаціями, і присвячено цю статтю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У середовищі науковців правознавців існують різні погляди на правові підстави участі в цивільному та господарському процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб. Діюче законодавство і судова практика також не дають вичерпної відповіді на це питання. Ще більше розмаїття думок зосереджено у юридичній літературі. Так, М.Й. Штефан вважає, що такими є норми конституції, ЦПК, різних галузей права, які надають цим особам повноваження захищати права й інтереси інших [3, с. 126].

Під правовими підставами участі в

цивільному процесі вказаних суб'єктів М.І. Мичко розуміє умови, за наявності яких у них виникає право й одночасно обов'язок звернутися до суду з метою захисту прав і законних інтересів громадянина або держави. На його думку, цією умовою є неможливість самого громадянина звернутися до суду за захистом своїх прав та інтересів унаслідок недієздатності, обмеженої дієздатності чи з інших незалежних від нього причин і коли його інтереси не можуть бути захищені батьками, усиновителями чи іншою особою, зобов'язаною це зробити [4, с. 206].

До підстав участі в цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право захищати інтереси інших, С.В. Васильєв відносить державну або суспільну заінтересованість у цивільній справі, що впливає з обов'язків, покладених на ці органи як їх функціональні повноваження [5, с. 74].

Зазначене свідчить про наявність прогалин у регулюванні цього виду правовідносин як у законодавстві, так і у теорії процесу.

Із повсякденного життя видно, що фактичною підставою участі таких осіб у судовому процесі може бути ініціатива цих органів чи осіб, яка закріплена в поданій до суду заяві. Також це може бути постановлення судом ухвали про залучення до участі у справі громадської організації, профспілки тощо.

Зазначені вище органи та особи відносяться до осіб, які беруть участь у справі, і мають різну заінтересованість (державну, муніципальну, суспільну, галузеву, територіальну тощо). Характер їхньої мотивації на таку участь не особистий і тому вони не мають матеріально-правової заінтересованості. Загальні правила участі в цивільному процесі органів та осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, визначені у ст.ст. 45-46 ЦПК [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Варто зазначити, що правове регулювання вказаного питання на сьогодні в

цілому досить загальне, іноді навіть декларативне (передусім щодо участі профспілок, які захищають права найманих працівників і трудових колективів у цивільному та господарському процесі). З одного боку, це урізноманітнює захист інтересів особи, не обмежуючи його можливості чітко окресленим колом осіб. З іншого боку, недостатня правова регламентація часто породжує проблеми під час практичної реалізації профспілками деяких правових норм у процесі здійснення ними своєї статутної діяльності. Коли з часом з цього приводу буде напрацьована достатня судова практика, то наявність прогалин у законодавстві менше позначатиметься на стані захищеності прав трудових колективів і найманих працівників, але зараз це становить проблему.

Формування цілей статті

Метою дослідження є аналіз норм чинного законодавства, що регулюють участь у цивільному та господарському процесі профспілок, що покликані захищати соціально-економічні права та інтереси трудових колективів і найманих працівників, які порушені господарськими організаціями, та притягнення суб'єктів господарювання до юридичної відповідальності.

Для досягнення поставленої мети висуваються такі завдання:

а) визначити мету та підстави участі в цивільному та господарському процесі профспілок, які захищають права трудових колективів і найманих працівників;

б) проаналізувати процесуальні форми участі в цивільному та господарському процесі профспілок, які захищають права трудових колективів і найманих працівників;

в) дослідити особливості участі в цивільному та господарському процесі профспілок, які захищають права трудових колективів і найманих працівників;

г) дослідити особливості правозахисної діяльності профспілок шляхом застосування інших законних можливих засобів впливу на господарські організації та її керівників з метою попередження та припинення триваючих правопорушень;

д) дослідити особливості притягнення господарських організацій та їх керівників до юридичної відповідальності за допущені правопорушення шляхом застосування інших законних можливих засобів впливу;

в) узагальнити можливі наслідки правового протистояння профспілок і роботодавців (власників) у формуванні та становленні громадянського суспільства в Україні, утвердження принципів і цивілізованих форм вирішення проблем економічного характеру в державі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Виходячи із соціальної сутності держави, закріпленої у ст. 3 Конституції України, забезпечення прав і свобод людини проголошено головним її обов'язком та визначено зміст і спрямованість її діяльності [1]. Це загальний принцип, однак окремими законами визначено коло осіб, які наділяються функціями захисту прав людини і громадянина а також уповноважені на захист прав колективів і юридичних осіб. Такими повноваженнями наділені недержавні громадські організації, партії, профспілки, органи самоорганізації населення та інші особи. Особливо цей процес став динамічно розвиватися з появою в Україні європейських перспектив розвитку держави і суспільства.

У цивільному та господарському процесуальному законодавстві закріплено принцип диспозитивності цивільного та господарського судочинства, проте в деяких випадках існують виключення з правил і законодавець допускає відступ від встановленого ним принципу. Це обґрунтовується необхідністю удосконалення й урізноманітнення правових механізмів захисту інтересів осіб і трудових колективів. Так, відповідно до ст. 3 ЦПК України до суду можуть звернутися органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, відстоювати державні чи суспільні інтереси [2]. Окрім цього, ст. 1 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК) передбачено, що й інші юридичні особи мають право звертатися до господарського

суду для вжиття передбачених цим Кодексом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. У випадках, передбачених законодавчими актами України, до господарського суду мають право також звертатися інші органи, що не є суб'єктами підприємницької діяльності [6]. Профспілки можуть у випадках, встановлених законом, звернутися до суду із заявою на захист прав та охоронюваних інтересів інших осіб. Їхньою метою є захист прав членів профспілки, трудового колективу або найманого працівника в цивільному і господарському процесі та надання допомоги в судовому захисті особам, які самостійно неспроможні в силу різних причин це зробити. Такого підходу потребують моральні засади суспільства та Конституція України, яка гарантує захист прав і свобод людини [1]. Профспілки, беручи участь у справі, виконують свою статутну роль як громадське об'єднання трудящих із захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки, трудового колективу чи окремого працівника і відносяться до осіб, які беруть участь у справі за своєю ініціативою і без волевиявлення осіб, яких вони представляють або захищають. Вони мають свою зацікавленість, характер якої не особистий, а суспільний, і тому не мають у цьому разі матеріально-правової заінтересованості.

Правові підстави і правила участі в цивільному процесі профспілок визначені у ст.ст. 45-46 ЦПК [2]. Вони можуть брати участь у цивільному та господарському процесі у двох процесуальних формах, зокрема:

- звернення до суду із заявою (тобто порушення процесу по справі);
- вступ у процес по справі для дачі висновку за власною ініціативою чи ініціативою суду.

Профспілки можуть бути суб'єктами захисту прав і охоронюваних інтересів інших осіб за умов:

- наявності закону, який дає їм повноваження здійснювати захист прав та інтересів інших осіб по конкретних справах;
- наявності в осіб, захист прав й інтере-

сів яких вони можуть здійснювати, цивільної процесуальної правосуб'єктності (права бути позивачем, заявником по справі).

Вони є особами, які беруть участь у справі, мають права і несуть обов'язки, визначені ст. 27 ЦПК, за винятком права закінчувати справу мировою угодою, оскільки вони не є учасником матеріально-правового спору.

Цивільна процесуальна та господарсько-процесуальна правосуб'єктність профспілок не має спеціальної назви, що й обумовлює неоднозначність її визначення в законодавстві, судовій практиці та теорії цивільного і господарського процесу. Вони виступають позивачами в разі порушення ними справи на захист прав інших осіб і здійснюють представництво.

У визначенні процесуальної правосуб'єктності профспілок судова практика ще більш різноманітна. Вони називаються позивачами, захисниками, юрисконсультами, адвокатами профспілок, судовими представниками, експертами. При вступі у справу для дачі висновку за постановою суду – компетентними органами, третіми особами, судовими представниками, експертами тощо.

Неправильним є ототожнення процесуального становища профспілок із представництвом сторін і третіх осіб. Цивільний процесуальний представник – це уповноважений представник особи, яка бере участь у справі, котрий від її імені і в її інтересах виконує процесуальні дії, залежить від її волі і не може діяти проти її інтересів. Діяльність профспілок має іншу спрямованість. Вони виступають від свого імені, від їх імені (а не від імені члена профспілки) діють їхні уповноважені службові особи, які в цивільному процесі є представниками профспілок, а не сторони або третьою особи.

Тому, щоб підкреслити процесуальну відмінність, яка існує між профспілками та іншими особами, перші можна назвати їх функціонерами. Ця назва свідчить, що участь профспілок у справі спрямована на виконання ними певних функцій. Вказана назва можлива для визначення їх участі у

справах усіх видів провадження і відбиває те, що їх діяльність має важливу соціальну спрямованість.

Статтею 36 Конституції України встановлено право громадян на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів [1]. На розвиток цієї статті було прийнято Закон України № 1045-XIV «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. [7]. Рішенням Конституційного Суду України № 11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 р. визнано неконституційними норми цього Закону, якими визначено, що повного обсягу дієздатності профспілка набуває лише в разі її реєстрації. Однак ще до такої реєстрації вона має право оскаржити в суді рішення Міністерства юстиції про відмову в реєстрації, отже, з моменту створення вона має права, передбачені Конституцією України, захищати трудові, інші соціально-економічні права і законні інтереси членів профспілок, працівників, піклуватися про покращення умов їх праці та побуту [8]. Правовим забезпеченням реалізації цього завдання є ст. 243 і 246 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП), що встановлює право профспілок представляти інтереси працівників, представляти і захищати їх трудові, соціально-економічні права та інтереси у відносинах із власником або уповноваженим ним органом [9]. Стаття 2. Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (далі – Закон) конкретизує це поняття та встановлює, що професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки. Стаття 19 цього Закону передбачає, що профспілки, їх об'єднання мають право представляти інтереси своїх членів при реалізації ними конституційного права на звернення за захистом своїх прав до судових органів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також міжнародних судових установ [7].

Останнім часом суттєво збільшилося коло праводносин, які захищають проф-

спілки, розширилася сфера їх інтересів. Це дає підставу по-новому поглянути на природу й сутність профспілок. Варто зазначити, що профспілки все частіше відіграють важливу роль у становленні громадянського суспільстві. Так, Б.Г. Столповський стверджує, що «профспілки існують для захисту професійних прав та інтересів різних верств трудящих» [10, с. 129]. Як зазначає А.Х. Баширов, «профспілки відстоюють не тільки економічні інтереси представників найманої праці, а й загально громадські інтереси всього населення» [11, с. 9].

В умовах ринкової економіки та політичних протистоянь різних груп впливу профспілки все більше починають керуватися не вузькими економічними інтересами трудових колективів, а широкими громадянськими потребами членів профспілки, унаслідок чого змінилась і сфера їх діяльності. В умовах сьогодення профспілка – це громадське об'єднання найманих працівників, створене ними для захисту перед державою, власниками бізнесу, роботодавцями не тільки інтересів членів профспілки, а й інтересів людей найманої праці, які не входять до профспілки.

На нашу думку можна виділити такі напрями діяльності профспілок у формуванні громадянського суспільства.

1. Розширення прав і свобод особи, які є основоположними факторами становлення та розвитку громадянського суспільства. Як наголошував В.В. Песчанський, «у найзагальнішому вигляді, і дещо спрощуючи, роль профспілок у громадянському суспільстві, можна визначити як наділення найманого працівника правами, створення з нього громадянина» [12, с. 80]. Більшість населення України є найманими працівниками, і це дає можливість великій частині суспільства через участь у профспілках реалізовувати свої конституційні права і свободи.

У свідомості сучасного суспільства відбуваються морально-психологічні зміни. З урахуванням цього профспілки повинні демонструвати та доносити до свідомості членів суспільства принципи солідарності

та координації взаємних дій, протиставляючи їх принципам індивідуалізму та егоїзму. Як наголошував Л. Брентано, «завдяки профспілкам праця стає товаром нарівні з іншими товарами, а робітник дійсно людиною» [13, с. 19]. Завдяки цьому гаслом громадянського суспільства стане свобода разом зі справедливістю та солідарністю.

2. Участь профспілок у популяризації та вдосконаленні системи соціального партнерства. Це сприяє зміцненню інституту громадянського суспільства. Таке суспільство передбачає становлення системи конструктивного співробітництва різних соціальних груп і збалансування корпоративних інтересів, цивілізує соціальні конфлікти та дає змогу здійснювати їх розв'язання в правовому полі. Тільки в процесі юридичного протистояння профспілок із власниками бізнесу та роботодавцями поступово буде формуватися фундамент майбутнього громадянського суспільства. У такому протистоянні сторін можливо віднайти механізм конструктивного узгодження інтересів і досягнути мінімізації конфліктів груп із різними соціально-економічними потребами.

Як зазначає К.С. Гаджієв, «у результаті, соціальне життя стає ареною зіткнення і співробітництва конкуруючих одна з одною груп, що вступають до різного роду спілок, коаліцій, компромісів, угод, тим самим урівноважуючи одна одну, утримуючи всю соціальну і політичну систему у своєрідній рівновазі, перешкоджаючи різкому зрушенню суспільно-політичної осі вліво чи вправо» [14, с.12]. У результаті громадянське суспільство стане більш врівноваженим, компромісним, узгодженим і соціально збалансованим, оскільки буде побудоване на принципі соціального партнерства.

3. Колективна саморегулююча форма діяльності профспілок пробуджує свідомість найманого працівника і дає йому мотивацію участі в діяльності профспілки, долучає його, як громадянина, до процесів самоврядування, що у свою чергу стане поштовхом подальшого розвитку громадянського суспільства.

Останнім часом профспілки виходять за межі своїх територіальних або галузевих завдань по захисту соціально економічних інтересів трудових колективів і найманих працівників, розширюють сферу своєї діяльності як організації громадянського суспільства. Нині профспілки зобов'язані діяти як багатofункціональна громадська організація, що обстоює загальногромадянські інтереси, надає підтримку не тільки членам профспілок а й іншим соціальним категоріям громадян.

Роль профспілок у становленні громадянського суспільства залежить від різноманітних факторів. Найбільш вагомими з них є такі: стан і розвиток самого суспільства, стан економіки і політика держави, стан профспілкового руху.

Право профспілок на порушення деяких справ закріплене також окремими нормами цивільно-процесуального законодавства. Профспілка, наприклад, має право подати позов про поновлення на роботі особи, яку під тиском примусили написати заяву про звільнення за власним бажанням. При цьому це жодним чином не обмежує право самої особи виступати з позовом. Профспілки захищають таких осіб лише за умови, коли вони самі не можуть захистити себе, наприклад, через стан здоров'я, правову необізнаність, матеріальні труднощі або навіть через боязнь вступити в правовий конфлікт із роботодавцем або власником. Однак на практиці профспілки дуже рідко виступають на захист інших осіб, хоча й мають на це право. Це пов'язано з тим, що активність профспілок у цілому є досить низькою. Унаслідок цього профспілковий рух постійно втрачає своїх членів. Причиною зниження профспілкового руху є вихід із профспілки за власним бажанням, який пояснюється розчаруванням людини в захисті (що підтверджує непримусове членство в профспілках і є позитивною зміною). Окрім цього останнім часом існує негативна тенденція, яка полягає в тому, що керівники не зацікавлені в існуванні потужного профспілкового руху на підприємствах і в організаціях державної форми власності. З цією метою вони фак-

тично не виконують вимоги трудового законодавства щодо утримання із заробітної плати та перерахування на рахунок профспілки членських профспілкових внесків. Цими діями вони підривають матеріальну основу діяльності профспілки, яка здійснює свою статутну діяльність за рахунок членських внесків. Виборні керівники профспілкового комітету є одночасно працівниками підприємства. Боячись втратити робоче місце, вони не займають у цьому питанні принципову позицію. Тому, з метою залучення нових членів, на нашу думку, профспілковим організаціям варто розробити значно активніші стратегії діяльності, реалізовувати функції захисту соціально-економічних прав та інтересів працівників у соціально-трудої сфері, у сфері праці, наприклад, відстоювати рівень оплати праці не нижче прожиткового мінімуму, її своєчасної виплати.

Профспілки повинні домагатися дотримання умов праці (порівняно від необ'єднаних у профспілки працівників), тоді працівники будуть мотивовані для членства в них. Особливої уваги потребує вдосконалення законодавчої бази профспілкового руху. Поряд з цим, на нашу думку, необхідно поширювати освітні програми сучасного національного законодавства серед найманих працівників і членів профспілок усіх рівнів, що дасть змогу більш ефективно захищати свої інтереси.

Що стосується діяльності профспілок на підприємствах недержавного сектору економіки, то тут ситуація ще більш критична. У комерційних структурах профспілковий рух не набув популярності серед найманих працівників. Це у свою чергу привело до масового порушення трудових і соціально-економічних прав найманих працівників, що сприяє негативній тенденції зростання тіньової економіки.

Діяльність профспілки на підприємстві має публічний характер, що певною мірою стримує керівництво підприємства від неправомірних дій. Така публічність закладена ст. 245 КЗпП України, що надає працівникам право брати участь в управлінні підприємствами, установами, органі-

заціями через загальні збори (конференції) трудових колективів і професійні спілки, які діють у трудових колективах. Службові особи підприємств, установ, організацій зобов'язані у встановлений строк розглядати критичні зауваження та пропозиції працівників і повідомляти їх про вжиті заходи [9]. Загальновідомо що публічність – це один із найбільш ефективних способів профілактики й упередження правопорушень.

Отже, держава повинна бути зацікавлена в існуванні профспілкового руху в господарських підприємницьких структурах, оскільки він є стримуючим фактором правопорушень і розвитку тіньової економіки, сприяє наповненню бюджету, що позитивно вплине на соціальну політику держави в цілому. На підтвердження цього можна навести думку Н. Оніщенка, який стверджує, що «завдання держави – передбачати, попереджати наростання, посилення цих суперечностей, не доводити їх до гострого конфлікту, протистояння» [15, с. 47].

Окрім вищенаведеного існують інші законні засоби впливу на господарські організації та їх керівників з метою попередження та припинення триваючих правопорушень і притягнення господарських організацій та їх керівників до юридичної відповідальності за допущені правопорушення. Розглянемо деякі з них. Так відповідно до ст.ст. 20, 21 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» у разі порушення роботодавцями, умов колективного договору (угоди) профспілки мають право направляти їм подання про усунення цих порушень, яке розглядається в тижневий термін. У разі відмови усунути ці порушення або недосягнення згоди у зазначений термін профспілки мають право оскаржити неправомірні дії або бездіяльність посадових осіб до суду. Уповноважені представники профспілок мають право вносити роботодавцям подання про усунення порушень законодавства про працю, які є обов'язковими для розгляду, та в місячний термін одержувати від них аргументовані

відповіді. У разі ненадання аргументованої відповіді у зазначений термін дії чи бездіяльність посадових осіб можуть бути оскаржені до місцевого суду [7].

У разі невиконання керівником підприємства законних вимог профспілки припинити триваюче порушення трудового законодавства у профспілки виникає право скористатися такими правовими інструментами:

- звернутися до державної інспекції праці для притягнення керівника підприємства до адміністративної відповідальності за ст. 41-2 КУпАП [16];

- звернутися до суду, оскаржуючи дії службових осіб, які не усунули порушення, щодо яких було направлено подання;

- звернутися з листом до прокуратури в порядку ст. 259 КЗпП України [9] і ст.ст. 19, 20 Закону України «Про прокуратуру» [17] з проханням захистити порушені права профспілки шляхом видання припису про усунення порушень трудового законодавства, а також порушити кримінальне провадження щодо керівника підприємства.

Як вбачається з вищенаведеного, арсенал правових засобів реагування є достатнім. Голови профспілкових комітетів і члени профкомів первинних профспілкових організацій є працівниками підприємства та виконують свої обов'язки на громадських засадах. У силу залежності від керівника підприємства (організації) профспілкові активісти не завжди займають принципову правову позицію та не використовують законні механізми з обстоювання інтересів найманих працівників і трудових колективів.

Висновки

У цивільному та господарському процесуальному законодавстві закріплено принцип диспозитивності цивільного та господарського судочинства. Проте в окремих випадках законодавець свідомо допускає відступ від цього правила. Це обумовлено необхідністю захисту інтересів трудових колективів, найманих працівників і членів профспілок.

Виходячи із соціальної сутності держави, що закріплена в Конституції Укра-

їни, утвердження та забезпечення прав і свобод людини проголошено головним обов'язком держави, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Це загальний принцип. Однак поміж неурядових громадських організацій визначені окремі з них, які наділяються функціями захисту прав найманих працівників, трудових колективів і членів громадських об'єднань. Профспілки можуть у випадках, передбачених законом, звернутися до суду із заявою на захист прав та охоронюваних інтересів інших осіб.

Лише знання своїх конституційних прав членами профспілки та найманими працівниками дає можливість упереджувати порушення соціально-економічних і трудових прав людини праці з боку роботодавця, власника і держави. Складна економічна ситуація в державі та низька правова і моральна культура сучасного суспільства вимагають від активістів профспілкового руху проводити політику жорсткого правового відстоювання прав найманих працівників на одержання достойної заробітної плати і права на соціальний захист.

Головною метою профспілок у цивільному та господарському процесі є надання допомоги та сприяння в судовому захисті особам, які самостійно неспроможні в силу стану здоров'я, віку, юридичної неосвіченості, матеріального стану та інших обставин це зробити. Процесуальні права профспілок мають певні особливості, які залежать від форм участі у справі. Профспілки, які звернулися до суду в інтересах інших осіб, мають загальні права, передбачені ст. 27 ЦПК України, а також спеціальні права, що їх має особа, в інтересах якої вони діють, окрім права укладати мирову угоду. Це обмеження викликано тим, що мирова угода є способом розпорядження предметом спору, а ця дія може бути вчинена виключно самою стороною.

Розгляд справи всупереч бажанню позивача є неможливий. Тому якщо особа, яка має цивільну процесуальну та господарсько-процесуальну дієздатність, не підтримує заявлених вимог, суд залишає

заяву без розгляду. Профспілка може відмовитися від поданої нею заяви або змінити вимоги. Це питання вона може вирішувати навіть без узгодження з особою, в інтересах якої подано позов. Про відмову від позову до суду подається заява, і суд своєю ухвалою закриває провадження у справі. Відмова від позову не позбавляє особу права вимагати від суду розгляду справи та вирішення вимоги в первісному обсязі.

Крім того, важливо не забувати, що в деяких випадках участь профспілки в цивільному або господарському процесі є також її моральним обов'язком перед членами. Така постановка питання є обґрунтованою приписами законодавства, статутами профспілок, колективними договорами (угодами), які є практичним відображенням вимог закону. Окрім цього, виборні органи профспілки, що здійснюють свої повноваження на матеріальній базі членських профспілкових внесків,

мають зобов'язання діяти відповідним чином у силу вимог статуту. Для цього законодавством для них встановлені певні гарантії діяльності та імунітети, що посилюють їхню незалежність від роботодавця або власника. Усе інше – це моральні зобов'язання керівництва перед членами профспілки, які обрали собі тих чи інших профспілкових активістів.

У силу своєї специфіки діяльність профспілок має, як правило, публічний характер на рівні підприємства, галузі або певної території, що певною мірою стримує керівництво підприємства від неправомірних дій. З урахуванням цього держава повинна бути зацікавлена в існуванні профспілкового руху в господарських організаціях і відповідним чином стимулювати такого роду діяльність, оскільки це є стримуючим фактором розвитку тіньової економіки, сприяє наповненню бюджету, що у свою чергу позитивно вплине на соціальну політику держави в цілому.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41. – С. 492.
3. *Штефан М.Й.* Цивільне процесуальне право України : Акад. курс. / М.Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с.
4. *Мичко М.І.* Деякі проблеми представництва прокурором інтересів громадян і держави в суді / М.І. Мичко // Вісник Вищого Арбітражного Суду України. – 1999. – № 4. – С. 28-30.
5. *Васильєв С.В.* Цивільний процес: Навчальний посібник / С.В. Васильєв. – Харків : Одісей, 2007. – 480 с.
6. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
7. Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 8, 11, 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (справа про свободу утворення профспілок) № 11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 43. – С. 1857.
9. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1971. – № 50. – С. 375
10. *Столповский Б.Г.* Вперед или в никуда / Б.Г. Столповский // Полис. – 1991. – № 2. – С. 129–134.
11. *Баширов Х.* Социальное партнерство : предпосылки становления в Украине / Х. Баширов. – Донецк : Изд-во Донецкого гос. ун-та, 1997. – 142 с.
12. *Песчанский В.В.* Становление гражданского общества : роль профсоюзов / В.В. Песчанский // Гражданское общество в России : структуры и сознание. М.: Наука, 1998. – С. 79–98.

13. Профессиональные организации рабочих / Луйо Брентано; Пер. с нем. Л.М. Рейнгольда. – Санкт-Петербург : ред. журн. «Всемир. вестн.», 1903. – 57 с.
14. *Гаджиев К. С.* Гражданское общество и правовое государство / К. С. Гаджиев // МЭ и МО. – 1991. – № 9. – С. 12–17.
15. *Оніщенко Н.* Захист прав і свобод людини в Україні / Н.Оніщенко // Право України. – 2009. – № 4. – С. 47-54.
16. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
17. Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12/conv>

Правові основи організації здійснення державного контролю у сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу

І.І. Світлак

кандидат юридичних наук, доцент,
Вінницький соціально-економічний інститут
Університету «Україна»

Статтю присвячено актуальним проблемам удосконалення порядку здійснення державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу, запобігання правопорушенням, пов'язаним із порушеннями фауністичного законодавства та вжиття відповідних заходів щодо їх усунення.

Статья посвящена актуальным проблемам усовершенствования порядка осуществления государственного контроля в отрасли охраны, использования и воссоздания животного мира, предотвращения правонарушений, которые связаны с нарушениями фаунистического законодательства и реализации соответствующих мероприятий по их устранению.

This article is devoted to actual problems of improving the exercise of state control in the sphere of protection, usage and reproduction of wildlife, prevention of offenses related to infringements of faunal legislation and making appropriate actions to reduce them.

Ключові слова: державне управління, державний контроль, державний нагляд, контролюючі органи, тваринний світ, охорона навколишнього природного середовища

Постановка проблеми

Значення тваринного світу в житті сучасної людини важко переоцінити, і саме ця теза залишається провідною та закріплена у преамбулі Закону України «Про тваринний світ». Тваринний світ є одним із компонентів навколишнього природного середовища, національним багатством України, джерелом духовного та естетичного збагачення і виховання людей, об'єктом наукових досліджень, а також важливою базою для одержання промислової та лікарської сировини, харчових продуктів та інших матеріальних цінностей [1].

На підставі аналізу офіційної статистики щодо збільшення чисельності порушень правил використання об'єктів тваринного світу можемо констатувати загострення кризи екологічного стану України, яке торкнулось і тваринного світу, зокрема, нині спостерігається значне знищення запасів біологічних ресурсів і втрата біорізноманіття.

З огляду на констатоване, доцільно звернутися до положень Конституції України, де у ст. 16 йдеться, що «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України ... є обов'язком держави» [2].

Окрім того, у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» поміж першопричин екологічних проблем України названа існуюча система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища [3].

Отже, незважаючи на достатньо сформоване фауністичне законодавство України, незадовільний стан речей у досліджуваній галузі обумовлений, на нашу думку, низкою чинників, що мають економічну та адміністративну природу, серед яких основні – економічна нестабільність у країні, яка спостерігається останніми роками, і низький рівень ефективності управління

та здійснення державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питанню державного контролю в юридичній літературі провідними вченими-адміністративістами приділено достатньо уваги. Різним аспектам здійснення державного контролю у сфері охорони навколишнього середовища присвячено низку досліджень В.І. Андрейцева, Г.І. Балюка, А.П. Гетьмана, О.К. Голіченкова, О.В. Головкина, І.А. Городецької, В.В. Костицького, О.О. Погрібного, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги, О.М. Шумила та інших.

Однак дослідження сучасних проблем здійснення ефективного державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу, з урахуванням останніх змін у фауністичному законодавстві не отримало належного висвітлення в юридичній літературі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Система державних органів, уповноважених здійснювати контроль за охороною, використанням і відтворенням тваринного світу, встановлена ст. 57 Закону України «Про тваринний світ», однак, враховуючи останні зміни в законодавстві, що пов'язані з оптимізацією повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні, порядок здійснення державного контролю та його правові засади, передбачені спеціальними нормативно-правовими актами, залишився поза увагою вчених.

Формулювання цілей статті

З огляду на вищевикладене, вважаємо за необхідне проаналізувати поняття, сутність, систему державного контролю за охороною, використанням і відтворенням тваринного світу як різновиду державного контролю в галузі охорони навколишнього середовища, а також дослідити спеціальне законодавство, що регламентує порядок здійснення державного контролю в цій

сфері, та сформулювати відповідні пропозиції щодо підвищення ефективності державного контролю.

Виклад основного матеріалу дослідження

Державне управління та регулювання в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу є одним із основних інститутів вітчизняного фауністичного законодавства. Держава як суб'єкт, який має виключне право встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки, забезпечені силою державного примусу (здійснювати регулювання), а також впливати на інших суб'єктів правовідносин з метою впорядкування їх діяльності відповідно до встановлених норм, правил та інтересів держави (здійснювати управління), повинна відігравати ключову роль у забезпеченні стабільності та упорядкованості у відповідній сфері [4, с. 39].

Так, О.В. Головкін вважає, що державний контроль і нагляд у галузі охорони довкілля повинен розглядатися одночасно як особлива система форм і видів контролю, як самостійна функція (напрямок) державного екологічного управління, як гарантія реалізації інших функцій екологічного управління та елемент економічного (економіко-правового) механізму вирішення екологічних проблем, а також – як особлива правова форма екологічної діяльності, як складова екологічної політики держави [5, с. 291].

Отже, державний контроль у галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу є однією з основних функцій управління в цій сфері, що являє собою діяльність уповноважених на це державних органів за додержанням вимог фауністичного законодавства всіма підприємствами, установами, організаціями (будь-якої форми власності та підпорядкування) і громадянами.

Подальше дослідження правових основ провадження державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу передбачає аналіз існуючої системи органів, на які покладено

такі повноваження, та чинного законодавства, яким передбачено їх контролюючі функції.

Відповідно до ст. 57 Закону України «Про тваринний світ» державний контроль у галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу здійснюється Кабінетом Міністрів України, місцевими державними адміністраціями, сільськими, селищними, міськими радами та їх виконавчими органами, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері мисливського господарства, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері рибного господарства, органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища і мисливського господарства та полювання, іншими державними органами відповідно до закону [1].

Провідні вчені в галузі екологічного права традиційно диференціюють органи державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища на органи загальної та спеціальної компетенції [6, с. 271].

Аналіз положень названої вище ст. 57 Закону України «Про тваринний світ», з урахуванням класифікації органів державного управління дає підстави поділяти органи державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу на органи загальної та спеціальної компетенції.

До державних органів загальної компетенції, які мають контрольні функції в досліджуваній сфері, належать: КМУ; місцеві державні адміністрації; сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Державними органами спеціальної компетенції, що здійснюють державний контроль у сфері охорони, використання

та відтворення тваринного світу, є: Міністерство екології та природних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство рибного господарства України, Державна екологічна інспекція України. Слід зауважити, що названі органи мають територіально відокремлені структурні підрозділи в регіонах.

Окрім Закону України «Про тваринний світ», компетенція державних органів щодо здійснення державного контролю в цій сфері визначена низкою нормативних актів. Саме з питань визначення компетенції державних органів при управлінні охороною навколишнього природного середовища чинне законодавство зазнало значних змін у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні» [7].

Порядок здійснення державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу та повноваження державних органів спеціальної компетенції в цій галузі визначаються низкою спеціальних нормативно-правових актів, зокрема:

1. Відповідно до ст. 35 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» державний контроль у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів здійснюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику зі здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів [8]. ЦОВВ з питань формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та в межах своєї компетенції біологічної, генетичної та радіаційної безпеки є Мінприроди України.

Повноваження міністерства при здій-

сненні державного контролю у сфері раціонального використання, відтворення й охорони об'єктів тваринного світу визначено пунктом 5 частини 4 Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України [9].

2. Закон України «Про мисливське господарство та полювання» [10] спеціальними суб'єктами державного контролю у галузі мисливського господарства та полювання називає Мінприроди України та Державне агентство лісових ресурсів України.

Контролюючі функції Державного агентства лісових ресурсів України як ЦОВВ встановлені Положенням про Державне агентство лісових ресурсів України [11].

3. Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [12] визначає, що державний контроль за провадженням рибогосподарської діяльності здійснюється ЦОВВ, який реалізує державну політику у сфері рибного господарства – Державне агентство рибного господарства України.

Статус цієї державної агенції як органу державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення водних живих ресурсів встановлено відповідним Положенням [13].

4. Аналіз змісту Положення про Державну екологічну інспекцію України [14] дає підстави віднести до органів державного контролю спеціальної компетенції Держекоінспекцію України, яка є ЦОВВ та утворюється для забезпечення реалізації державної політики зі здійснення державного контролю у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів.

Дослідження чинного законодавства з питань здійснення державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу дає підстави говорити про помилкове ототожнення у спеціальних нормативно-правових актах понять «державний контроль» і «державний нагляд» (наприклад: ст. 57 Закону України «Про тваринний світ», Положення про Державну екологічну інспекцію України).

На нашу думку, такі легальні колізії є неприпустимими.

Досліджуючи співвідношення понять «державний контроль» і «державний нагляд», В. Клочков формулює висновок, що ототожнювати ці терміни не можна та пропонує розглядати «нагляд» за своїм правовим статусом і юридичною природою на рівень вищим, ніж «контроль» [15, с. 206].

На нашу думку, більш переконливою є позиція О. Головкина, за якою система державного контролю й нагляду в галузі охорони довкілля становить єдине ціле, усі елементи якого є незамінними й унікальними, випадіння будь-якого з них із системи призводить до порушення механізму її функціонування. Водночас закономірність існування всіх елементів не варто перебільшувати, оскільки система перебуває в динаміці, розвитку, що означає структурні перетворення всередині системи, появу нових елементів, зникнення старих тощо. Повноцінне функціонування кожної складової цієї системи залежить від повноти та реальності дієвості функціонування всіх інших елементів і підсистем. Попри те, що між елементами системи державного контролю та нагляду існують доволі складні взаємозв'язки та відносини, ці елементи становлять єдине ціле [16, с. 33].

Висновки

Підсумовуючи викладене, доцільно вказати, що державний контроль у галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу є формою державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та являє собою діяльність органів державної влади загальної та спеціальної компетенції за додержанням вимог фауністичного законодавства всіма підприємствами, установами, організаціями та громадянами.

Сучасне правове регулювання здійснення державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу характеризується невпорядкованістю, колізійністю та безсистемністю, що істотно знижує рівень ефективності діючих адміністративно-економічних механізмів захисту навколишнього середовища.

З огляду на це, на нашу думку, доцільно внести зміни в спеціальне законодавство, зокрема, по-перше, чітко визначити систему органів державного контролю в галузі охорони, використання та відтворення тваринного світу; по-друге, для запобігання ототожнення державного контролю з державним наглядом представити конкретні

легальні дефініції цих понять. Внесення таких змін у чинне законодавство дасть можливість поліпшити профілактичну роботу з попередження порушень фауністичного законодавства та підвищити ефективність здійснення державного контролю за охороною, використанням та відтворенням тваринного світу.

Література

1. Закон України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. (редакція від 18 листопада 2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (редакція від 6 жовтня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
3. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Тваринний світ України : правова охорона, використання та відтворення / Г.І. Балюк, О.О. Погрібний, Ю.С. Шемшученко [та ін.] ; за ред. Г.І. Балюк. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 384 с.
5. *Головкін О.В.* Державний контроль і нагляд у сфері охорони довкілля як складова екологічної політики України / О.В. Головкін // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 290-293.
6. Екологічне право України. Академічний курс : Підручник / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 720 с.
7. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації повноважень органів виконавчої влади у сфері екології та природних ресурсів, у тому числі на місцевому рівні» від 16 жовтня 2012 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
8. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. (редакція від 18 листопада 2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
9. Указ Президента України «Про Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» від 13 квітня 2011 р. (редакція від 15 вересня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
10. Закон України «Про мисливське господарство та полювання» від 22 лютого 2000 р. (редакція від 9 грудня 2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
11. Указ Президента України «Про Положення про Державне агентство лісових ресурсів України» 13 квітня 2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
12. Закон України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» від 8 липня 2011 р. (редакція від 1 липня 2013 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
13. Указ Президента України «Про Положення про Державне агентство рибного господарства України» від 16 квітня 2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
14. Указ Президента України «Про Положення про Державну екологічну інспекцію України» від 13 квітня 2011 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>
15. *Клочков В.* Система органів державного нагляду та контролю / В. Клочков // Право України. – 2010. – № 2. – С. 204-207.
16. *Головкін О.* Система державного екологічного контролю як складова єдиної системи державного контролю / О. Головкін // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 2. – С. 30-34.

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Экономическая преступность – следствие неэффективной уголовно-правовой политики государства

В.Н. Боровенко
кандидат юридических
наук, доцент,
заведующий кафедрой
уголовно-правовых
дисциплин
ВНЗ «Университет
экономики и права
«КРОК»

В статье рассматриваются причины и проблемы возникновения и существования преступлений в экономической сфере, предлагаются некоторые пути решения существующих проблем на основе эффективной уголовно-правовой политики.

У статті розглянуто причини і проблеми виникнення та існування злочинів у економічній сфері, пропонуються деякі шляхи вирішення існуючих проблем на основі ефективної кримінально-правової політики.

The article discusses the causes and problems of the emergence and existence of crimes in the economic sphere, suggests ways of solving the existing problems on the basis of an effective criminal justice policy.

Ключевые слова: экономическая преступность, объект воздействия экономической преступности, правовая политика и уголовно-правовая политика, Международный Уголовный кодекс.

Постановка проблемы

Развал экономики СССР начался в последние годы его существования. В связи с поиском новых подходов и путей политико-экономического развития государства возникла также необходимость разгосударствления общенародной собственности, которая, по мнению многих специалистов в сфере экономики и от-

дельных политиков, управлялась неэффективно. Однако в то время отсутствовала надлежащая теоретическая и практическая база таких изменений, имели место существенные субъективистские ошибки в управлении государством в целом. В обществе нарастали острые и практически неразрешимые старыми методами противоречия и неудовлетворение

людей результатами своего труда, которые не находили практического разрешения. В этих условиях особенно ретивые руководители государственных предприятий приватизировали их, а получаемую прибыль использовали в своих корыстных интересах. Существенно повлияли на распад единого экономического пространства и кооперативы, созданные на госпредприятиях, через которые расхищались основные средства, перекачивались общенародные средства из государства в нелегальный оборот. Значительная часть новых коммерческих структур возникла вследствие доведения до банкротства госпредприятий и их выкупа по заниженным ценам, «пустыми» ваучерами, облигациями, чеками и т. п. Негативную роль в распаде страны сыграл и парад суверенитетов, поспешность и непродуманность реформ, отсутствие всеобщей инвентаризации общенародного богатства и много другое, чем был нанесен непоправимый ущерб как самому государству, так и его единству, целостности, экономике, а также каждому добропорядочному и честному труженику.

Вследствие подобной дезинтеграции было разрушено эффективное государственное управление и регулирование экономикой, ослаблены рычаги власти и централизованного контроля над сохранностью материальных ценностей, а также национального богатства страны, что в конечном итоге привело к ее распаду. Законодательные и правоохранительные органы в условиях подобного кризиса государства потеряли законные ориентиры и попросту бездействовали.

Анализ последних исследований и публикаций

Понятие «экономическая преступность» в научный оборот вошло не так давно и широко используется в уголовном праве, криминалогии, криминалистике и других отраслях юриспруденции как в Украине, так и на постсоветском пространстве. Понятие «экономическая преступность» в УК Украины отсутствует [1],

однако в теорию оно пришло из законодательства РФ, где в УК есть специальный «Раздел VIII. Преступления в сфере экономики», включающий в себя «Главу 21. Преступления против собственности» и «Главу 22. Преступления в сфере экономической деятельности», а также «Главу 23. Преступления против интересов службы в коммерческих и иных организациях» [2], и поэтому оно там используется на вполне легальной основе. У нас же такого законодательного закрепления нет, более того – оно многими авторами толкуется по-разному. Например, А.Е. Корыстин считает, что это простая совокупность умышленных посягательств на экономические отношения... [3, с. 15]. В свою очередь А. Бойко выделяет организованную экономическую преступность как высокоорганизованную противоправную хозяйственную деятельность, проводимую под прикрытием законной деятельности, которая наносит существенный ущерб национальной экономике... [4, с. 170]. Так, В.М. Гец, М.А. Кизим, Т.С. Клебанова [5, с. 45, 72, 225], С.И. Кравчук, О.И. Черняк обращают наше внимание на тот факт, что это преступление наносит существенный вред государству или отдельным коллективам трудящихся... [6, с. 45], ничего не говоря об отдельном человеке.

Таким образом, можно утверждать, что сегодня в Украине отсутствует единое понимание термина «экономическая преступность», что порождает цепь других производных проблем.

Не решенные ранее части общей проблемы

Поскольку до нынешнего времени в Украине нет однозначного подхода в понимании сущности экономической преступности, ее общественной опасности, признаков и тех проблем, которые она создает в государстве, автор делает попытку обозначить их и наметить первоначальные пути решения. Кроме того, на столь неприглядное состояние дел с этим видом преступности существенно влияет отсутствие единой общегосударственной стратегиче-

ской программы борьбы с экономической преступностью, что требует безотлагательных действий на уровне государства. Веление времени, затянувшийся кризис в Украине, социальные протесты и неудовлетворенность граждан своим положением ставят перед учеными, правоохранителями, исполнительной и законодательной властями безотлагательную задачу преодоления экономической преступности в нашем государстве.

Формулирование целей статьи

В поданном на обсуждение научной общественности статье автор делает скромную попытку: определить общесоциальные предпосылки и тенденции, которые привели к возникновению и существованию экономической преступности, и на этой основе определить курс государства по безотлагательной борьбе с ней; выделить наиболее характерные экономические преступления, проанализировать их и наметить пути осуществления общегосударственной политики в деле борьбы с экономической преступностью; сформулировать основные черты уголовно-правовой политики государства, которая должна стать частью Концепции государственной политики в сфере борьбы с организованной преступностью (2011) на современном этапе [7].

Изложение основного материала исследования

Бесспорно, что высокоорганизованное и эффективное функционирование общества зависит от его способности самообеспечения потребностей своих индивидов, постоянного роста бюджетных поступлений и на этой основе повышения жизненного уровня и удовлетворения всех необходимых материальных потребностей его членов. Однако за последнее 20-летие в Украине этого так и не произошло, поэтому основной задачей современного общества должно стать постоянное повышение эффективности управления ресурсами, привлекаемыми к производству товаров и услуг, а следовательно – эффективной организации национальной экономики, что

составляет основу национальной безопасности, а государство призвано неуклонно соблюдать основные принципы провозглашенные в Конституции Украины [8, с. 3].

Фактически получается так, что, пытаясь построить новую экономику, мы до сих пор не можем отойти от старых идеологических подходов и экономической теории в понимании рыночных отношений и других архаизмов. Тем не менее, жизнь не стоит на месте и естественно она идет своим чередом, ежедневно выдвигая новые острые проблемы. В таких условиях фундаментом экономического роста отдельных личностей стают коррумпированные структуры, которые контролируют энергетику, металлургию и торговлю. Газ в таких условиях стает реальным рычагом политики, электроэнергетика и другие базовые отрасли переходят в частные руки с финансовым капиталом порой сродни государственному бюджету, а с другой стороны – обнищание значительной части населения страны. Более того, первыми через государственные органы уже диктуются законы, правила жизни, высокие цены на товары и услуги, а налоги и инфляция стают постоянным спутником наших людей. Добавляет негатива в этом процессе и хроническое отсутствие рабочих мест, тотальная безработица, отсутствие достойной зарплаты и многое другое. В свою очередь низкий уровень материального обеспечения значительной части граждан, безработица и другие негативные явления стают живительной средой преступности в целом и экономической в частности. Особенно неудовлетворительно на сегодня положение подрастающего поколения, а законодательная неурегулированность их статуса, экономико-правовые условия ведения цивилизованного бизнеса и одновременно желание достойных человека условий жизни порой толкают молодежь в преступную среду.

В частности, известный украинский криминалист А.Г. Кальман в своих исследованиях отмечает, что с 1990 г. было только зарегистрировано преступлений

экономической направленности 35 723; а уже в 2001 г. – около 70 тысяч. Но, уже с 2005 г. как будто бы наблюдается тенденция к их снижению (в 2005 г. выявлены и зарегистрированы 45 107; 2006 г. – 42 606; 2007 г. – 42 755; 2008 – 38 607).

Исследователь обращает внимание на тот факт, что в последние годы осужденных за экономические преступления стало меньше. Так, в 2008 г. за преступления против собственности – 687 чел.; в сфере хозяйственной деятельности – 3 943, в сфере служебной деятельности – 2 927.

Однако, данные МВД Украины менее утешительны: преступления против собственности в 2005 г. составили 17 535, 2006 – 16 926, 2007 – 17 396, 2008 – 13 594; в сфере хозяйственной деятельности было зарегистрировано в 2005 г. – 8 974, 2006 – 8 726, 2007 – 9 929, 2008 – 8 838; в сфере служебной деятельности в 2005 г. – 17 922, 2006 – 16 396, 2007 – 15 555, 2008 – 15 495.

Показатели по состоянию на 20 ноября 2012 г. не могут нас радовать – за десять месяцев было зарегистрировано 3 163 810 преступлений, а направлено в суды 443 665 дел, из которых – против собственности 7 863; в сфере хозяйственной деятельности – 7 192; в сфере служебной деятельности 9 667. Изобличено 2 055 и из них раскрыто 254 организованных группы и преступных организаций в т. ч. – 36 с коррупционными и 28 с международными связями [9].

Как нам видится, во-первых, в начале построения рыночной экономики (капитализма) в Украине ярко проявили себя глубинные связи экономической преступности с организованными преступными группировками, под контроль которых попало значительное количество предприятий и банковского капитала. В такой ситуации власть панически испугалась обвинений в следовании тоталитарным традициям и до минимума сократила свое присутствие в экономике, что явилось первой стратегической ошибкой, плоды которой мы пожинаем до сих пор. К верхам власти и рычагам в экономике приблизились люди, имевшие личный корыстный интерес, игнорируя при этом все законы

экономики, они восстановили диктат негосударственной силы.

Таким образом, нынешнюю ситуацию в сфере противодействия преступности в целом необходимо признать критической. А достаточно эффективное средство борьбы с преступностью, как считают многие криминалисты, – уголовное право уже не выполняет в полной мере своей правоохранительной функции. Граждане фактически разуверились в защитной роли права, по сути они остаются беззащитными перед натиском коррупции, финансовых воротил, банкиров, трастов и других корыстных посягательств в сфере экономики. Ситуация усложняется также вхождением государства в полосу системного кризиса, что вполне естественно требует существенной экономии госбюджетных средств. Все это негативно отражается на общественно-политической и экономической жизни практически всех без исключения стран, отдельно взятых граждан, в том числе существенно повлияет на появление и рост новых видов уловок, которые не подпадают под действующее законодательство.

В этой связи общая тенденция роста преступлений в целом настораживает. К примеру, в 2009 г. в РФ зарегистрировано около 3 млн. преступлений, ФРГ – 6,5 млн., Италии – 3 млн., а в Украине – 2 млн. 907 тыс. заявлений и сообщений о преступлениях. Только экономические преступления в Украине за этот год нанесли прямой ущерб государству на сумму 1 млрд. 306 тыс. гривен [10].

Однако в последующие годы цифры свидетельствуют о дальнейшем и опасном росте числа преступлений. Так, по данным МВД Украины, в 2010/2011 годах соответственно было зарегистрировано 3 130 173/3 346 539 преступлений, что в соотношении на 10 тыс. граждан составляет 683/733 случаев. Из общей массы в текущем году было возбуждено 454 806/491 309 уголовных дел, отказано в уголовном преследовании в 2 314 796/2 915 389 случаях. В конце каждого года в производстве правоохранительных органов находилось

около 566 928 / 578 000 уголовных дел. Вместе с тем, преступность в Украине активно «помолодела» – в 2010 г. количество преступлений, совершенных несовершеннолетними, возросло на 22,3% по сравнению с 2009 годом. В 2011 г. по сравнению с 2010 г. еще более возросла криминальная активность 14-15-летних подростков, в т. ч. около 62% всех преступлений совершают 16-17-летние [11].

В обществе сложилась такая ситуация, что миллионы честных и добросовестных граждан остро ощущают свою незащищенность перед натиском беззакония, не могут отстаивать свои конституционные права и свободы даже в государственных учреждениях. Потеря источников существования, постоянной работы, падение уровня жизни, дальнейшее свертывание производств и другие кризисные явления выбросили физически здоровых и работоспособных людей на улицу, оставляя их без средств существования, которые приходится искать в другом месте. Одновременное отсутствие государственных социально-экономических, культурных и других программ, особенно для молодежи, подталкивает неустойчивую ее часть к совершению, в первую очередь, корыстных преступлений. Кроме того, у молодежи стала доминировать психология потребительства, бездуховности, позерства и т. п., которая подогревается и укрепляется, «благодаря» и не в последнюю очередь средствам массовой информации. На этой почве растет насилие, жестокость, бескультурье и агрессивность в их поведении. Труд перестал быть общественно значимым видом человеческой деятельности, а благосостояние многих достигается в способы, противоречащие закону и общечеловеческой морали.

Все это порождает справедливое неудовлетворение значительной части общества своей жизнью, материальным благосостоянием, условиями труда и материальным вознаграждением, жилищно-бытовыми условиями, состоянием здоровья, невозможностью дать детям будущее и многие другие негативные факторы, которые по-

просту есть следствием неэффективной государственной политики и забвением роли человека-труженика в обществе. И как следствие – это отталкивают основную массу населения от государства.

Кроме того, ситуация обостряется экономическим неравенством граждан, что порождает нравственное, культурное и социальное неравенство, конфликты и противоречия. В ситуации социального взрыва люди склонны к разрешению своих проблем в антизаконный способ, выходят на майданы, улицы, захватывают жизненно важные органы и объекты, открыто противостоят представителям власти, взывая к справедливости. Но это не тот путь, и государство должно учитывать тот факт, что психология изгоев и аутсайдеров напрямую криминализирует отдельных лиц, порождают неуважение к закону и даже государству, а антисоциальные силы умело используют их в своих целях. Негативно влияют на стабильность в обществе и сами экстремистски настроенные политики, провоцируя социальные протесты, частые выборы-перевыборы различных ветвей власти и многие другие, недостаточно продуманные дестабилизирующие факторы.

По существу без последовательного целенаправленного курса государства, отсутствия долговременной и научно обоснованной политической теории, в целом, и правовой политики, в частности, преемственности власти и их программ практически невозможно построение стабильного государства. Негативно влияет и безответственность власти, а также отдельно взятых чиновников за последствия своего правления. В свою очередь преступность оказывает непосредственное прямое и мощное воздействие на политику государства, принятие управленческих решений, вплоть до изменения сущности и содержания правовых, а также экономических последствий его развития. К большому сожалению, исторически мы подвержены воздействию отсутствия демократических традиций законотворчества, системности и внутренних связей в праве. Во многих

случаях декларативность правовых норм и противоречивость современной политики государства не дают возможности выбора дальнейшего бесконфликтного прогрессивного развития общества. Кроме того, изменение общественно-экономических отношений после 1991 г. обострило серьезные просчеты, допущенные в проведении экономических, политических, социальных, военных и правоохранительных реформ. В государстве резко снизился духовно-нравственный потенциал общества, существенно изменились ценностные ориентиры каждой отдельно взятой личности. На этой почве происходит резкое снижение правового контроля в стране, а преступность срывается с властью и проникает в наивысшие ее эшелоны. Граждане потеряли доверие и надежду на власть, на ее способность эффективно противостоять корыстной (экономической) преступности. Просматриваются серьезные теоретические просчеты и упущения в планомерном государственно-правовом строительстве. Именно поэтому и уголовное право, формируя свою глобальную долгосрочную политику должно опираться на теоретические концептуальные разработки философии, социологии, психологии, политологии и других фундаментальных наук, идеи, которые отвечают потребностям всего общества и каждой отдельно взятой личности, а не только правящей ее части.

Таким образом, экономическая преступность направлена против экономики государства в целом, отдельных ее сегментов, носит множественный, скрытый, корыстный, делящийся и систематический характер, причиняя существенный ущерб экономическим интересам государства, частного предпринимательства и отдельным гражданам. Она совершается в процессе профессиональной деятельности и, как правило, связана с договорными обязательствами, которые возникают у юридических (корпораций) и физических лиц, с целью перераспределения материальных благ.

Объектом воздействия экономической

преступности является непосредственный механизм организации и управления национальной экономикой, как одним из основных элементов экономической системы общества. Для преступности в сфере экономики характерно то, что она совершается с использованием служебного положения должностных лиц в сфере легальной экономики или под прикрытием высокопоставленных государственных чиновников, она носит высокоорганизованный групповой преступный характер, при котором используются изощренные способы сокрытия следов преступления, соучастников, денежных и иных материальных средств. Экономическая преступность совершается исключительно в той сфере, где возможно очень быстро получить сверхприбыль или иную экономическую выгоду. В частности, в отличие от общепринятых воззрений, она сосредотачивается не в сфере криминального бизнеса (наркотики, казино, проституция, торговля людьми и оружием, рэкет), а в сфере «беловоротничковой» хозяйственной деятельности. При этом искусно используются пробелы в законодательстве и коллизионные нормы, в контроле и учете, отчетности, просчеты в управлении и правоохранительной деятельности. Такой вид преступности непосредственно посягает на механизм организации и управления национальной экономикой в процессе осуществления хозяйственной деятельности, распределения материальных благ, служебной и профессиональной деятельности и т.п. Именно этот механизм должен быть надежно защищен как правовыми средствами, так и специальными организационными мероприятиями государства. Получилось так, что правовые регуляторы отношений в обществе оказываются неэффективными, а приносят только раскол и противостояние, вызывают нестабильность и напряжение, иногда и неразрешимые противоречия и конфликты.

В современных условиях складывается впечатление, что государство как бы забыло свое основное назначение – обеспечение надлежащего правопорядка в

обществе, экономике, предупреждение и профилактику преступлений в интересах своих и всех без исключения граждан, которые делегировали ему полномочия, право и власть [8, с. 5].

Более того, экономическая преступность – это фактор, который реально угрожает национальной безопасности государства, влияет на все стороны общественной жизни, формирует современную социальную и правовую субкультуру, менталитет, политику, международные отношения и т.п.

Общественная опасность экономической преступности заключается в том, что она может существовать не только в экономике, но практически во всех сферах общественной и государственной деятельности: оборота безналичных платежных (фиктивных) средств, госрезерве, незаконной эмиссии, кредитно-финансовой, подделки и использования должностным лицом фиктивных документов в личных интересах или интересах третьих лиц, осуществления предпринимательской деятельности в незаконный способ, незаконной приватизации и рейдерства, фиктивного предпринимательства или банкротства, злоупотребления в проведении бухгалтерского учета и расходования бюджетных средств в интересах частных структур, сделок с землей и в жилищном строительстве, корыстного проникновение в электронные банковские сети и легализации «черного капитала» в официальную экономику, экономического шпионажа и многого другого).

С этим явлением необходимо бороться всеми законными средствами, специально уполномоченными органами и высокоэффективными средствами борьбы, что требует неотложного реформирования архаичной и застарелой правоохранительной системы и государственного управления в целом.

Более детальное рассмотрение этого вопроса показывает, что в случае выявления противоправных деяний в сфере экономической преступности у правоохранительных органов возникают непростые про-

блемы: недостаточно эффективная правовая база, недостаточный образовательный уровень сотрудников и низкий уровень финансирования их работы и т.п.. Материалы уголовных дел, как правило, бывают достаточно объемными, но, тем не менее, они не содержат необходимых фактических данных о конкретном преступлении.

Особым феноменом есть тот факт, что в преступную сферу втягивается значительное число лиц, которые могут использоваться в темную. Например, добросовестный работник, действуя в рамках закона и своих должностных полномочий, выполняя конкретные указания непосредственного руководителя, сам того не подозревая, обеспечивает реализацию его преступных планов, фактически становится слепым орудием совершения преступления. Таким образом, происходит разделение преступления на совокупность реальных действий, исполнители которых, как работники некоего конвейера, отвечают только за один эпизод, одну правомочную операцию, которые, по сути, и только в своей совокупности есть преступными. Эти добросовестные и законопослушные лица, не зная преступного умысла руководителя, его масштаба, цели, задачи и значения, становятся звеньями преступной цепочки, добросовестно исполняя свой служебный долг. По сути, такие лица обеспечивают реализацию идеальной совокупности преступных действий, объединенных единым умыслом их организатора. В этой связи, именно действующий УК Украины оказался неспособным перекрыть подобные каналы «выкачивания» государственных бюджетных денежных средств.

Именно поэтому с целью качественного и успешного расследования подобных дел требуется глубокий анализ полученных материалов, наличие одновременных высоких знаний сотрудников в области права и экономики, при определенной степени конфиденциальности. Как результат, следствие затягивается на годы, что резко снижает оперативность в принятии решения по существу, снижает профилактический эффект, а зачастую приводит к возвраще-

нию судом дел на доследование и многое другое.

В ситуации, которая на сегодня сложилась, правовая политика, как часть общей государственной политики, должна осуществляться на доктринальном, политическом, идеологическом, концептуальном, законодательном, управленческом, правоохранительном уровнях деятельности государства и его органов на местах по решительному противодействию преступности. Она должна отражать интересы всех граждан и полностью обеспечивать их неотъемлемые и конституционные права, свободы и интересы. Более того, она как часть государственной политики в первую очередь должна формироваться на долговременной экономической основе. Она должна быть направлена на неукоснительное соблюдение и защиту социально-экономических прав и свобод человека и гражданина, устранение коренных причин, порождающих преступность. В свою очередь уголовно-правовая политика, как слагаемая часть целого комплекса государственных долгосрочных программ развития общества, должна стать надежным средством стабилизации всеобщего климата в государстве. Она должна проводиться в интересах каждой отдельно взятой личности, гарантировать эффективные социально-экономические и политико-правовые реформы в стране с целью совершенствования нравственного, трудового, экологического благополучия личности и общества, служить реформированию и формированию социально справедливого, гуманного правового государства с широко разветвленными институтами гражданского общества, избавив его (минимизировав) от преступных посягательств, устранив при этом их хронические причины и условия.

По существу правовая политика государства должна стать средством властвования и управления обществом, существенным ограничителем произвола самой власти, эффективным механизмом политико-правового регулирования общественных отношений. Любая программа, в

т.ч. и области правовой политики должна найти свою поддержку в сердцах рядовых граждан, а не властьпридержащих, которых общество нанимает себе на работу, в том числе и работников правоохранительных органов, с целью обеспечения личной безопасности, общественного спокойствия и правопорядка. Любая теория, доктрина, программа или идея мертва до тех пор, пока она не овладеет массами, то есть не получит полной их поддержки. Именно гражданское общество должно определять характер, содержание, сущность, структуру и основные функции любых правовых норм в т. ч. сфере уголовно-правовой политики.

Вполне понятно, что никакая уголовно-правовая политика невозможна без ее взаимодействия с достижениями юридической науки в области криминологии, конституционного и административного права, теории государства и философии права, уголовного права и процесса, уголовно-исполнительного и других, отраслей права, а также криминалистики, оперативно-розыскной, контрразведывательной и разведывательной, иной охранительной и оборонной деятельности государства во имя надежного обеспечения благополучия своих граждан.

Чтобы такая правовая политика государства была высокоэффективной, она должна базироваться на объективной теории и непогрешимой практике, в основе которых лежат основоположные принципы права: гуманизм, добро, справедливость, законность, демократизм, согласованность интересов личности и государства и т.п. Человек с его неотъемлемыми интересами и чаяниями должен стать для государства мерилом всего сущего и главным приоритетом, как общей государственной политики, так и в сфере уголовного права.

Третье, современная уголовно-правовая политика должна иметь общесоциальную направленность, служить интересам личности и всесторонне защищать общечеловеческие ценности в т.ч. на международном (межгосударственном) уровне. Однако, исходя из реалий сегодняшнего дня, возможно утверждать, что трансна-

циональная преступность просочилась во все государства мира и угрожает всеобщей безопасности. Она имеет тесные как внутрисоциальные, так и международные связи, единую структуру, причины и даже условия совершения наиболее тяжких преступлений. Поэтому одним из эффективных путей преодоления этого вида преступности мог бы стать, к примеру, Международный Уголовный кодекс (а может, сначала на уровне региона – Европейский, Мусульманский, Американский...). В него государства-участники включили бы в первую очередь конвенционные основные положения-нормы Общей части, принципы действия и его пределы, состав, стадии, соучастие, наказание и др. законоположения. Тогда его Особенная часть могла бы содержать наиболее опасные транснациональные преступления, которые представляют всеобщую опасность для человечества, закрепленные в многосторонних соглашениях: запрет на войну и вооруженные конфликты во всех их проявлениях, контрабанду наркотиков, культурных и исторических ценностей, отравляющих и сильнодействующих веществ, оружия и боеприпасов, радиоактивных и биологических материалов, терроризм, преступления в экономической сфере и качества товаров, коррупции, торговлю людьми и их органами, компьютерные преступления и т.д. В таком случае и решения Международного Суда были бы более логично обоснованными, имея в основе нормы материального международного права, признанные мировым сообществом. Существенным аргументом здесь мог бы стать тот факт, что в отдельных случаях решения такого Суда вызывают откровенный протест или сомнения, особенно когда это касается открытого вмешательства во внутренние дела более слабых или подвергшихся агрессии государств. К сожалению, история знает множество подобных несправедливых, а порой и безапелляционных односторонних решений (вчера Югославия, Ирак, Ливия..., а сегодня Украина), при этом, не обращая внимания на весомые юридические

аргументы, что мы до сих пор пребываем в различных правовых системах, имеем во многом отличные правовые концепции, источники права и т.п.

Известно, что в определенной степени положительным шагом по формированию политики государства в сфере борьбы с преступностью стал Указ Президента Украины «О Концепция государственной политики у сфере борьбы с организованной преступностью» (2011). В Концепции подчеркивается, что организованная преступность является существенным фактором усиления социальной напряженности и дестабилизации общественных отношений, возникновения деформации в сфере хозяйствования, замедления темпов экономического развития государства и др. [6].

Организованные преступные группировки контролируют большую долю теневого капитала, противоправную деятельность, связанную с хищением бюджетных средств, легализацию (отмывание) доходов, полученных преступным путем, организацию наркобизнеса, нелегальную миграцию и т.д. Они имеют достаточно высокий уровень организованности, устойчивые коррупционные и международные преступные связи. Для достижения своих целей их участники все чаще прибегают к совершению корыстно-насильственных преступлений.

Сегодня Украина стала непосредственным объектом заинтересованности международных преступных группировок, в сферах легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем, торговли людьми, нелегального перемещения оружия и нелегальных мигрантов, опасных материалов и наркотических средств, получает все большее распространение организованная этническая преступность.

Все это ставит перед субъектами борьбы с организованной преступностью новые задачи по определению стратегических направлений их деятельности, поиска новых подходов к борьбе с организованной преступностью, которые бы отвечали современным реалиям и учитывали тенден-

ции развития общества и государства на многие годы.

В концепции определены конкретные направления и механизмы реализации государственной политики в сфере борьбы с организованной преступностью путем формирования новых и совершенствования существующих норм уголовного, уголовно-процессуального и уголовно-исполнительного законодательства, а также практики их применения и разработки, выполнения организационных мероприятий, направленных на предотвращение возникновения организованных преступных группировок и совершения ими преступлений.

Концепция также направлена на защиту прав и свобод человека и гражданина, юридических лиц, интересов общества и государства от организованной преступности путем выполнения комплекса мероприятий по предотвращению преступной деятельности организованных преступных группировок, выявления, пресечения совершаемых ими преступлений, привлечения к установленной законом ответственности организаторов, руководителей и других участников организованных преступных группировок, противодействия легализации (отмыванию) доходов таких группировок, полученных преступным путем. Остановка только за малым – воплощение в жизнь этих начинаний.

Выводы

Хотелось бы надеяться, что подобная программа станет первым конкретным шагом в деле формирования долгосрочной правовой политики государства в плане преодоления преступности и будет реализована в полном объеме при одобрении и поддержке каждого члена общества, а наши предложения не останутся без внимания субъектов нормотворческого процесса в стране.

1. Для успешной реализации правовой политики государство должно разработать: Государственную стратегию развития экономики страны (например, на 25 лет); Межгосударственный координацион-

ный орган борьбы с экономическими преступлениями и коррупцией; Общественную палату при Президенте, Верховном Совете Украины, Кабинете Министров Украины и Верховном Суде Украины, которая имела бы контрольную функцию; Государственную программу трудовой занятости молодежи; Программу совершенствования деятельности управленческого персонала, при усилении деятельности общественных контрольно-ревизионных органов; высокоэффективную систему государственного учета и контроля; национальную систему органов в сфере обеспечения экономической безопасности; повышение правовой культуры и уровня профессионализма лиц, ведущих борьбу с экономическими преступлениями; систему мер по отбору и подготовке кадров, стимулирование их труда и закрепление на этом жизненно важном для государства участке достойных своего общества исполнителей.

2. Экономическая преступность совершается в сфере легальной экономики и других сферах общественной и государственной деятельности, где есть источники накопления капитала с использованием служебного положения лицами, которые выполняют основные функции государства. Она носит высокоорганизованный характер, используя изощренные способы сокрытия следов, средств преступления, соучастников и т.п. с целью получения сверхприбылей. В орбиту данного вида преступной деятельности втягивается значительное число лиц, которые непосредственно посягают на механизм организации и управления национальной экономикой, что реально угрожает национальной безопасности государства, влияет на все стороны общественной жизни, формирует социальную и правовую культуру, менталитет, политику, международные отношения и т.п.

3. Правовая политика является составной и неотъемлемой частью государственной политики, должна осуществляться на доктринальном политическом, идеологическом, концептуальном, законодатель-

ном, управленческом и правоохранительном... уровнях деятельности государства и его органов на местах. Она должна строиться на долговременной основе, отражать интересы всех и каждого гражданина, а также полностью обеспечивать их неотъемлемые конституционные права, свободы и законные интересы. Такая политика должна гарантировать эффек-

тивные социально-экономические и политико-правовые реформы в стране, с целью совершенствования нравственного, трудового, экономического благополучия личности и общества, служить реформированию и формированию социально справедливого, гуманного правового государства с широко разветвленными институтами гражданского общества в целом.

Литература

1. Кримінальний кодекс України від 5.04.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №25-26. – Ст. 131.
2. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13июня 1996 г. // Федерального закона от 27 мая 1998 г. – N 77 – ФЗ // – Собрание законодательства Российской Федерации. – 1998. – N 22. – С. 2332.
3. *Користін О.Є.* Економічна безпека : Навч. посіб. / О.Є. Користін, О.І. Барановський, Л.В. Герасименко. – К. : КНУВС, 2010. – 368 с.
4. *Бойко А.* Організована економічна злочинність у період переходу України до ринкової економіки // А. Бойко. – Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 169. – 177.
5. Моделирование экономической безопасности : держава, регіон, підприємство / В.М. Геєць, М.О. Кизим, Т.С. Клебанова, О.І. Черняк. – Х. : Право, 2006. – 240 с.
6. *Кравчук С.Й.* Економічна злочинність в Україні (Курс лекцій) / С.Й. Кравчук. – К. : Кондор, 2009. – 282 с.
7. Указ Президента України «Про Концепцію державної політики у сфері боротьби з організованою злочинністю» від 21 жовтня 2011 р. № 1000/2011 // Офіційний вісник України від 4 листопада 2011 р. – 2011 р. – № 83. С. 29, стаття 3019, код акта 58780/2011.
8. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.
9. Статистические данные МВД Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Statistika MVS_2001 mum.
10. Економічна злочинність в Україні : стан, тенденції, протидія [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ukrainianpravo.narod.ru/index/0-14>].
11. Статистические данные МВД Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mvd.gov.ua

Характерні ознаки сучасних організованих злочинних угруповань, що займаються наркобізнесом

П.А. Горбаченко

здобувач,
Національна академія
Служби безпеки України

Науковий керівник:

В.О. Глушков
доктор юридичних наук,
професор,
Національна академія
Служби безпеки України

У статті проаналізовано визначення понять «наркобізнес» та «організований наркобізнес», а також встановлено найбільш характерні ознаки сучасних організованих злочинних угруповань, що займаються наркобізнесом, діяльність яких становить загрозу національній безпеці держави, економічній стабільності та політичній системі.

В статье проанализировано определение понятий «нарко-бизнес» и «организованный наркобизнес», а также определены наиболее характерные признаки современных организованных преступных группировок, которые занимаются наркобизнесом, чья деятельность является угрозой национальной безопасности государства, экономической стабильности и политической системе.

The article analyses definitions of «drug trafficking» and «organized drug trafficking», also determined the most characteristic features of modern organized crime groups, that are engaged in drug trafficking, which activity threaten with national security, economical stability and political system.

Ключові слова: організована злочинність, наркобізнес, організований наркобізнес, транснаціональний наркобізнес, організовані злочинні угруповання, наркотичні засоби, національна безпека.

Постановка проблеми

Дослідження проблем боротьби з організованим наркобізнесом залишаються на сьогодні достатньо актуальними, адже це негативне явище являє собою одну з найприбутковіших складових організованої злочинності.

Глобалізація соціальних та економічних процесів породила і глобалізацію злочинності, яка робить її все більш організованою, транснаціональною та витонченою. Кримінальні співтовариства значно швидше, ніж державні системи різних країн, реагують на розвиток усіх типів комунікацій, на будь-які пом'якшення прикордонного контролю та полегшення пересувань [1, с. 5].

Крім того, нині наркобізнес досить тісно пов'язаний із міжнародним тероризмом, сепаратизмом та екстремістською діяльністю, корупцією, а також становить загрозу національній безпеці будь-якої

держави, економічній стабільності та політичній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання організованої злочинності, у тому числі організованого наркобізнесу, неодноразово досліджували провідні українські вчені, зокрема, С.О. Бандурка, Ю.В. Баулін, А.В. Беспалова, В.І. Борисов, В.О. Глушков, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, Л.В. Дорош, О.Ф. Дудар, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.М. Костенко, М.В. Корнієнко, А.А. Музика, М.І. Мельник, С.В. Слінько, М.С. Хруппа та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Відсутність законодавчого визначення поняття «організований наркобізнес» зумовлює необхідність його дослідження з урахуванням визначення понять «орга-

нізована злочинність» і «наркобізнес». У зв'язку з цим, актуальності також не втрачає необхідність узагальнення характерних ознак, притаманних сучасним організованим злочинним угрупованням, які займаються наркобізнесом.

Формулювання цілей статті

Актуальність теми визначає мету статті, яка полягає у спробі узагальнення запропонованих вченими визначень понять «наркобізнес» та «організований наркобізнес», а також встановленні основних ознак, що характеризують сучасні організовані злочинні угруповання, які займаються наркобізнесом.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до частини 1 статті 1 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» сьогодні під організованою злочинністю розуміється сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням і діяльністю організованих злочинних угруповань [2].

Водночас, В.Ф. Ущатовський зазначає, що таке поняття нечітке і не містить юридичної визначеності. Він вважає, що організована злочинність – це комплексний, стійкий кримінальний прояв соціально-економічного явища, зміст якого становить реалізація в кримінальних формах інтересів спеціально організованих «тіньових» економічних або псевдо-економічних угруповань за участю корумпованих елементів владно-управлінських структур для швидкого накопичення капіталу та одержання надприбутків із використанням таких протизаконних засобів, як насилля, залякування та розкрадання у великих розмірах [3, с. 83].

Провідний український криминолог А.П. Закалюк зробив висновок, що організована злочинна діяльність – це систематичне або постійне, здебільшого у вигляді промислу (злочинного підприємства) вчинення умисних злочинів, спрямованих на отримання сталих високих прибутків та їх легалізацію на онові утворення злочинно-

го об'єднання та спеціально організованої системи забезпечення його підтримки органами влади чи її представниками з метою прикриття від соціального контролю та відповідальності [4, с. 312-313].

Сукупність злочинів, що становить організовану злочинність, повинна об'єднуватись або певним наміром (отримання наживи тощо), або мати загальний характер, сутність незаконного підприємництва, бізнесу. Як свідчить практика, часто організована злочинна діяльність відбувається в певній «спеціалізованій» галузі, сфері. Саме такі прояви, різновиди організованої злочинності дістали назву «торгівля зброєю», «торгівля людьми», «наркобізнес» чи «наркоринок» тощо [5, с. 11].

Слід зазначити, що на сьогодні в законодавстві України Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 735) залишається єдиним актом, в якому міститься, хоча й доволі загальне, але таке, що конкретно підкреслює основні його характерні ознаки, визначення поняття «наркобізнес». Так, стратегія визначає наркобізнес як організовану злочинну діяльність, різновид незаконної підприємницької діяльності, що паразитує за рахунок осіб, які зловживають наркотиками, і провадиться у вигляді промислу з метою наживи [6]. У свою чергу, визначення поняття «організований наркобізнес» у законодавстві України на сьогодні відсутнє.

Крім того, вченими у рамках дослідження організованої злочинності неодноразово здійснювалися спроби дати наукове визначення згаданим поняттям.

Так, ще у 1993 р. М. Хруппа та О. Вінс розглядали наркобізнес також як самостійну галузь підпільного підприємництва, що паразитує на такій людській ваді, як зловживання наркотиками. З їхньої точки зору, ця підприємницька діяльність характеризується:

- створенням так званого підприємства, тобто започаткування однією чи кількома особами справи (заняття), спрямованої на одержання незаконних доходів

від нелегального виробництва і торгівлі наркотичними засобами;

- утворенням злочинного угруповання (сім'ї) для виконання відповідних «технічних» операцій, необхідних для такої справи;

- спрямуванням усіх видів діяльності з виробництва, доправлення та реалізації наркотиків у єдиний «технологічний» ланцюжок і контроль над цим;

- організацією мережі збуту (захоплення чорного ринку чи створення його шляхом втягнення осіб у немедичну наркотизацію);

- тривалістю заняття такою злочинною діяльністю у вигляді промислу;

- одержанням надприбутків;

- захистом від конкуруючих злочинних угруповань і правоохоронних органів;

- проникненням у законний бізнес, тобто «відмиванням брудних» грошей, шляхом злочинно одержаних доходів, у діяльність різного роду фірм, компаній і підприємств з метою створення уявлення про законний характер одержання цих доходів [7, с. 26].

Дослідник А.А. Бесєдін пропонував доповнити Кримінальний кодекс України (далі – КК України) визначенням поняття «наркобізнес» як протиправної діяльності, пов'язаної із вирощуванням (заготівлею) наркотичних рослин, виробництвом, транспортуванням наркотичних засобів, торгівлею ними з метою наживи та передбачити сувору кримінальну відповідальність за такий небезпечний злочин [8, с. 372-373].

Як визначає В.А. Тимошенко, наркобізнес є суспільно небезпечною злочинною діяльністю, що передбачає участь суб'єктів організованих злочинних угруповань у незаконних операціях з наркотиками з метою наживи [9, с. 23-24].

В.Б. Івасенко зазначає, що наркобізнес – це суспільно небезпечна протиправна підприємницька діяльність, здійснювана організованою злочинністю, спрямована на одержання максимального прибутку у сфері незаконного виробництва, транспортування (у тому числі контрабанди)

та збуту наркотиків і небезпечна для економічних, політичних та соціальних засад держави та суспільства [5, с. 12].

Ураховуючи викладене, можна зробити висновок, що у будь-якому разі визначення поняття «наркобізнес» повинно охоплювати протиправну підприємницьку діяльність у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, що спрямована на отримання стабільного прибутку з метою його використання в злочинних цілях.

На переконання В.А. Тимошенка, наркобізнес посідає особливе (функціонально-особливе) місце в системі транснаціональної злочинності. Наркобізнес як в історичному, так і в сучасно-логічному вимірах був і є відносно самостійним соціальним (а точніше антисоціальним) феноменом, якому властиві свої, особливі закономірності. Останні не є простим проявом сутності сучасної організованої злочинності, більше того, вони є не тільки (і не стільки) її проявом, скільки самі значною мірою визначають її сутність, диктують їй правила сучасної поведінки, зумовлюють її мімікрію тощо [9, с. 39].

Водночас, наркобізнес як протиправну підприємницьку діяльність у сфері незаконного обігу наркотичних засобів можна розглядати і як самостійну діяльність конкретної особи. Зокрема, особа, яка з метою особистого збагачення виробляє або виготовляє, наприклад, наркотичні засоби, а потім їх збуває особам, які вживають ці наркотичні засоби, фактично скоює злочин, передбачений статтею 307 КК України, та по суті займається індивідуальним наркобізнесом.

Відтак, щоб наркобізнес набув організованої форми, виявляється недостатнім того, щоб такою протиправною підприємницькою діяльністю займалась одна особа.

Сьогодні КК України у статті 28 встановлює такі форми організованості злочинців, як група осіб, група осіб за попередньою змовою, організована група та злочинна організація [10].

Отже, як роблять висновок учені Інституту вивчення проблем злочинності

Академії правових наук України, організований наркобізнес – це передбачена КК України попередньо обумовлена взаємна діяльність двох або більше осіб, що пов'язана з виробництвом, переміщенням і збутом наркотиків з метою одержання та легалізації злочинних доходів [5, с. 14].

Разом з тим, А.П. Закалюк, аналізуючи таке визначення організованого наркобізнесу, зазначає, що організованість дійсно є ознакою наркобізнесу та дійсно ця ознака присутня при здійсненні його в усіх названих вище організованих формах. Єдине, що викликає зауваження, – це зумовлення віднесення наркобізнесу до організованої злочинності через ознаку організованості, оскільки наркобізнес набуває властивостей організованої злочинності в разі здійснення у формі організованої злочинної діяльності, тобто в разі набуття ним ознак останньої. При цьому, видається необґрунтованим віднесення до організованої злочинності діяльності груп осіб за попередньою змовою, оскільки в останніх рівень організованості кваліфікується нижчим, ніж в організованих злочинних групах, а головне – визначальним для такого віднесення є насправді не міра організованості, а наявність у діяльності угруповання ознак організованої злочинної діяльності. У разі набуття наркобізнесом ознак організованої злочинної діяльності він стає різновидом організованої злочинності [4, с. 431-432].

Таким чином, найнебезпечнішою формою організованого наркобізнесу є транснаціональний наркобізнес, який має достатньо розгалужену мережу злочинних угруповань (організованих груп, злочинних організацій та їх підрозділів) у різних країнах світу, що використовують міжнародні зв'язки для постійного здійснення незаконних операцій, пов'язаних із виготовленням і переміщенням потоків наркотичних засобів і доходів від наркобізнесу.

Транснаціоналізація наркобізнесу, його наступальна стратегія на порозі ХХІ ст. багато в чому пов'язані з тим, що до традиційних причин, які породжують це зло (бідність, політична безвихідь, соціальна

невлаштованість, відчуження мільйонів людей), у 90-ті рр. додалися нові чинники, супровідні глобалізації фінансової, банківської, торговельної, технологічної, інформаційної та інших галузей людської діяльності. Причому, завдяки своєму міжнародному характерові та ринковій основі наркобізнес скоріше, ніж легальний бізнес, реагує на зміни у світі, використовуючи глобалізацію для розширення наркомережі та експансії за всіма напрямками. За даними фахівців, прибутковість операцій із наркотиками становить від 300 до 2000% [11, с. 23].

На сьогодні організовані злочинні угруповання, що займаються наркобізнесом, можна охарактеризувати такими основними ознаками:

1) високий ступінь організованості, зумовлений ієрархічною, згуртованою, стійкою структурою та жорсткою дисципліною, яка передбачає наявність: керівного складу; представників у країнах збуту або виробництва; відповідальних осіб з питань виробництва, транспортування та збуту наркотичних засобів; менеджерів, які забезпечують кар'єрне просування «своїх людей» в органах влади, політиці та інших важливих сферах, а також відповідають за підтримання корумпованих зв'язків із представниками органів влади та криміналітету; радників-фінансистів, які підтримують зв'язки з комерційними структурами та банками, займаються легалізацією (відмиванням) коштів, одержаних від незаконних операцій з наркотичними засобами; озброєна охорона та бойовики; виробники та переробники первинних наркоматеріалів в умовах підпільних лабораторій, а також різного роду винахідники та раціоналізатори; власники складів і лабораторій; транспортувальники; оптовики-перекупники; утримувачі наркопритонів; наркокур'єри та дрібні торговці;

2) планування злочинної діяльності угруповання, визначення перспектив і пріоритетних напрямів діяльності угруповання, детальне планування окремих операцій (виготовлення, контрабанда, транспор-

тування, постачання наркотичних засобів тощо);

3) зв'язки із загально-кримінальним злочинним середовищем від найнижчого рівня злочинців, які виконують функції бойовиків (захист від конкурентів, розправа над конкурентами або зрадниками угруповання) до представників елітарної групи (різного роду авторитети та «законники»);

4) наявність тісних корумпованих зв'язків із представниками органів влади, чиновниками всіх рівнів, політиками, службовцями правоохоронних органів, державних і приватних підприємств, установ, організацій, комерційних структур і банківських установ;

5) високий рівень оснащення організованих злочинних угруповань (озброєння, автомобільний, водний транспорт тощо), використання передових технологій, значні фінансові можливості;

6) дотримання членами угруповань принципів суворої конспірації, закону «мовчання» та корпоративних норм і правил поведінки, сумлінне та беззастережне виконання покладених на них обов'язків;

7) пріоритетність об'єднання на етнічному або расовому підґрунті, оскільки представники організованого злочинного угруповання в такому разі будуть вихідцями з однієї країни або конкретного регіону, що зумовить наявність між ними родинних зв'язків і встановить високий ступінь довіри;

8) активне вербування вчених, інженерів, лікарів, учителів, студентів, службовців правоохоронних органів з метою використання у своїй злочинній діяльності;

9) наявність заздалегідь підготовлених і перевічених схем легалізації (відмивання) коштів, одержаних від незаконної діяльності з наркотичними засобами;

10) використання впливу на суспіль-

ство, шляхом фінансування політичних партій, наявності тісних зв'язків з урядовими та неурядовими, у тому числі міжнародними та різного роду гуманітарними, організаціями, з окремими політичними або громадськими діячами, діячами науки та культури, правильно побудованої інформаційної та агітаційної політики за сприянням засобів масової інформації (наприклад, формування суспільної думки про необхідність легалізації деяких видів наркотичних засобів).

Висновки

Звичайно, вказані ознаки не можуть бути притаманні будь-якому організованому злочинному угрупованню, оскільки кожне конкретне угруповання має свої специфічні ознаки. Водночас, встановлення характерних ознак найбільш небезпечних злочинних угруповань, дослідження та аналіз цих ознак, дасть змогу правоохоронним органами ефективно протидіяти їх злочинній діяльності.

Зважаючи на те, що організований наркобізнес беззаперечно є глобальною проблемою сучасності, організації скоординованих дій у боротьбі з ним потребують не лише відповідні державні та правоохоронні органи, громадські та благодійні організації, заклади охорони здоров'я, а й усе суспільство та міжнародне співтовариство. Успішна боротьба з цим небезпечним явищем, що загрожує національній безпеці будь-якої держави, та зменшення його негативних наслідків полягає, насамперед, у максимально результативному розслідуванні злочинів у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, урахування їх достатньо високої латентності, як відзначають більшість провідних учених, та виробленні ефективної системи запобігання таким злочинам.

Література

1. Овчинский В.С. XXI век против мафии. Криминальная глобализация и Конвенция ООН против транснациональной организованной преступности / В.С. Овчинский. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 148 с.

2. Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»

від 30.06.1993 № 3341-ХІІ // Відомості Верховної Ради України – 1993, – № 35 – від 31.08.1993, – Ст. 358.

3. *Ущиповський В.Ф.* Протидія організованій злочинності: теоретичні та соціально-правові проблеми: Монографія. / В.Ф. Ущиповський. – Київ: Державний науково-дослідний інститут МВС України, 2009. – 532 с.

4. *Закалюк А.П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. / А.П. Закалюк. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – 712 с.

5. Організований наркобізнес (поняття, форми, підстави кримінальної відповідальності) / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, Л.В. Дорош та ін.; За заг. ред. Ю.В. Бауліна, Л.В. Дорош. – Х.: Право, 2005. – 256 с.

6. Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 року № 735 // Офіційний вісник України 2013, – 76 від 11.10.2013, – ст. 2829.

7. *Хруппа М.* Кримінологічне поняття наркобізнесу / М. Хруппа, О. Вінс // Право України. – 1993. – № 4, – С. 25–27.

8. *Беседин А.А.* О совершенствовании законодательства по борьбе с наркобизнесом / А.А. Беседин // Правова система України: Теорія і практика. Тези допов. і наук. повідомл. наук.-практ. Конференції (Київ, 7-8 жовтня 1993). – К., 1993. – С. 372–373.

9. *Тимошенко В.А.* Наркобізнес: національна та міжнародна протидія новим викликам: Монографія. / В.А. Тимошенко. – К., 2006. – 456 с.

10. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-ІІІ // Відомості Верховної Ради України 2001, – № 25-26 – від 29.06.2001, – Ст. 131.

11. Транснаціональний наркобізнес: Новая глобальная угроза / В.И. Булавин, А.Н. Глинкин, А.А. Лавут и др. – М.: «Рос. полит. энциклопедия», 2002. – 264 с.

Про вирішення проблемних питань реабілітації, у тому числі реабілітації померлого у кримінальному провадженні

І.В. Тарасова

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

І.О. Татієв

адвокат, старший радник юстиції

Ю.В. Шеляженко

помічник-консультант народного депутата України, студент, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджується порядок реабілітації осіб, постраждалих від незаконного кримінального переслідування, обґрунтовується необхідність внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. щодо врегулювання процедури реабілітації.

В статье исследуется порядок реабилитации лиц, пострадавших от незаконного уголовного преследования, обосновывается необходимость внесения изменений в Уголовный процессуальный кодекс Украины 2012 г. относительно урегулирования процедуры реабилитации.

The article analyzes procedures for the rehabilitation of victims of unlawful criminal prosecution, provides explanation of the necessity to correct the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012 concerning the regulation of procedure of the rehabilitation.

Ключові слова: реабілітація, реабілітація померлого, компенсація завданої шкоди, офіційне вибачення від імені держави, незаконне кримінальне переслідування, кримінальне провадження.

Постановка проблеми

Порушення закону та природних прав людини під час кримінального переслідування є таким самим неунікним соціально-правовим явищем, як і злочинність. В Україні історичною передумовою для цього явища є традиційне нехтування правами особи в ім'я хибно витлумачених інтересів держави, під виглядом яких нерідко маскуються приватні інтереси конкретних посадових осіб. Так, за даними Генеральної прокуратури України, у I півріччі 2013 р. до суду з обвинувальними актами направлено понад 2 тис. кримінальних проваджень щодо злочинів проти правосуддя. Зокрема, це 38 проваджень щодо катування та іншого жорстокого поводження з особами з боку працівників МВС, у тому числі один випадок зі смертельними наслідками [1].

Менш ніж століття тому наш народ пережив жакливу епоху тотального свавілля репресивних органів, коли на підставі

«революційної законності» суди конвеєром штампували розстрільні вирoki інаклюдумцям, незгодним, політичним опонентам правлячої партії. Мільйони людей без зайвих формальностей прирікалися на десятки років рабської праці в таборах ГУЛАГу. Навіть захисники зі страху відмежовувалися від своїх підзахисних і в один голос із прокурором вимагали для них покарання, щоб раптом самим наступного дня не опинитися на лаві підсудних у якості «ворогів народу».

Коли суспільство нарешті усвідомило масштаби незаконних репресій і зажадало справедливості, розпочався процес перегляду винесених «під гарячу руку» вироків. Колишній голова Верховного Суду України В.Т. Маляренко у передмові до офіційного видання «Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика» зазначає, що правоохоронні органи і суди України повернули добре ім'я багатьом мертвим і живим громадянам Украї-

ни, і робота ця триває: той, хто дійсно вчинив злочин, визнається злочинцем, а хто не вчинив його – реабілітується. Робота ця тяжка і копітка, вимагає часу, зусиль і коштів, але тільки так можна отримати довіру громадян [2, с. 16].

У щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році» ідеться про необхідність зламу успадкованої від радянської системи ганебної практики, за якої суди демонструють відданість лише одній стороні процесу – обвинуваченню. Звертається увага на мізерну кількість виправдувальних вироків [3, с. 148].

Попри оптимістичні сподівання, введення в дію нового Кримінального процесуального кодексу України не поклато край прикрій тенденції обвинувального ухилу кримінального процесу. За даними судової статистики, які наводяться в аналізі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ, упродовж I півріччя 2013 р. за вироками, що набрали законної сили, виправдано 159 осіб, а засуджено майже 56 тис. осіб. За той же період в апеляційному та касаційному порядку скасовано близько 5,7 тис. вироків. Показово, що майже половина з постановлених судами виправдувальних вироків у подальшому скасовується (наприклад, 303 із 707 у 2012 р.), тоді як серед усіх вироків загалом скасовується лише один із десяти [4].

Для подолання обвинувального ухилу кримінального процесу необхідно створити дієвий кримінально-процесуальний механізм реабілітації осіб, постраждалих від незаконного кримінального переслідування, тобто, відновлення незаконно порушеного статусу особи як такої, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, відповідно до правового принципу презумпції невинуватості особи, закріпленого статтею 62 Конституції України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема реабілітації жертв незаконного кримінального переслідування чи

засудження особи, перші дослідження якої здійснювалися європейськими правниками у XVII-XVIII ст. (Глобіг і Густер, Пуффендорф) та знайшли свій розвиток у роботах родоначальників вітчизняної теорії кримінального процесу XIX ст. (А.Ф. Коні, І.Я. Фойницький, Н.І. Миролюбов), в Україні вивчалася такими вченими, як О.В. Капліна, В.О. Кучер, М.Р. Мазур, В.Т. Нор, М.Є. Шумило.

Так, у монографії М.Є. Шумила «Реабілітація в кримінальному процесі України» реабілітація визначається як форма реалізації принципу відповідальності держави перед особою у сфері кримінального судочинства, діяльність суду по встановленню факту незаконності кримінально-процесуального провадження щодо конкретної особи та визначення розміру завданої їй майнової та моральної шкоди, а також відшкодування її за участі інших посадових осіб, організацій, підприємств і установ та поновлення в раніше обмежених правах у встановленому процесуальному порядку з метою поновлення громадянина в соціальному і правовому статусі, який він мав до вчинення щодо нього незаконних процесуальних дій і рішень. Наводяться такі дані: в 1998 р. виправдано та закрито кримінальних справ за підставами, що дають право на реабілітацію, щодо 875 осіб, із яких лише 49-м було відшкодовано майнову і моральну шкоду. У висновках пропонується передбачити в КПК главу «Реабілітація», наводиться проект цієї глави [5, с. 6, 292-301].

У інших публікаціях професор М.Є. Шумило детально аналізує можливі форми застосування такого способу компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням, як офіційне вибачення від імені держави [8, с. 9-10].

Обґрунтовуючи моральний обов'язок держави вибачитися перед несправедливо засудженими, А. Пензелл (Abigail J. Penzell), доктор права з Нью-Йорку, зазначає, що таке вибачення грає важливу роль у ресоціалізації невинно засуджених, оскільки відновлює їх віру в правосуддя

та частково компенсує моральні збитки, оскільки зменшує страждання від несправедливості [15].

Дослідник Г.М. Гапотченко пропонує визначити поняття «реабілітація» у новому КПК України і передбачити, що в разі скасування вироку суду як неправосудного Президент України, як гарант Конституції, від імені держави приносить публічні вибачення незаконно засудженій особі [9].

Тим часом В.О. Кучер зазначає, що кошти для компенсації шкоди, завданої органами дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду, почали передбачатися в держбюджетах тільки з 2005 року. Їх, звичайно, недостатньо, а тому судові рішення не завжди можуть бути виконані [7, с. 124].

Як вказує М.Р. Мазур, є необхідність закріпити право подавати клопотання про реабілітацію за особою, яка має право на реабілітацію, її законним представником чи захисником, а також особами – членами сім'ї померлого, які звертаються до суду з метою його реабілітації [6, с. 14].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Науковці неодноразово наголошували на необхідності внесення змін до вітчизняного кримінально-процесуального закону для унормування процедури реабілітації. Єдиним концептуальним, послідовним підходом до вирішення цього завдання залишається текст глави «Реабілітація», якою пропонувалося доповнити КПК 1960 р. у монографії професора М. Є. Шумила «Реабілітація в кримінальному процесі України». При цьому досі ніким не висунуто актуальної, системної, науково обґрунтованої пропозиції щодо того, які, конкретно, повинні бути внесені зміни до КПК 2012 року.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є підготовка законодавчої пропозиції щодо внесення мінімально необхідних змін до Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. задля вирішення проблемних питань реабілітації, у тому числі реабілітації померлого у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу дослідження

Недоліком (прогалиною) діючого кримінально-процесуального закону є те, що поняття і порядок реабілітації у кримінальному провадженні у КПК 2012 р. не розкривається, хоча деякі норми цього кодексу (п. 6 ч. 2 ст. 52, п. 5 ч. 1 ст. 284, ч. 4 ст. 447, ст. 525) передбачають існування інституту реабілітації у кримінальному процесі [11].

Ця прогалина підкреслюється відсилочним характером норми ст. 130 КПК щодо відшкодування (компенсації) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю. Вказаною нормою законодавець фактично усунувся від кодифікації існуючої нормативно-правової бази щодо реабілітації, зокрема, приписів Законів України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду», ст. 1176 Цивільного кодексу України.

З одного боку, законодавця можна зрозуміти: такий підхід дає змогу уникнути тиску на слідство та суд, навмисного затягування кримінального провадження за допомогою спекулятивних вимог про реабілітацію, оскільки реабілітаційні процедури в частині відшкодування шкоди чітко відокремлено від власне кримінального провадження (і цей підхід автори статті намагалися зберегти, формулюючи свою законодавчу пропозицію стосовно вдосконалення КПК 2012 р.).

З іншого боку, повністю відокремити інститут реабілітації від кримінального провадження неможливо, адже саме в кримінальному провадженні виникає право на реабілітацію. Початком реабілітації завжди є виправдання, закриття кримінального провадження за реабілітуючими підставами, тобто такими, відповідно до яких особа визнається невинуватою у вчиненні злочину [16, с. 107]. І хоча в ідеалі реабілітація не обмежується самим лише

офіційним визнанням невинуватості особи у певному кримінальному правопорушенні, для вітчизняної правової думки, як слушно зазначає професор М.Є. Шумило, характерним є спрощене уявлення про інститут реабілітації з акцентом на розуміння реабілітації як визнання невинуватості особи у вчиненні злочину [5, с. 6], а компенсаційні та правопоновлюючі реабілітаційні заходи здійснюються за залишковим принципом, відповідно до реалій соціально-економічного становища та політичної кон'юнктури.

Водночас, для кримінального процесу в пострадянських правових системах характерним є запровадження чітко регламентованого інституту реабілітації, який передбачає вибачення перед реабілітованими за неправомірне кримінальне переслідування. Глави, присвячені реабілітації, і процедури часткового відшкодування моральної шкоди реабілітованим шляхом принесення офіційних вибачень передбачені кримінально-процесуальними кодексами Російської Федерації (гл. 18, ст. 136) [12], Азербайджану (гл. V, ст. 59) [13], Казахстану (гл. 4, ст. 44) [14]. Пропонуючи запровадити процедуру офіційного вибачення у вітчизняному КПК 2012 р., ми вважаємо, що в Україні офіційні вибачення реабілітованій особі має приносити від імені держави суд, оскільки таке вибачення матиме справжню цінність лише тоді, коли воно підкріплене авторитетом правосуддя та спрямоване на зміцнення авторитету правосуддя, тоді як відповідно до ст. 124 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється виключно судами [17].

Гостро потребує законодавчого унормування порядок реабілітації померлого (до початку або під час здійснення кримінального провадження) підозрюваного, обвинуваченого. Так, в адвокатській практиці одного з співавторів статті була ситуація, коли прокурор в порядку процесуального керівництва досудовим розслідуванням виніс постанову про закриття кримінального провадження на підставі п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК (у зв'язку зі смертю підозрюваного, обвинуваченого) попри те, що близькі

родичі померлого неодноразово подавали заяви про необхідність закінчення досудового розслідування та подальший судовий розгляд матеріалів кримінального провадження для вирішення питання про реабілітацію померлого. Під час оскарження до суду постанови прокурора про закриття кримінального провадження з'ясувалися проблеми неврегульованості процесуальним законом порядку оскарження такої постанови, кола осіб, які можуть подати скаргу, чи може захищати померлого захисник, залучений близькими родичами (адже хоча п. 6 ч. 2 ст. 52 КПК передбачає забезпечення обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні щодо реабілітації померлої особи, водночас ст. 48 КПК вимагає залучення захисника підозрюваним, обвинуваченим або за його проханням чи згодою, що в разі його смерті унеможливорює залучення захисника) тощо. У судовому засіданні захист відстоював свою правову позицію, ґрунтуючись, передусім, на приписах ст.ст. 55, 62 Конституції України, ст.ст. 2, 7, 9, 17, 52 КПК, ст. 6 європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [18]. Після низки критичних публікацій у пресі прокурор міста скасував згадану постанову підпорядкованого йому прокурора про закриття кримінального провадження, вказавши у якості підстави для скасування цієї постанови наявність у матеріалах кримінального провадження заяви сина померлого про реабілітацію батька. Однак, попри успішне вирішення цього конкретного питання (при тому, що, як легко передбачити, згадані проблемні питання обов'язково виникатимуть знову при подальшому судовому розгляді кримінального провадження), згадані процесуальні прогалини досі ускладнюють реабілітацію померлого в цій та інших подібних справах. Для вирішення наведеної проблеми можна взяти за основу підхід, випрацюваний Конституційним Судом Російської Федерації з посиланням на європейську Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод: слідство не може закрити кримінальне провадження у

зв'язку зі смертю підозрюваного (обвинуваченого) без згоди його близьких родичів [10].

Визначаючи у КПК 2012 р. коло осіб, яким надається процесуальне право вимагати доведення слідства до кінця і подальшого судового розгляду кримінального провадження для вирішення питання про реабілітацію померлого, вважаємо за доцільне, окрім близьких родичів, включити до цього кола також спадкоємців померлого та громадські організації. Спадкоємці мають право вимагати реабілітації померлого з огляду на свій законний інтерес у реабілітації, передбачений ст. 5 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та ст. 5 Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину не законними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». Залучаючи до цього кола громадські організації, ми враховуємо, по-перше, слушне міркування професора М.Є. Шумила про те, що право оберігає добре ім'я померлих як особливу цінність і робиться це в інтересах суспільства, оскільки кожний намагається залишити про себе добру пам'ять [5, с. 263], а також керуємося загальним принципом урахування громадської думки при обговоренні й ухваленні рішень з питань діяльності правоохоронних органів та посадових осіб у сфері зміцнення громадського порядку і законності, який закріплено ст. 2 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [19]. Таке процесуальне право громадських організацій може бути застосоване не тільки для захисту репутації видатних суспільних діячів після їх смерті, а й у таких непоодиноких випадках, коли, наприклад, слідчий для поліпшення показників ефективності своєї роботи закриває кримінальне провадження щодо одного чи кількох нерозкритих злочинів у зв'язку зі смертю «підозрюваного», яким є померла особа без родичів, без спадкоємців і навіть без певного місця проживання.

Висновки

Таким чином, діючий кримінально-процесуальний закон містить прогалини в частині визначення порядку реабілітації, особливо, реабілітації померлого. Для ліквідації цих прогалин вважаємо за доцільне внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України 2012 р., виклавши статтю 130 КПК у такій редакції:

«Стаття 130. Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю. Реабілітація.

1. Шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом. Відшкодування шкоди особі, незаконно притягнутій до кримінальної відповідальності, здійснюється в порядку реабілітації.

2. Реабілітацією є визнання особи такою, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, а також подальше відшкодування завданої їй майнової та/або моральної шкоди, поновлення інших прав, свобод та інтересів особи, порушених у зв'язку з незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

3. Право на реабілітацію має:

1) виправданий;

2) підозрюваний, обвинувачений, підсудний у кримінальному провадженні, закритому на підставах, передбачених пунктами 1-3 частини першої, пунктом 2 частини другої статті 284 цього Кодексу;

3) засуджений – у разі повного або часткового скасування обвинувального вироку суду та закриття кримінального провадження на підставах, передбачених пунктами 1-3 частини першої, пунктом 2 частини другої статті 284 цього Кодексу;

4) особа, стосовно якої застосовано примусові заходи медичного чи виховного

характеру – у разі скасування ухвали суду про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру.

4. Не допускається закриття кримінального провадження у зв'язку зі смертю підозрюваного, обвинуваченого слідчим або прокурором у разі, якщо близькі родичі, спадкоємці, громадські об'єднання або захисник померлого підозрюваного, обвинуваченого наполягають на завершненні досудового розслідування та судовому розгляді кримінального провадження з метою реабілітації померлого. У разі смерті підозрюваного, обвинуваченого його близькі родичі, спадкоємці, громадські об'єднання можуть залучити захисника для здійснення захисту померлого підозрюваного, обвинуваченого під час кримінального провадження та судового

розгляду з метою реабілітації померлого.

5. При ухваленні судового рішення за результатами судового провадження, якщо таке рішення дає особі право на реабілітацію, або окремою ухвалою суду з власної ініціативи або за заявою про реабілітацію особи, яка має право на реабілітацію (або її захисника, чи законного представника, чи близьких родичів, спадкоємців померлого, чи громадського об'єднання) суд визнає особу такою, що вважається невинуватою у вчиненні певного кримінального правопорушення, та від імені держави приносить офіційні вибачення реабілітованому за виявлені під час судового провадження незаконні рішення, дії чи бездіяльність органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду».

Література

1. Генеральна прокуратура України. Статистична інформація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
2. Реабілітація репресованих : Законодавство та судова практика / Верховний Суд України [Уклад.: В.Т. Маляренко, Є.І. Овчинніков] ; За ред. В. Маляренка. – К. : Юрінком, 1997. – 461 с.
3. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році». – К. : НІСД, 2012. – 256 с.
4. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html
5. Реабілітація в кримінальному процесі України / М.Є. Шумило. – Харків : РВФ «АРСІС», ЛТД», 2001. – 317 с.
6. Мазур М.Р. Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня: канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / М.Р. Мазур. – К., 2012. – 20 с.
7. Кучер В.О. Особливості відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю службових осіб органів досудового розслідування, прокуратури та суду, за цивільним законодавством України / В.О. Кучер // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. Випуск № 2 (2011). – Львів : ЛДУ ВС, 2011 – 540 с. – С. 118–127.
8. Шумило М.Є. Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням / М.Є. Шумило // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право» [Електронне фахове видання] – 2010. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10smynkr.pdf>
9. Гапотченко Г.М. Актуальні питання реабілітації за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Г.М. Гапотченко // Кафедра організації розслідування злочинів Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.corg-iguvd.lg.ua/d130107.html>
10. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 14 июля 2011 г. № 16-П г. Санкт-Петербург «По делу о проверке конституционности положений пункта 4 части первой статьи 24 и пункта 1 статьи 254 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобами граждан С.И. Александрина и Ю.Ф. Вашенко» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2011/07/29/ks-dok.html>

11. Кримінальний-процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – Ст. 88.
12. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102073650>
13. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420280
14. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008442
15. Abigail Penzell. Apology in the Context of Wrongful Conviction: Why the System Should Say It's Sorry [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cardozojcr.com/vol9no1/145-162.pdf>
16. *Майгур М.О.* Процесуальний порядок закриття кримінальної справи за реабілітуючими підставами / М.О. Майгур // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – № 1(1) – 2011 р. – С. 105.
17. Конституція України від 28 червня 1996 р. //: Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. – К.: Атіка, 2006. – 64 с.
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270–302.
19. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 366.

Актуальні проблеми психології

Формування ставлення до засуджених як один зі шляхів реформування пенітенціарної системи України: соціально-психологічний аспект

Н.Г. Калашник
доктор педагогічних наук, професор кафедри менеджменту освіти, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

В.С. Сідак
доктор історичних наук, професор, проректор з наукової роботи, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті викладено ресоціалізаційні практики країн Європи. Пенітенціарний досвід країн аналізується з огляду на можливість його застосування в якісних перетвореннях у суспільному ставленні до засуджених в Україні. Висвітлено співпрацю європейських і вітчизняної пенітенціарних служб. Особливу увагу приділено питанню громадського контролю за діяльністю установ виконання покарань; реформування підходів до роботи із засудженими до позбавлення волі та альтернативних видів покарань; психологічним основам ставлення до засуджених з боку різних верств суспільства.

В статье изложены практики ресоциализации стран Европы. Пенитенциарный опыт стран анализируется с учетом возможности его применения в качественных преобразованиях отношения общества к осужденным в Украине. Освещено сотрудничество европейских и отечественной пенитенциарных служб. Особое внимание уделено вопросам общественного контроля деятельности учреждений исполнения наказаний; реформирования подходов к работе с осужденными к лишению свободы и альтернативных видов наказаний; психологическим основам отношения к осужденным со стороны различных слоев общества.

The article describes the re-socialization practice of the countries of Europe. The experience of the countries analyzed, with the possibility of its application in the qualitative transformations of public attitude to the prisoners in Ukraine. Described in the article practice of execution of sentences are viewed through the prism of the realities of the law-enforcement and penitentiary activities in Ukraine. The authors suggest possible ways of different penitentiary practices adaptation, on the basis of social, psychological, national, economic and other characteristics of our country. Also, the search covers the cooperation of European and Ukrainian penitentiary services. The special attention in the article is drawn to the issues of public control over the activities of the executing punishments institutions, reform of approaches to the work with persons sentenced to deprivation of freedom and alternative types of punishment, psychological bases of the attitude to prisoners with the various segments of society. There

are considered the peculiarities of psychological change the convicted person personality depending on how wide are his social ties outside the prison. The article reveals the role of local communities in the rehabilitation of convicted persons to various types of punishment, including the deprivation of freedom and not connected with it. The authors draw attention to the practical, rather than theoretical aspects of formation of the attitude of the society to the convicts.

Ключові слова: реформування, ресоціалізація, альтернативні види покарань, громада, пенітенціарна діяльність, соціум.

Постановка проблеми

Пошук шляхів реформування пенітенціарної системи України потребує вивчення світового досвіду виконання кримінальних покарань. Європейський вектор розвитку нашої країни зумовлює й напрям наукового пошуку. Інтеграція України до європейського простору передбачає не тільки формальні, а й світоглядні перетворення. Актуальність відомостей, викладених у статті, полягає у висвітленні пенітенціарних практик розвинутих європейських країн, у яких до виконання кримінальних покарань ставляться як до повноцінного та обов'язкового інституту функціонування суспільства, за діяльність якого соціум несе відповідальність у такому ж обсязі, як і держава. Формування такого підходу в Україні ще попереду, саме тому досвід інших країн є корисним не тільки науковцям і персоналу Пенітенціарної служби України, а й управлінцям-практикам різних сфер, а також усім громадянам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Досвід пенітенціарної діяльності різних країн не залишився поза увагою науковців і громадських діячів, наприклад, зарубіжну кримінально-виконавчу практику вивчають Є. Барабаш, І. Михалко, А. Михлін, О. Новіков, Л. Яковлева та інші, які в своїх роботах розкривають особливості виконання різних видів покарань у європейських країнах [1, 2]. Правові основи реформування різних видів покарання досліджують В. Алексєєв, Р. Безпальча, О. Беца та інші, звертаючи особливу увагу на стандарти дотримання прав людини та практики їх захисту. Міжнародні стандарти поведіння із засудженими досліджу-

ють Ф. Аметка, І. Багатирич, І. Ткаченко, С. Халімон та інші [3-5]. Попри наявність досліджень у сфері пенітенціарної діяльності, більшість із них сконцентровані на вивченні певного аспекту або просто описанні досвіду певної країни.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого дослідження потребують питання комплексного висвітлення пенітенціарної практики інших країн та аналізу можливостей її застосування в Україні з точки зору особливостей формування суспільного ставлення до пенітенціарної діяльності як невід'ємного суспільного інституту та формування адекватного, не антагонічного, ставлення суспільства до засуджених.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення та аналіз пенітенціарної практики європейських країн і визначення корисного для України досвіду та можливостей його застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження

Співпраця України та Республіки Австрія у сфері виконання кримінальних покарань пов'язана з реалізацією програми Ради Європи «Партнерство тюрем» щодо встановлення та розвитку прямих зв'язків між пенітенціарними установами країн Європи. Під час візитів (2006-2009 рр.) Делегаціями Держдепартаменту України з питань виконання покарань (зараз Державна пенітенціарна служба) вивчалися різні аспекти діяльності пенітенціарних установ Австрії: практика організації режиму утримання різних категорій засуджених, відбуття покарання особами, за-

судженими до тривалих термінів та довічного ув'язнення, працевикористання засуджених, програми підготовки засуджених до звільнення, матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення установ і реабілітаційних центрів, організація відбуття покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, законодавча база, яка регламентує діяльність пенітенціарних установ країни. Звичайно, різниця в сучасних фінансових потужностях утримання системи виконання покарань між обома країнами є очевидною, однак деякі малозатратні практики, що використовуються пенітенціарною системою Австрії, могли б бути застосовані в Україні та дати добрі результати як у сфері ресоціалізації засуджених, так і в економічній сфері.

Особливу увагу українських пенітенціаріїв привернула практика організації робочого часу та система соціального піклування про працівників пенітенціарної системи. Приблизно з 3,5 тис. персоналу 3 тис. співробітників належать до відділу юстиційної охорони (у співвідношенні до структури персоналу Державної пенітенціарної служби України до такого персоналу належать усі режимні служби – відділи нагляду і безпеки, режиму і охорони, а також оперативні відділи). Однак функції персоналу відділу юстиційної охорони не зводяться виключно до забезпечення дотримання порядку та попередження нових злочинів на території установ виконання покарань. Співробітники цього відділу мають необхідні знання та вміння з психології, педагогіки, соціології, кримінології, пенології тощо. Знаходячись у постійному безпосередньому контакті із засудженими, саме персонал цієї служби і здійснює ресоціалізаційний вплив на них.

Другою корисною особливістю утримання засуджених у Австрії є економічність цього процесу. Засудженим та ув'язненим дозволяють використовувати власну білизну, одяг, обладнувати камери за власним смаком (за умов дотримання вимог режиму), відповідно й сплата за надання певних послуг і необхідних ресурсів (електроенергія, Інтернет, послуги

з прання та ремонту одягу, лагодження техніки, додаткове освітлювання в нічний час тощо) також є справою особистого бюджету ув'язненого. Така організація процесу знижує собівартість утримання засудженого на добу для держави, допомагає засудженому усвідомлювати себе особистістю, спонукає його до праці (оскільки треба утримувати себе на бажаному рівні), має велике ресоціалізаційне значення (формує або не дає можливості засудженому втратити навички розрахунку власного бюджету, ведення господарства, формує відповідальність, певні схильності, хобі тощо). Однак особливо варто наголосити на тому, що за такої системи комунально-побутового забезпечення держава все одно гарантує мінімальний стандарт утримання засудженого до позбавлення волі.

Цікавим із професійної точки зору також є утримання в одній установі засуджених різних режимів утримання та застосування практики переведення з режиму на режим як заохочення за добру поведінку або покарання за порушення дисципліни. Введення засуджених до довічного ув'язнення до загалу засуджених також, на наш погляд, є прогресивним у практиці позбавлення волі, оскільки тримання останніх в ізоляції протягом довгих років не завжди є виправданом.

Ще хотілося б звернути увагу на таку цікаву деталь: виконанням покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, вже понад 50 років у Австрії займається Асоціація служб виконання умовних покарань і соціальних служб, яка є приватною організацією, уповноваженою законодавчою владою виконувати суспільні завдання в наданні допомоги умовно покараним і звільненим з місць позбавлення волі. Вона працює на основі договору, укладеного з Федеральним Міністерством юстиції. Останнє здійснює контроль за діяльністю Асоціації. Ця практика є дуже цікавою, особливо в контексті забезпечення динамічності виконання покарань у співвідношенні до потреб суспільства та залучення громади до ресоціалізації злочинців.

Пенітенціарний досвід Бельгії є уні-

кальним у своєму роді: ця країна не боїться втілювати в життя нові ідеї та вирішувати нагальні питання в нестандартний спосіб. Ідея відновного правосуддя є передовим підходом у питаннях ресоціалізації засуджених і потерпілих. Ресоціалізація останніх – це зовсім новий напрям у діяльності правоохоронних державних інституцій під час розслідування злочину, судового розгляду та відбування покарань. В Україні такого досвіду поки що не існує.

Цікавим, на наш погляд, є підхід офіційної бельгійської пенітенціарної науки та практики щодо розуміння злочину як конфлікту. Припускається, що злочин є результатом конфлікту (у тому числі й соціального) чи веде до конфлікту між правопорушником і потерпілим, що завдає шкоди і потерпілому, і суспільству, і довірі до правоохоронних державних інституцій. Ця соціальна концепція, як і боротьба зі стереотипами в міжособистісних відносинах у площині «злочинець – потерпілий», «потерпілий – суспільство», «персонал в'язниць – засудженні», є невід'ємною частиною програми відновного правосуддя, яка активно впроваджується в Бельгії. Упровадження програм відновного правосуддя в пенітенціарну практику нашої держави може вирішити проблему довіри українського суспільства до всієї системи правоохоронних органів.

Практика накладення кримінальних покарань Великої Британії має багату історію, протягом якої країна була флагманом нових пенітенціарних ідей не тільки в Європі, а й значною мірою формуючи практику виконання покарань Нового Світу та Азії. З іншого боку, між Україною та Великою Британією існує різниця безпосередньо в законодавчій системі та системі судочинства, не тільки щодо норм права, а й самої структури та механізмів винесення вироку. Нагадаємо, що у Британії судді мають право нормотворчості (тобто власним рішенням створюють правовий прецедент). Система судочинства Британії й створила передумови для організації діяльності служби пробачії країни в сучасній формі.

Незважаючи на відмінності у діяльності як правоохоронних, так і пенітенціарних органів України та Великої Британії, безперечно вартим наслідування є той факт, що людина потрапляє в поле зору служби пробачії ще до винесення вироку. Рекомендації служби пробачії враховуються при призначенні кримінального покарання. Потім ця ж служба опікується людиною під час відбування покарання у вигляді ув'язнення чи альтернативного позбавлення волі, та після закінчення терміну покарання. Значимо, що це здійснює одна служба, а не відділи різних служб чи департаментів. У результаті цього забезпечується послідовність у заходах ресоціалізації від етапу до етапу – призначення та відбування покарання, подальша адаптація у вільному суспільстві. Служба пробачії несе цілковиту відповідальність за підконтрольну особу.

Цікавою є і британська практика громадського контролю за діяльністю установ виконання покарань. У цьому нашій системі в дечому схожі – контроль здійснюється як державними органами, так і громадськими організаціями. Викликає повагу те, що у здійсненні інспектування установ у рівних частинах важливим є і наукова обґрунтованість і адміністративна підлеглисть діяльності установ – половину від комісії Інспекторату становлять незалежні фахівці певної галузі, у консультативній якій є потреба, а половину – посадовці пенітенціарної служби. Висновки комісії широко оприлюднюються в державних засобах масової інформації та піддаються публічному обговоренню.

На наш погляд, цікавими також є критерії, за якими у Великій Британії визначають рейтинг установи виконання покарання, а саме: безпека засуджених; забезпечення прав і гідності засуджених; забезпечення можливості навчання та праці; проведення якісної підготовки засуджених до звільнення та повернення їх у суспільство. Як бачимо, з чотирьох критеріїв лише один стосується забезпечення режиму утримання, при цьому акцент робиться не на процесі охорони як такому, а саме на

безпеці засуджених. Інші три критерії належать до соціальної сфери.

Основна відмінність у практиці виконання покарань між Данією та Україною полягає в тому, що Королівство Данія утримує власних ув'язнених за камерним принципом, що не передбачає великого скупчення засуджених. Тому, на наш погляд, застосування пенітенціарного досвіду цієї країни в організаційно-побутовому аспекті є вельми проблематичним у сучасних українських умовах з огляду на брак коштів. Корисним і здійсненим є застосування в українських установах виконання покарань данської практики утримання засуджених в установах різного рівня безпеки не за принципом призначення цього режиму вироком суду відповідно до санкції статті, а за критерієм поведінки самого засудженого. Переведення його на менш суворий рівень безпеки за умов доброї та правомірної поведінки і переведення на більш високий рівень безпеки за умов порушення режиму утримання або скоєння інших проступків може виявитися вагомим мотивуючим фактором щодо правомірної поведінки ув'язненого та активізації процесів ресоціалізації.

У процесі реформування пенітенціарної системи України, на наш погляд, також було б доцільно звернути увагу на досвід комунально-побутового забезпечення Данії. Можливість самозабезпечення засуджених не тільки скорочує витрати держави на утримання установ виконання покарань у цілому та окремого засудженого, а й відіграє важливу ресоціалізаційну роль.

Серед умов ефективності діяльності пенітенціарної системи Королівства Нідерландів важливу роль відіграє підтримка з боку органів державної влади за декількома напрямками.

По-перше, проведення громадськими організаціями зовнішнього тестування діяльності пенітенціарної системи країни, результати якого на початку 2000-х років і спричинили масштабні зміни. Опитування громадськості засвідчило негативну думку щодо діяльності пенітенціарної системи, яка, за висловами респондентів,

потребувала підвищення відповідальності за кінцевий результат роботи. Саме така попередня робота із суспільством і забезпечила масштабну підтримку всіх реформ пенітенціарної системи в подальшому.

По-друге, високий ступінь довіри до співробітників системи з боку засуджених і суспільства. У країні ведеться активна робота з подолання стигм у соціальних парах «персонал – засуджений», «засуджений – суспільство», «суспільство – персонал».

По-третє, для підвищення обізнаності громадськості щодо проблем пенітенціарної системи Нідерландів виділено безкоштовний час на телебаченні та радіо. Керівництво пенітенціарної системи постійно звітує про роботу, при цьому основним критерієм оцінки є так званий кінцевий результат – кількість повернутих до суспільства громадян.

Четвертим важливим напрямом є залученість суспільства до вирішення практичних завдань системи виконання покарань країни. У Нідерландах створено мережу волонтерських організацій, яка відіграє велику роль у справі ресоціалізації засуджених. Волонтери здійснюють більше половини ресоціалізаційних програм.

Мотивація громадян до активної допомоги пенітенціарній системі країни щодо здійснення ресоціалізаційних функцій забезпечується державними національними програмами. Будь-який випускник вищого навчального закладу зобов'язаний довести свій патріотизм через безкоштовну, однак ефективну участь у роботі з уразливими верствами суспільства не менш як протягом 18 місяців. Після чого таким випускникам видається характеристика й довідка про здійснену роботу; успішність виконання означених завдань багато в чому й вирішує їхню подальшу долю щодо наукового та кар'єрного зростання. Така підтримка держави могла б значно підвищити ефективність організації та здійснення ресоціалізаційних заходів і у нашій країні.

Досвід Франції є надзвичайно важливим для України, оскільки під час набуття незалежності модель саме цієї країни бра-

лася за зразок правової системи, що будувалася. Схожість правових систем, їх належність до однієї групи правових сімей, безперечно, полегшуватиме адаптацію французького досвіду організації системи виконання покарань до вітчизняної пенітенціарної системи.

Заслуговує на наслідування безпосередньо практика накладання покарань у вигляді позбавлення волі. За офіційною статистикою у Франції відсоток засуджених до позбавлення волі терміном меншим за 1 рік становить майже 30% загальної кількості засуджених, а тих, хто засуджений до терміну позбавлення волі від 1 до 3 років – 22% (отже, майже половина засуджених перебувають у в'язниці менше ніж 3 роки; на жаль, середній термін перебування за ґратами в Україні становить 6,5-7 років). Такі досить нетривалі терміни відбування покарань пояснюються прагненням пенітенціарної системи країни запобігти асоціалізації особистості, зберегти соціально-корисні зв'язки та життєво необхідні навички. Заслуговує на увагу також французька практика скорочення терміну відбування покарання як заохочувального заходу. Така практика, на нашу думку, дозволила б вітчизняним пенітенціаріям не тільки покращити якість здійснення ресоціалізаційних заходів і надала засудженому додаткову мотивацію для виправлення, а й допомогла б вирішити проблему тюремного перенаселення в нашій країні.

Перспективним напрямом є і застосування до засуджених практики прогресивної системи відбування покарання, що складається з п'яти фаз, однак її впровадження в українську пенітенціарну практику потребує переходу від загінної системи утримання засуджених до камерної, де спілкування з іншими людьми є спрямованим і надається засудженим як заохочення.

Як альтернативний напряму розвитку можна розглядати й такий досвід французьких пенітенціаріїв, як допущення приватних фірм до будівництва нових в'язниць, ремонту тих, що існують, їх експлуатації, організації виробничої діяльності установ виконання покарань, забез-

печення харчування засуджених, а також їх професійного навчання тощо.

Досвід Іспанії в охороні здоров'я засуджених є значним і вартим наслідування. Одним із пріоритетних напрямів роботи щодо організації охорони здоров'я ув'язнених у місцях позбавлення волі Іспанії є навчання всього персоналу установ виконання покарань основам профілактики, лікування та боротьби з інфекційними хворобами. Цікавим з точки зору впровадження в національну пенітенціарну практику є іспанський досвід щодо перенесення акцентів у наданні медичної допомоги в установах виконання покарань країни з лікування на збереження здоров'я та формування у засуджених навичок здорового способу життя. Такий підхід спроможний забезпечити триваліший ефект щодо збереження здоров'я людини та потенціалу її працездатності, ніж надання виключно медичної допомоги.

Вартим уваги є й іспанська практика накладання на неповнолітніх кримінальних покарань не судами загальної юрисдикції, а спеціалізованим видом суду. Суддя, обізнаний у пенітенціарних, виховних і психологічних практиках роботи саме з неповнолітніми, здатний прийняти доцільніше рішення по справі, виходячи з міркувань ресоціалізації особи молодого злочинця, а не покарання. Однак упровадження саме цієї практики вимагає певних законодавчих змін.

Висновки

Система виконання покарань є унікальною в кожній країні, оскільки всі пенітенціарні практики виникали у той час, коли суспільство було готову їх упровадити. На сьогодні Україна стоїть на порозі реформи системи виконання покарань. З одного боку, така реформа – це нагальна потреба, яка давно назріла в українському суспільстві, з іншого – вимога часу та світового товариства. Однак слід пам'ятати, що введення нових методик роботи в практику виконання покарань без масштабної роз'яснювальної та пропагандистської діяльності призведе до викривлення змісту та мети нововведень. До перспективних

напрямів наукових досліджень можна віднести вивчення можливостей упровадження елементів відновного правосуддя до вітчизняної пенітенціарної практики,

залучення науковців до інспектування пенітенціарних установ, способи залучення волонтерів і громадськості до ресоціалізаційних заходів, особливості роботи служб пробації в контексті ювенальної юстиції.

Література

1. Характеристика осужденных к лишению свободы. По материалам специальной переписи / под ред. д. ю. н. проф. А. С. Михлина. – М. : Юриспруденция, 2003. – 464 с.
2. Яковлева О.Н. Пенитенциарная система США: / О.Н. Яковлева // Зарубежный опыт исполнения уголовных наказаний: Сборник научных статей. – М.: НИИ ФСИН России, 2010, Вып. 2. – С. 154-160.
3. Астемиров З.А. Исправительные учреждения в зарубежных странах/ З.А. Астемиров. – Рязань: Рязанская высшая школа МВД СССР, 1972. – 94 с.
4. Богатирьев І.Г. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки : [монографія] / І.Г. Богатирьев, С.В. Царюк. – Чернігів : Чернігівські обереги, 2010. – 210 с.
5. Ткаченко Н.И. Надзор за осужденными в исправительных колониях (правовой и организационный аспекты) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Н.И. Ткаченко. – М., 2002. – 23 с.
6. Калашник Н.Г. Шляхи реформування пенітенціарної системи України: інституційні, адміністративні та кадрові аспекти: [Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми та перспективи формування інституційного та адміністративного потенціалу забезпечення процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України»] / Н.Г. Калашник // Євроатлантикреформ: Науково-аналітичний бюлетень. – 2007. – №4 – С.35-39.
7. Калашник Н.С. Психолого-педагогічна робота з соціальними сиротами у місцях позбавлення волі / Н.С.Калашник// Соціальна робота в Україні: теорія і практика: Науково-методичний журнал №2 – Київ, 2007. – 141с. С.95-102.
8. Степанюк А.Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України / А.Х. Степанюк, І.С. Яковець. – Х.: Кроссрод, 2007. – 184 с.
9. Christianson S. Węzienia świata/ S.Christianson. – Warszawa: Wydawnictwo: MUZA SA, 2005. – 192р.

Психологічний аналіз взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку її рефлексії

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини

О.В. Данько

здобувач кафедри педагогіки та психології, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

У статті представлено психологічний аналіз основних результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку рефлексії.

В статті представлений психологічний аналіз основних результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості в залежності від рівня розвитку рефлексії.

The article highlights a psychological analysis of the main results of the empirical study of the relationship between subjective and objective indicators of professional self-determination of a person depending on the level of reflection development.

Ключові слова: суб'єктивні та об'єктивні показники, професійне самовизначення, рефлексія.

Постановка проблеми

Проведений теоретичний аналіз виконаних психологічних досліджень показав, що уявлення про професію, очікування від неї, спрямованість суб'єктів професійного становлення піддаються динаміці [1-3 та ін.]. При цьому емоційна сфера людини також змінюється в процесі ознайомлення з майбутньою або реальною професійною діяльністю та пов'язана певними співвідношеннями зі ступенем задоволеності різними потребами, що спрямовують професійне самовизначення молоді. Тобто між когнітивним та емоційним компонентами професійного самовизначення є реальна поведінка. Ці розбіжності багато в чому обумовлені здатністю людини до рефлексії, що в усіх людей розвинена різною мірою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичний аналіз літературних джерел з проблеми самовизначення дає

змогу зробити висновок про те, що у більшості вчених цей термін пов'язаний із поняттям «особистість». Представниками цього підходу є О. Леонт'єв, М. Гінзбург, І. Кузнєцов та інші. Значний внесок у вивчення професійного самовизначення внесли зарубіжні психологи: Ш. Бюлер, Е. Гінцберг, Д. Міллер, Г. Мюнстерберг, Ф. Парсонс, Д. Сьюпер, Ф. Штерн та інші. Вивчення проблем, пов'язаних із професійним самовизначенням військовослужбовців, впливу на цей процес психологічних чинників знайшло своє відображення в низці досліджень вітчизняних психологів (М. Корольчук, Г. Ложкін, В. Осьодло, О. Сафін та інші) [4-6]. Для нашого дослідження найбільш прийнятними є підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення таких учених як: М. Гінзбург, М. Пряжников (ціннісно-смысловий феномен); П. Шавірь, Н. Андреева (результат зовнішніх впливів на основу, що містить сукупність особистісних особливостей); В. Бодров,

О. Галаганова (розвиток професійної придатності); О. Орлов (як механізм професійно-особистісної персоніфікації); О. Осницький, В. Сафін, Г. Ніков, Т. Рогачова (розвиток різних компонентів самосвідомості суб'єкта); Є. Климов, І. Кузнецов (зміна змісту діяльності); О. Головаха (життєва перспектива особистості); С. Калініна (спрямованість мотивації «на себе», «на професію», «на суспільні потреби») тощо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні у психології вивчення професійного самовизначення майбутніх офіцерів залишається поза належною увагою. У прямій постановці психологічне забезпечення професійного самовизначення курсантів ВНЗ досі не розглядалося.

Формування цілей статті

Метою цієї статті є ознайомлення з даними психологічного аналізу основних результатів емпіричного дослідження взаємозв'язку суб'єктивних та об'єктивних показників професійного самовизначення особистості залежно від рівня розвитку рефлексії.

Виклад основного матеріалу дослідження

На основі вищенаведеного ми вважаємо, що установки суб'єктів професійного самовизначення різною мірою впливають на реальну поведінку в процесі професійного становлення молодих людей. Тому перший крок був спрямований на виявлення рефлексивних здібностей суб'єктів професійного становлення. Для цього ми використали 16-факторний опитувальник Р. Кеттела (шкала Q3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль») [7]. Як додаткова перевірка була використана методика, що вимірює рівень і спрямованість суб'єктивного контролю, розроблена в НДІ ім. В. Бехтерева (шкала загальна інтернальність (Із), інтернальність у сфері досягнень (Ід) і невдач (Ін)) [8]. Ці методики

дають змогу визначати прагнення людини контролювати власну поведінку, бути відповідальною та цілеспрямованою, схильною до самоаналізу своїх вчинків і пов'язувати їхні результати зі своїми сильними та слабкими сторонами, бачити першопричину того, що відбувається з людиною, у самому собі. За результатами діагностики були отримані дані в обстежуваних вибірках. Представлені групи сформовані на основі відсутності: розбіжностей у суміжних вибірках (абітурієнти та першокурсники; п'ятикурсники та офіцери). Якщо проаналізувати динаміку рефлексивних здібностей в обстежуваних групах, то слід зазначити, що абітурієнти і першокурсники, не відрізняючись між собою за досліджуваними ознаками, мають близько 20% оцінок, які класифікуються як низький рівень розвитку рефлексивних здібностей, і лише 12% респондентів, віднесених до групи з високим самоконтролем (фактор Q3). У міру навчання у ВНЗ це співвідношення змінюється. Уже до 3-го курсу лише 11% курсантів класифіковані як суб'єкти з низьким рівнем самоконтролю, а 16% мають високий рівень самоконтролю та відповідальності (Q3), також збільшується кількість курсантів, віднесених до групи із середнім індексом розвитку за фактором Q3 – з 69% до 73%. При цьому між названими групами існують значущі відмінності за критерієм Стьюдента на рівні $p < 0,05$ ($t = 2,12$).

Студенти 5-го курсу та молоді офіцери-прикордонники не відрізняються між собою за рівнем розвитку рефлексивних здібностей, але процентне співвідношення осіб, віднесених до групи з високорозвиненим самоконтролем (Q3) в узагальненій вибірці становить 18%. І хоча відмінностей між групою третьокурсників і вибіркою п'ятикурсників і молодих офіцерів не зафіксовані за фактором Q3, існують значущі розбіжності за іншими показниками (Ід, Ін). У цілому за цими результатами можна зробити висновки, що рівень рефлексивних здібностей (Q3), тобто здібності усвідомлювати себе, у

суб'єктів професійного самовизначення збільшується до 3-го курсу і потім відносно стабілізується. Очевидно, кризові процеси на третьому курсі, описані нами раніше, і є наслідком розвитку рефлексії у курсантів, що призводить у складних умовах до більш критичного осмислення власних позицій у майбутній професії. Аналогічна динаміка відзначена і при розгляді загальної інтернальності в обстежених групах. До 3-го курсу оцінки загальної інтернальності підвищуються порівняно з групою абітурієнтів і першокурсників ($t = 2,21$ при $p < 0,05$), потім до 5-го курсу й далі оцінки за цим фактором стабільні. Тобто фактори Q3 і I3 змінюються за часом узгоджено. Таким чином, і ці результати свідчать на користь висновку про динаміку рефлексивних здібностей суб'єктів професійного становлення, зробленого раніше.

Аналіз оцінок локусу контролю у сфері досягнень і невдач показує, що абітурієнти та першокурсники більшою мірою пов'язують невдачі у власному житті з випадковими факторами, тобто вони не схильні бачити причини недосягнення результатів у самому собі. «Життєві перемоги» — ця категорія респондентів, навпаки, більшою мірою приписує власним заслугам, не вважаючи їх збігом випадкових обставин, допомоги ззовні тощо, що й відзначено в отриманих оцінках: 26% респондентів віднесено до групи з низьким і 18% — до групи з високим індексом розвитку за фактором Ін; за фактором Ід «картина» протилежна — більша частина оцінок (20%) сконцентрована у групі з високим локусом інтернального контролю у сфері досягнень і менша частина (13%) — у групі з низьким рівнем суб'єктивного контролю в досягненнях.

До 3-го курсу розподіл оцінок за факторами Ід і Ін змінюється (відмінності значущі за критерієм t-студента на рівні $p < 0,05$ при порівнянні з групою абітурієнтів і першокурсників; для Ін $t = 2,54$; для Із — $t = 2,08$). Близько 27 і 28% студентів за факторами Ід і Ін відповідно віднесені до групи з високим індексом

розвитку суб'єктивного контролю і 12%, 17% респондентів за цими факторами перебувають у групі з низьким рівнем розвитку інтернального контролю у сфері досягнень і невдач. Відзначена раніше криза самооцінки в цій групі респондентів супроводжується збільшенням числа курсантів, схильних власні досягнення і невдачі пов'язувати з особливостями своєї поведінки, здібностей тощо. Іншими словами, причина того, що відбувається, з курсантами в їхньому житті сприймається як результат власних зусиль, помилок, достоїнств і недоліків, тобто вони більшою мірою стають відповідальними за свої вчинки, прийняті рішення, що й означає розвиток рефлексії.

До 5-го курсу й далі розподіл оцінок за факторами Ід і Ін стає більш збалансованим. Оцінки в групах із низьким і високим індексами розвитку за цими показниками стають приблизно однаковими з незначною перевагою респондентів із високорозвиненим рівнем суб'єктивного контролю у сфері досягнень і невдач. Статистичне порівняння цієї вибірки із групою 3-го курсу виявляється значущим за фактором Ід ($t = 2,13$ на рівні $p < 0,05$). Більш збалансоване відношення до перемог і невдач у вибірці п'ятикурсників і молодих офіцерів-прикордонників ми пов'язуємо з більш повним усвідомленням самого себе, появою чітких уявлень про свої можливості та здібності, переваги та бажання, а також із підвищенням довільної саморегуляції, що припускає полегшене функціонування психологічних механізмів захисту, більш інтегровану та погоджену взаємодію свідомого й несвідомого в людині. Зокрема ця теза підтверджується висновками аналізу задоволеності різними потребами у групі молодих офіцерів та їхньою оцінкою емоційної комфортності.

Таким чином, аналіз динаміки рефлексивних здібностей в обстежуваних вибірках показав, що схильність до самоаналізу, більш адекватному оцінюванню самого себе, прийняттю відповідальних рішень, здатність відповідати за свої

вчинки зростають у міру реального перебування в соціально-професійному середовищі.

Наступний експериментальний етап був присвячений дослідженню впливу установок суб'єктів професійного становлення на їхню реальну поведінку в процесі професіоналізації у ВНЗ і результативність самовизначення у професії залежно від ступеня розвитку рефлексії. Друге підзавдання було присвячене дослідженню успішності професійного становлення у взаємозв'язку з професійними установками суб'єктів, що самовизначаються. Для виявлення реальних поведінкових паттернів суб'єктів професійного самовизначення нами була розроблена анкета, що дає змогу методом незалежних характеристик оцінювати ступінь прояву різних особливостей у поведінці обстежуваних. Основні смислові блоки розробленої анкети ми намагалися наблизити до факторів, виявлених нами в процесі розроблення опитувальника професійних установок респондентів. Аналіз отриманих результатів показав, що зовнішня оцінка реальної поведінки відрізняється від готовності суб'єктів професійного самовизначення вирішувати різні завдання професійного становлення певним чином. Якщо взяти до уваги сумарну різницю між оцінками установок суб'єктів професійного становлення та оцінками реальної поведінки у суміжних факторах, то можна помітити, що найбільша різниця відзначається в абітурієнтів. У міру навчання у ВНЗ ця різниця зменшується: на 1-му курсі вона стає менш відчутною, а до 3-го курсу й далі в цілому стабілізується та відчуває невеликі відхилення від середньої величини. У цьому зв'язку можна констатувати, що динаміка зміни оцінок реальної поведінки суб'єктів професійного самовизначення в цілому не відрізняється від характеру змін в установках респондентів, якщо не враховувати установки абітурієнтів і першокурсників. Це означає, що до третього курсу погодженість професійних установок і реальної поведінки в про-

цесі професійного становлення у ВНЗ стає більш помітною та відчутною. Ця закономірність є наслідком більш усвідомленого ставлення до майбутньої професії, до власних можливостей і здібностей, а також здатності задовольнити наявні потреби. Для перевірки цього припущення нами було уведено проміжні змінні (P1-P5), отримані в результаті врахування оцінок професійних установок респондентів та оцінок їхньої реальної поведінки за різними факторами. Ми отримали розрахункові значення залежної змінної, смисл якої полягає в оцінці реальної поведінки респондентів відповідно до їхніх установок. Незалежною змінною виступали оцінки рефлексивних здібностей.

Для оцінки впливу рефлексивних здібностей на індекс згоди нами було використано однофакторний дисперсійний аналіз, де фактор, що впливає, мав градацію за рівнем розвитку рефлексивних здібностей: низький, середній, високий. «Сирі» значення рефлексивних здібностей виходили з усереднених значень суми факторів Q3 і I3, при цьому для розрахунку було використано відносні результати тестування до максимально можливих оцінок за відповідними шкалами. Це дало змогу оперувати даними в єдиній числовій розмірності. Як видно з отриманих розрахункових значень, наше припущення підтвердилося. Дійсно внутрішньогрупова мінливість менша за сумарними показниками, ніж міжгрупова. Тобто, зміни коефіцієнтів згоди у різних групах обумовлені не випадковими факторами, а їхньою приналежністю до цих груп, тобто різним рівнем розвитку рефлексивних здібностей. Розрахункове значення критерію Фішера виявилось високозначущим ($F = 51,3$ при $p < 0,001$), при цьому коефіцієнт детермінації дорівнює $R^2 = 0,502$. Це означає, що рефлексивні здібності здатні пояснювати близько 50% розкидів в оцінках, що описують непогодженість установок респондентів з їхньою реальною поведінкою. Таким чином, проведений

аналіз показав правильність наших припущень відносно впливу установок респондентів на поведінковий компонент професійного самовизначення залежно від рівня розвитку рефлексивних здібностей.

Далі ми з'ясували ступінь «прямого» зв'язку установок з реальною поведінкою респондентів. Проведений із цією метою кореляційний аналіз в узагальненій вибірці показав, що, незважаючи на наявність значущих коефіцієнтів зв'язку між усіма порівняними за змістом факторами, значення статистичних критеріїв у цих диадах збільшується при переході до аналізу на вибірковому матеріалі курсантів старших курсів. З одержаних даних видно, що установки, виявлені нами в процесі факторного аналізу, корелюють із зовнішніми оцінками поведінки суб'єктів професійного самовизначення. Найбільше чітко в реальній поведінці проглядаються внутрішні установки на раціональність і підконтрольність подій, що відбуваються, прагнення до планування, прогнозування результатів діяльності і т.д., тобто йдеться про саморегуляцію людиною власної поведінки (зв'язок між факторами: РРД і РП описується $r = 0,27^{**}$ при $p < 0,01$). Очевидно, цей бік психічної сфери є базовим стосовно інших, оскільки життєвий досвід у цьому контексті починає формуватися практично з моменту усвідомлення людиною власного тіла, тому він достатньо стійко переноситься й на відносно нові ситуації в житті.

Детальний аналіз кореляційних мат-

риць, побудованих на різних вибірках, показує, що, незважаючи на зменшення числа респондентів у аналізованих вибірках, кількість і сила значущих коефіцієнтів зв'язку у групі 3-го і 5-го курсів значно збільшується. Якщо взяти до уваги результати діагностики рефлексивних здібностей у різних групах, а також результати дисперсійного аналізу і сформульовані висновки, тоді пояснення отриманих розбіжностей стають очевидними. Тобто розвиток рефлексивних здібностей суб'єктів професійного обумовлює більш сильні взаємозв'язки установок суб'єктів професійного становлення з їхньою реальною поведінкою.

Висновки

Таким чином, проведений аналіз дає нам змогу зробити висновки відносно впливу установок на реальну поведінку суб'єктів професійного становлення, успішність оволодіння засобами професійної праці, ролі рефлексивних здібностей молодих людей у професійному самовизначенні, а також відносно динаміки у професійному розвитку майбутніх офіцерів-прикордонників. Подолання кризи самооцінки власних здібностей і можливостей дає змогу більш адекватно оцінювати перспективи у майбутній професії, що супроводжується зростанням рівня розвитку рефлексивних здібностей. Подальший професійний розвиток не викликає різких змін у рівні рефлексії, включаючи початок трудової кар'єри.

Література

1. *Бородулькіна Т.О.* Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності особистості / Т.О. Бородулькіна // Проблеми заг. та пед. психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2007. – Т.9. – Ч.2. – С.39–47.
2. *Кузнецов И.Ю.* Психологические особенности профессионального самоопределения в разнотипных профессиях: дисс. канд. ... психол. наук / И.Ю. Кузнецов. – М., 2000. – 141 с.
3. *Шавир П.А.* Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П.А. Шавир. – М.: Педагогика, 1981. – 96 с.
4. *Корольчук М.С.* Характеристика етапів професійного розвитку і формування особистості в професійній діяльності: [професіоналізація особистості з початком проф. самовизначення] / Корольчук М.С. // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. Сер.: Психол. науки / Черніг. держ. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2006. – Вип. 41. – Т.1. – С.165–168.
5. *Осьодло В.І.* Психологія професійного становлення офіцера: [монографія] / В.І. Осьодло. – К: ПП «Золоті ворота», 2012. – 463 с.

6. *Сідак В.С.* Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України: монографія / В.С. Сідак, О.Д. Сафін. – К.: Вид-во НА СБ України, 2004. – 178 с.

7. *Райгородский Д.Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. / Д.Я. Райгородский. – Самара : ИД «БАХРАХ-М», 2002. – 672 с.

8. *Бажин Е.Ф.* Метод исследования уровня субъективного контроля / Е.Ф. Бажин, Е.А. Голынкина, А.М. Эткинд // Психологический журнал. – Т.5. – 1984. – №3. – С.152-162.

Вплив родинно-соціальних моделей поведінки на спроможність особистості долати особистісні кризи

Л.М. Гридковець

кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології та педагогіки, Київський інститут бізнесу та технологій

У статті подано аналіз криз життєвого шляху людини. Визначено характер прямих і опосередкованих особистісних криз. Досліджено проблематику впливу родинних соціальних моделей на здатність особистості долати особистісні кризи. Наведено деякі результати емпіричного дослідження щодо впливу непрямо виявлених батьківських моделей поведінки на переживання криз у дітей.

В статье представлен анализ кризисов жизненного пути человека. Определен характер прямых и опосредованных личностных кризисов. Исследована проблематика влияния семейных социальных моделей на способность личности преодолевать личностные кризисы. Приведены некоторые результаты эмпирического исследования по влиянию непроявленных родительских моделей поведения на переживания кризисов у детей.

The article analyzes person's life path crises, determines the character of direct and indirect personal crises, explores the problem of family-social models influence on person's ability to overcome personal crises, and gives some results of the empirical research on the influence of parental un-manifested behavior models on the way children experience crises.

Ключові слова: особистісна криза, родинно-соціальні моделі, родина, сім'я, кризовий період, вплив.

Постановка проблеми

Криза є одним із базових досвідів людської життєдіяльності. Саме ці досвіди дають змогу із потенціалу особистісної структури людини виховати людську особистість у ту, якою вона може стати. При цьому під «вихованням» розуміємо не стільки педагогічний процес, скільки процес «виховування», а саме: виявлення, проявлення, укріплення того, що було «заховане», тобто потенціалу особистості, який вміщає в себе найкращі взірці колективного та родового досвіду, повноту гармонійності особистості.

Проте за відсутності психологічного потенціалу на конструктивне подолання особистісних криз особистість не тільки не переходить на новий етап свого розвитку, а й здатна регресувати на попередні або навіть входити у хворобливі стани, що врешті-решт зумовлює розвиток психіч-

них і психосоматичних захворювань.

Проблема конструктивного подолання особистісних криз набуває особливої актуальності як в умовах нестабільності соціально-політичної ситуації в країні та світі, так і в умовах зростання хронічних і небезпечних для життя людини захворювань, зокрема СНІД, онкохвороби тощо. В умовах дезорієнтації особистості в базових цінностях і орієнтації на ситуативні цінності відбувається формування моделей поведінки «на втечу від реальності», що є також результатом неспроможності конструктивного проходження екзистенційних криз.

Таким чином, надзвичайно важливим є питання визначення джерел психологічної неспроможності особистості в подоланні труднощів, а також питання психологічного резерву для подолання особистісних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти людських криз досліджували такі науковці: Л.І. Анциферова, Г.С. Абрамова, Б.Г. Ананьев, Н.А. Бахгадзе, Е. Берн [1], Л.С. Виготський, Е. Еріксон [2], А. Грюм, П.П. Горностаї, Л. Гридковець [3], Д.І. Іванова [4], Н.М. Когутяк [3], Ю.І. Лановенко, І. Малкіна-Пих, А. Маслоу, Т.М. Титаренко, Д. Оффер, Д. Олдгам, К. Хорні [6], З. Фройд, І. Ялом та інші. Проте родинна детермінанта вивчалася здебільшого лише в якості впливу сім'ї на поведінкові сценарії дитини, натомість вплив на здатність долати особою особистісні кризи вивчена недостатньо.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Для конструктивного надання психологічної допомоги населенню необхідне чітке розуміння ролі особистісної кризи в структурі кризових періодів життєдіяльності людини; усвідомлення механізмів впливу родинних та родових соціалізаційних моделей на провокування та поглиблення особистісних криз, а також на активізацію механізмів виходу з них.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження місця та ролі родинних соціальних моделей у подоланні особистісних криз.

Виклад основного матеріалу дослідження

Протягом життя кожна людина проходить низку особистісних криз. Результати теоретичного аналізу проблеми особистісних криз (зокрема представлені в роботах: Л.І. Анциферової, Л.І. Божович, О.А. Бреусенко, Г.А. Вайзера, Ф.Ю. Василюка, Л.С. Виготського, О.А. Донченко, Е. Еріксона, Д.Б. Ельконіна, А. Маслоу, Р. Мея, Ф. Перлза, Т.М. Титаренко, С. Холл, В. Франкла, З. Фрейда, Е. Фромма, І. Ялома та інших) і емпіричні та якісні дослідження серед клієнтів психотерапевтичної практики протягом 1996-2013 рр. дало можливість нам виділити дві базові групи

особистісних криз людини: прямі та опосередковані. До прямих особистісних криз ми зараховуємо: вікові (розвитку, релігійні, психосоціальні, психосексуальні) та екзистенційні (криза пошуку смислу життя, страх смерті, духовно-релігійні кризи тощо).

Проте будь-яка криза іншого характеру також має особистісну основу, бо саме особистість є суб'єктом цієї кризи і від особистості залежать наслідки переживання самої кризи. У такому разі ми можемо говорити лише про опосередковані особистісні кризи, до яких, зокрема, належить: кризи спільнот та кризи травматичних ситуацій. До категорії криз спільнот потрапляють: родинні кризи, професійні, соціальні, політичні, економічні тощо. Ще одна група криз, яка, будучи викликаною окремим фактором, стає особистісною кризою, це криза травматичної екстремальної ситуації. До цієї групи належать особистісні переживання людини, що стикнулася із ситуацією, пов'язаною з: розвитком смертельного або вкрай небезпечного захворювання (на кшталт онкохвороб, ВІЛ, інфаркту тощо), переживання екстремальних ситуацій, зокрема: насильства в усіх проявах (від сексуального насильства в сім'ї до заручництвом), природних чи техногенних катаклізмів.

Тож спробує крок за кроком розглянути особистісні кризи людини через призму поставлених завдань. Для прикладу розглянемо першу вікову кризу, яку переживає дитина на етапі формування свідомості – це криза «самості», що розпочинається у віці 1,2-1,5 роки. В основі цієї кризи лежить внутрішній конфлікт дитини між тим, що вона «хоче» та тим, що вона «може». У цьому віці малюк прагне, з одного боку, продемонструвати свою здатність робити все самостійно (намагається їсти самостійно, одягатися, прибирати тощо), відмовившись від материнської допомоги. З іншого – він не може обійтися без присутності близької людини. Психологічна дистанція між прагненням і вмінням є джерелом дитячої агресії, що призводить до розвитку невротичних тенденцій у по-

ведінці малюка. Проте саме в цей період, батьки стають тими, хто придушує дитячу активність. Батькам набагато простіше зробити самим багато речей (одягнути дитину, помити тарілку, підмести тощо), ніж потім переробляти за дитиною. То ж нерідко своїми активними діями батьки придушують активність малюка, тим самим формуючи інфантильність маленької особистості, що базується на соціальних моделях «непотрібності діяльності» та «навченої безпорадності». Коли ж дитина підростає, батьки самі займають конфронтаційну позицію щодо бездіяльності дитини, викликаючи зворотню агресію і не розуміння з боку дитини, яка у свою чергу «дуже чемно засвоїла запропоновану батьками модель» і не розуміє змін у вимогах і поведінці батьків.

Крім того, дитина з релігійного культурного простору переживає етап «релігійності за матір'ю», що є попереднім етапом до етапу передумов формування індивідуальної релігійності. Коли внутрішній конфлікт між тим, що «можу» та «хочу» загострюється, малюк застосовує демонстративні форми поведінки. Саме ці форми не рідко стають деструктивними подразниками для батьків, що перебувають у безпосередній молитовній практиці. Агресивні прояви батьків під час молитви формують у дітей неконгруентний її образ.

В умовах правдивого формування релігійності малюк уже на початку наступного етапу, так званого періоду передумов індивідуальної релігійності, відчуває певну інтимність у відносинах із Богом, особливу довіру до нього, хоча молитви за своїм змістом мають конкретний характер (наприклад: відчувши біль серед ночі малюк біжить до мами для спільної молитви). Однак подібний розвиток передумов індивідуальної релігійності можливий лише за умов милосердної родинної комунікації та позитивного образу соціальної моделі взаємодії в сім'ї [3].

Здається, у вікових особистісних кризах цілком зрозумілим є вплив батьківської родини на характер переживання криз, принаймні в дитячому віці. Натомість екзис-

тенційні кризи особистості не належать до категорії прородинних. Проте ця позиція є досить сумнівною, оскільки саме в родині закладається образ життя та смерті, свободи та поневолення, любові та ненависті, смислу життя, покликання тощо, навіть образ Бога також має свої витoki з батьківської родини. Наші дослідження (за методикою глибинного психотерапевтичного інтерв'ю та «Повноти життя» за Дж. Пауеллом) показують, що образ Бога лягає на патерн образу батька. І якщо цей образ агресивний, нерозуміючий, то образ Бога є прокурорським образом, який лише судить, хай навіть справедливо, але немилосердно. Проте у 25% респондентів із негативним образом батька (312 осіб) ми зустрічаємо інший образ Творця – жалісливий, образ, який насправді не має відношення до Бога, я є лише проекцією жалю до себе, зраненої в дитинстві батьком особистості. Серед останніх найчастіше зустрічаються жінки. Переживши повторну травму від своїх чоловіків, 24,5% респондентів зазначеної групи починає візуалізувати образ Ісуса Христа як ідеального коханого, який із позиції безмірного жалю до них розділяє з ними біль і стає уособленням ідеального чоловіка, що призводить до ще більшого віддалення жінки від чоловіка, зумовленого протиставленням Бога та чоловіка. Переклавши сказане на мову цифр, ми отримали такі кореляційні зв'язки:

- між наростанням у суб'єкта внутрішньої та зовнішньої конфліктності та наявністю в його житті несприятливого родинного середовища ($r = 0,77$, при $p < 0,001$);
- між образом батька та образом Творця ($r = 0,38$, при $p < 0,001$);
- позитивні кореляційні зв'язки між наявністю подвійного травматичного родинного досвіду (батьківська та власна родини) у жінок із релігійного середовища та втіканням у «чоловічу ідеалізацію Бога» ($r = 0,39$, при $p < 0,01$).

Як зазначалося вище, до опосередкованих особистісних криз належить кризи спільнот. Ці кризи насправді торкаються особистісних переживань і станів люди-

ни. При цьому базовий образ відреагування на ті чи інші сімейні подразники знаходять також свої витoki в батьківській родині. Мало того, практика показує, що до тридцяти років особистість ніби намагається напрацювати свої власні моделі взаємодії в сім'ї. При чому часто-густо це відбувається в якості протистояння деструктивним батьківським проявам, на кшталт «я так ніколи чинити не буду». Натомість, після тридцяти років починають послаблюватися когнітивні контрольовані особистістю поведінкові моделі, надаючи перевагу витісненим ментальним родинним образам. Особливої гостроти ця ситуація набуває, коли один із батьків помирає, а другий намагається станом горя або безпорадності привернути увагу дитини до себе. І тоді дитина вступає в роль, за принципом заміщення, «свого померлого батька» чи «матері», переходячи у патерн батьківського відреагування та поведінки. Нерідко в таких випадках ми чуємо слова жінки чи чоловіка «Я одружувався (одружувалася) з іншою людиною». Трагізм цієї ситуації часто посилює той із батьків, хто залишився живим, оперуючи біблійною заповіддю «шануй батька та матір», при цьому насправді порушуючи цю заповідь своїм зміщенням з батьківської ролі на роль дитини, яку необхідно доглядати (незалежно від віку та стану здоров'я).

Нами було проведене дослідження серед вибірки у 600 осіб (300 жінок і 300 чоловіків). Їм було запропоновано скласти перелік тих негативних якостей і характерологічних проявів батьків, які найбільше були їм неприємні в підлітково-юнацькому віці. А потім було запропоновано проаналізувати частоту появи цих проявів безпосередньо у них в період від 20 до 50 років. Результати дослідження показали, що саме від 30 років починають послаблюватися власні когнітивні установки і контроль щодо неприпустимості цих проявів у власному житті. Максимальної концентрації ці прояви досягають близько 40 років (39,6 р. у жінок і 41,2 р. у чоловіків) і далі переходять у сталу характеристику. Проте варто зазначити, що всі учасники експери-

менту не зверталися раніше до психологів, тобто не мали можливості пропрацювання як самих проявів, так і їх неприйняття в поведінці батьків; крім того всі учасники дослідження належали до позарелігійного або неактивного релігійного простору, що виключало можливість пропрацювання цих питань зі священником чи в релігійній спільноті.

Щодо соціальних і політичних криз, то вони не є катастрофою самі по собі, але можуть бути катастрофічними для особистості, яка переживає ці кризи як катастрофу. Як кажуть представники когнітивної психології: «Світ є таким, яким ми його сприймаємо. Хочеш змінити світ, змieni своє сприймання цього світу». І от сама модель сприймання цього світу знову ж таки закладається в батьківській родині.

Саме родина формує у особистості базову довіру чи недовіру до світу (за Е. Еріксоном [2]); забезпечує захисними стратегіями «від людей», «до людей» чи «проти людей» (за К. Хорні [6]); формує модель структурної домінації его-станів (за Е. Берном [1]); закладає неадаптивні схеми когнітивно-поведінкового відреагування у вигляді ірраціональних настанов (за А. Еллісом [7]) або дає конструктивні життєві приклади подолання будь-яких труднощів тощо. І саме від цього вихідного стратегічного матеріалу й залежить часто-густо здатність особистості переживати суспільні, соціальні та політичні катаклізми.

У своїх дослідженнях І.А. Дідук виявила, що «наявність у старших дітей у сім'ї тенденції до переоцінки власних сил підводить до думки про формування у них переконання у значимості власної ролі в сімейних справах, розвитку власної самостійності. Часто це є реакцією дитини на батьківську настанову бути в усьому прикладом, що й стає для сиблінга засобом доведення своєї цінності. Винятком є позиція старшої сестри в діаді з молодшим братом, де перша часто має занижену самооцінку. Занижена самооцінка в молодших дітей у сім'ї, очевидно, пов'язана з відчуттям дитиною емоційного тиску з

боку членів сім'ї, що проявляється у підвищеній її опіці членами сім'ї» [8, с. 8]. А це ще раз підкреслює значення родинних позицій особистості у її формуванні життєвих сценаріїв, що, у свою чергу, забезпечує механізмами подолання особистісних криз.

Крім того, як зазначає Д.І. Іванов, «передача сенсів від батьків до дітей визначається як міжпоколінні родинні трансмісії в системі дитячо-батьківської взаємодії. Суть зазначеного процесу така: якщо акт виробництва сенсу (на батьківському рівні) припускає включення в систему значень і їхніх домінант дитини як об'єкта фрустрованих бажань і потреб, то формування аналогічної структури у дитини буде визначено інтенціями, заданими батьківським несвідомим. У силу цього різноманітні за формами та проявами проблеми і конфлікти батьків стають проблемою, яку переживає дитина. Індивідуальність дитини, що формується в таких умовах, часто має батьківські риси і батьківські вади; несвідомі інтенції відношення до дитини, зумовлені проблемою, що переживають батьки, у сукупності формують фонові умови розвитку індивідуальності дитини. У свою чергу, дитина у стосунках з батьками формує власну систему значень і сенсів за зразком та подобою батьківської, тобто концептуалізує батьківський досвід взаємодії з реальністю» [4, с.11].

Вплив батьківської родини на здатність долати особистісні кризи можна розглянути ще на одному прикладі. У 2008 р., щойно розпочалась економічна криза, протягом грудня довелося опрацювати «річну норму» «суїцидальних запитів». У звичайних умовах кількість осіб із суїцидальними дефініціями та спробами протягом року в моїй психотерапевтичній практиці становить 6-8 осіб. Натомість в грудні 2008 р. було 11 звернень із цією проблемою. І в кожному з випадків для подолання деструктивного образу сприймання дійсності доводилося відновлювати позитивний образ батька та матері на своїх батьківських позиціях і відповідальності за власну сім'ю.

Стосовно екстремальних травматичних ситуацій, то це питання набагато складніше за попередні, оскільки насправді охоплює нерідко не тільки горизонтальний зріз, а й глибокий вертикальний і пересічний, при чому як у сімейному, родинному та родовому контексті людини, так і в загальнолюдському. Відсутність конструктивної взаємодії з довколишнім світом і життєдіяльністю всього людства приводить до домінантності ситуативних цінностей над базовими, що і сприяє неефективному, небережному використанню всіх видів ресурсів. Подібний процес при накопиченні негативного потенціалу призводить до ситуації «вибуху», і природа цього вибуду в усіх структурах (природній, технічній чи особистісній) ідентична. Кожна людина не існує само по собі, вона є частиною системи людства, тобто частиною людської спільноти. Значення людини як такої дуже влучно представлено у творах іудеє-християнської та мусульманської традицій (Торі, Біблії, Корані) саме в «акті її сотворення». Нагадаємо, у цих книгах ідеться про «сотворення» однієї людини, що в ентелехійному контексті виражається як «одна на весь світ». Тобто існує лише одна неповторна особистість на цілий світ... А відповідно, зло, завдане одній людині, є злом завданим усьому світові. Вбивство однієї людини є вбивством цілого світу, добро, сотворене одній людині, є добром сотвореним для цілого світу. Тож кожна особистість є причетною до цілого світу. І все, що не відбувається в ньому, також торкається кожної людини особисто. Будь-яка катастрофа у світі – це відповідальність не тільки безпосередньо причетних до цього осіб, а й усього людства, кожного індивідуума. Безвідповідальність людства акумулює безвідповідальність кожної окремої особи, що й проявляється часто-густо в різного роду катастрофах, в першу чергу природних і техногенних.

Що стосується питання, чому саме та чи інша особа опиняється в епіцентрі тієї чи іншої події, то на нього немає однозначної відповіді. У межах цієї роботи ми не будемо розглядати трансцендентні ймо-

вірності таких ситуацій, лише зауважимо екзистенційну значимість особистісного вибору позитивних наслідків негативних подій, а саме наявність: відкриття особистістю в собі нових якостей, приводу змінити власне життя, переосмислення власних цінностей. Як зазначає Н.М. Когутяк: «Нормальна життєва криза символізує появу вікових новоутворень особистості та свідчить про еволюцію її автентичності впродовж життєвого шляху. Шлях до себе, до становлення зрілої автентичності полягає в поступовому звільненні від зовнішніх, випадкових для особистості детермінант розвитку до опори на внутрішні духовні спонуки і досягнення справжньої автономії і свободи вибору» [5, с. 8].

Проте, як засвідчує практика, існує категорія осіб, з якими ніби постійно без їхньої згоди повторюються екстремальні ситуації. І тут необхідно шукати слід у сімейно-родових сценаріях.

Так, працюючи на базі кримінальної міліції з дітьми, які пережили сексуальне насильство від сторонніх осіб, та їх родинами з'ясувалося: у 90% випадків один або обоє з батьків цих дітей були жертвами насильства, переважно сексуального характеру (у цьому разі не йдеться про домашнє насильство). Продовживши це дослідження серед 60-65-річних батьків (вибірка становила 100 осіб – 50 жінок, 50 чоловіків), які ніколи не зазнали сексуального насильства (ні самі, ні їхні супутники жит-

тя), 86% із них були впевненими, що їхні діти також ніколи не ставали жертвами сексуального насильства. Тобто на цьому прикладі бачимо, що модель жертви не-свідомо передається від батьків до дітей. І попри те, що діти можуть на когнітивному рівні не володіти інформацією щодо подій із батьками, на рівні несвідомого продовжують відтворювати батьківську модель «жертви».

Висновки

Особистісні кризи людини поділяються на прямі та опосередковані. До прямих належать вікові та екзистенційні кризи. До опосередкованих особистісних криз – кризи спільнот, зокрема: родинні, політичні, соціальні тощо та кризи травматичних ситуацій, пов'язані з втратами та екстремальними подіями. Дослідження показують, що батьківська родина є одним із головних факторів впливу на розвиток особистості, який і обумовлює характер переживання особою особистісних криз. З одного боку, особистість формується в умовах батьківської родини і стає носієм засвоєних сценаріїв взаємодії із собою та світом, що обумовлює механізми подолання особистісних криз. А з іншого – в родині формуються психологічні характеристики особистості, що безпосередньо включені в особистісну відповідальність особи за власне життя та власну спроможність щодо подолання особистісних криз.

Література

1. Берн Э. Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Э. Берн. – С.-П. : Санкт-Петербург Оркестр, ТАЛИСМАН, 1994. – 432 с.
2. Эриксон Э. Детство и общество / Библиотека зарубежной психологии / Пер. с англ. к. психол. н. А.А. Алексеева / Э. Эриксон. – С.-П. : Летний сад, 2000. – ISBN:5-89744-036-9 – 416 с.
3. Гридковець Л.М. Етапи релігійного розвитку особистості // Практична психологія та соціальна робота / Л.М. Гридковець. – 2007. – № 6. – С. 16-29.
4. Іванов Д.І. Психологічний аналіз системи дитячо-батьківських стосунків у парадигмі глибокої психології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна і вікова психологія / Д.І. Іванов. – Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеса, 2005. – 21 с.
5. Когутяк Н.М. Психологічні механізми становлення автентичності особистості в період життєвої кризи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Н.М. Когутяк. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2007. – 26 с.

6. *Хорни К.* Невроз и личностный рост. Борьба за самоосуществление / Пер. с англ. Е.И. Замфира / К. Хорни. – К. : PSYLIB, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psylib.org.ua/books/hornk03/index.htm>

7. *Эллис А.* Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. 2-е изд. / Пер. с англ. Т. Саушкиной / А. Эллис, У. Драйден. – С.-Пб. : Речь, 2002. – 352 с.

8. *Дідук І.А.* Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку//Автореферат дисертації на здобуття ученого ступеня кандидата психологічних наук за фахом 19.00.07 - педагогічна і вікова психологія./ І.А.Дідук: Інститут психології ім Г.С. Костюка АПН України. – Київ, 2001. – 20 с.

Психологічна безпека студентів вищих навчальних закладів

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних
наук, доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто зміст психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. Представлено результати емпіричного дослідження впливу чинників мезо- та мікрорівнів освітнього середовища на значущість різних аспектів психологічної безпеки для студентів ВНЗ.

В статье рассмотрено содержание психологической безопасности образовательной среды высших учебных заведений. Представлены результаты эмпирического исследования влияния факторов мезо- и микроуровней образовательной среды на значимость разных аспектов психологической безопасности для студентов ВУЗа.

The article elucidates the content of the psychological safety of the educational environment in higher education at establishments. There have been highlighted the results of empirical study of the influence of factors meso and micro-level educational environment on the importance of different aspects of psychological safety for the students of higher educational institutions

Ключові слова: вищі навчальні заклади, освітнє середовище, загрози, психологічна безпека, чинники мезорівня, чинники мікрорівня.

Постановка проблеми

Поняття «безпека вищих навчальних закладів» є складним і багатовекторним. Активний інтерес до нього постійно зростає і є предметом багатьох досліджень у психології та суміжних науках, оскільки серед проблем безпеки формування безпеки особистості посідає провідне місце у вищих навчальних закладах. Це обумовлено зростанням інтенсивності інформаційного потоку, широким упровадженням технічних засобів і комп'ютерних технологій у навчальний процес, сильним соціально-економічним пресингом, що негативно впливає на стан фізичного, психічного та соціального здоров'я студентів. Тому психологічна безпека виступає на передній план як ключова, оскільки охоплює вищий навчальний заклад як організацію в цілому, так і окремі соціальні групи у ній та окремі особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідник освітнього середовища В.А. Ясвін дає так визначення: «освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, що містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [1, с. 17]. Дослідник А.І. Каташов трактує термін «освітнє середовище вищу» як сукупність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечує саморозвиток вільної та активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [2, с. 8].

Аналіз досліджень низки авторів (Г.В. Грачов, 1998; Т.С. Кабаченко, 2000; І.А. Баєва, 2002), показав, що ефективність освіт-

нього процесу залежатиме від показника психологічної безпеки освітнього середовища [3; 4; 5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні в Україні практично не досліджено залишається проблема психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, зокрема, розуміння суб'єктами навчально-виховного процесу сутності цього явища і чинників, які впливають на цей феномен.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити аналіз емпіричного дослідження, спрямованого на: визначення розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів; вивчення взаємозв'язку між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мезорівня (тип навчального закладу), факторами мікрорівня (організаційно-професійними, соціально-демографічними та матеріально-економічними характеристиками студентів).

Виклад основного матеріалу дослідження

Вищий навчальний заклад є складною організацією, що функціонує за чітко визначеними законами та правилами, вирішує дуже важливе завдання – навчання та виховання кваліфікованих конкурентоздатних фахівців, затребуваних не тільки у своїй країні, а й у міжнародному співтоваристві.

Основний вектор сучасної вищої освіти актуалізувався у 90-ті роки ХХ ст. у зв'язку з гуманітарною парадигмою, новими тенденціями гуманізації освіти, упровадженням особистісно зорієнтованого підходу, який передбачає створення умов для повноцінного прояву та розвитку особистісних якостей людини.

На процес формування особистісних якостей людини впливають різні за силою, напрямом і вплив фактори: соціально-еко-

номічне становище держави, державний устрій, мова спілкування; релігія; національні цінності та ідеали, історія, культура тощо. Студент вузу протягом усього навчального процесу знаходиться в освітньому середовищі, яке справляє інтенсивний вплив на формування його особистості.

Сучасним підходом до розроблення проблеми психологічної безпеки є цілісний аналіз соціокультурної ситуації, який полягає у психологічному аналізі середовища де відбувається розвиток та функціонування людини з урахуванням її психологічного ресурсу. Структура психології безпеки розглядається у двох аспектах: психологічна безпека середовища; психологічна безпека особи.

Психологічно безпечне середовище має задовольняти потребу людини у свободі від проявів психологічного насильства у взаєминах з іншими людьми, в умовах освітнього простору з його іншими учасниками.

Психологічна безпека особистості проявляється у її здатності зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, у тому числі з психотравмуючим впливом, деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливам.

Існують два головні системоутворюючі види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші «нанизуються» на них як на стрижень. У цьому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та фізичного і соціального довкілля [3]. Психологічна безпека освітнього середовища може розглядатися як захищеність від психологічного насильства за такими структурними компонентами, як приниження, загрози, негативне ставлення, ігнорування, примушування, виділені на основі уявлень учителів, учнів і їхніх батьків [6].

Труднощі періоду реформування освіти в Україні, процеси певної соціально-економічної нестабільності, екологічні проблеми спричиняють низку ризиків, які можуть ускладнити реалізацію цілей і завдань Національної стратегії розвитку

освіти в Україні (на період до 2021 р.) [7]. Серед них:

- нестабільність економіки, обмежений обсяг ресурсів для забезпечення системного виконання всіх завдань і заходів, передбачених Національною стратегією;
- розшарування суспільства за матеріальним становищем сімей;
- негативний вплив складної демографічної ситуації;
- несприйняття частиною суспільства нових реформ;
- неготовність певної частини працівників освіти до інноваційної діяльності;
- недостатня підготовленість органів управління освітою до комплексного розв'язання нових завдань, забезпечення скоординованості діяльності всіх служб та інституцій.

Нині активно впроваджується ідеологія освіти, провідною стратегією якої є орієнтація на розвиток студента як особистості. Вона може бути реалізована лише на науково обґрунтованих засадах психологічного забезпечення безпеки вищих навчальних закладів, оскільки саме вони спроможні створити освітнє середовище, здатне забезпечити сталий збалансований розвиток особистості студента. Основними її спрямуваннями є [7]:

- реформування системи освіти, в основу якої покладатиметься принцип пріоритетності людини;
- модернізація структури, змісту та організації освіти на засадах компетентного підходу;
- створення та забезпечення можливостей для реалізації різноманітних освітніх моделей, створення навчальних закладів різних типів і форм власності;
- побудова ефективної системи національного виховання, розвитку та соціалізації дітей і молоді;
- формування безпечного освітнього середовища, екологізації освіти;
- забезпечення проведення національного моніторингу системи освіти.

Концепція психологічної безпеки освітнього середовища дає змогу проектувати систему поглядів на забезпечення безпеки

учасників від загроз позитивному розвитку та психічному здоров'ю в процесі педагогічної взаємодії. Соціальна безпека, до структури якої входить і психологічна безпека особи, означає ефективне виконання соціальними інститутами своїх функцій, спрямованих на задоволення потреб, інтересів, цілей населення країни [3].

У науці існує кілька основних підходів до формування психологічної безпеки особистості [8].

Представники психоаналітичного підходу пропонують формувати психологічну безпеку особистості за допомогою роботи з психологічними захистами (А. Фрейд); через подолання комплексу неповноцінності (А. Адлер); шляхом коригування чи вдосконалення вже усталених моделей безпечної поведінки (Е. Еріксон).

Біхевіоральний підхід, передбачає врахування суб'єктивного характеру переживання дитиною стану небезпеки-безпеки (М.К. Джонс). У цьому підході пропонується формувати поведінку, що сприяє психологічній безпеці, через проходження низки психотренінгів (Д. Утсон), за допомогою системи соціального навчання (А. Бандура), позитивним підкріпленням конструктивної поведінки (Б. Скіннер).

Внесок у теорію формування психологічної безпеки зробили представники гештальтпсихології. Для розвитку теорії психологічної безпеки особливу важливість мала концепція життєвого простору К. Левіна, що у свою чергу є частиною «теорії поля». З точки зору психології безпеки, спробу вивчення поля можливих подій і поля сил, почату К. Левіним, можна сприймати як спробу визначити рівень безпеки/небезпеки певних систем.

Особливе місце серед підходів до формування психологічної безпеки особистості займає екзистенційно-гуманістичний напрям (С. Мадді, К. Роджерс, В. Франкл та інші).

У рамках цього напрямку можемо говорити про можливості сучасної психології розуміти психологічну безпеку особистості як прагнення людини до задоволення базової потреби в безпеці через соціальну

самореалізацію, коли людина розглядається як така, що здатна творити свою долю, отримувати активний життєвий досвід, відповідати на небезпеки усвідомленою системою поведінки, а тим самим – протистояти їм.

Це дослідження базується на основних ідеях екзистенційно-гуманістичного підходу.

Для проведення дослідження використовувалась авторська анкета «Психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів», що містила близько 20 запитань, які стосувалися різних аспектів проблеми. Запитання були «відкритими», що давало можливість отримати реальні, не формалізовані відповіді студентів. Математична обробка даних здійснювалась за допомогою програми SPSS (версія 13.0).

Дослідження проводилося серед студентів державних і приватних вузів м. Києва у 2013 році. У ньому брало участь 200 студентів віком від 17 до 25 років (55,4% – до 20 років, 44,6% – від 21 до 25 років). Із них 30,4% – хлопці та 69,6% – дівчата. У приватних вузах навчалось 54,5% студентів, у державних – 45,5%.

Дослідження є першою частиною наукового проекту, присвяченого вивченню психологічних чинників та умов психологічної безпеки освітнього середовища

вищих навчальних закладів, у якому братимуть участь студенти та викладачів вищих навчальних закладів різних регіонів України (2012-2016 рр.).

Результати емпіричного дослідження є такими.

1. Розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Переважна більшість опитаних (89,5%) дала відповідь на запитання про те, як вони розуміють сутність психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. Не відповіли на поставлене запитання лише 10,5%. Це опосередковано свідчить, на наш погляд, про достатньо високу значущість цієї проблеми для студентів.

Що стосується безпосередньо розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів, то дослідження показало, що найбільша кількість опитаних (36,8%) зазначила, що розуміє під психологічною безпекою освітнього середовища вищих навчальних закладів «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)» (табл. 1).

Відповіді опитаних щодо аспектів змісту цього явища: «ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому

Таблиця 1

Розуміння студентами сутності психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	%
Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)	36,8
Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для отримання освіти і диплома	26,3
Створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських стосунків між викладачами і студентами, студентами і студентами	24,6
Відчуття студентами комфорту	22,8
Почуття впевненості у студентів	3,5
Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)	3,5

навчальному закладі для отримання освіти і диплома» (26,3%); «створення сприятливих умов спілкування та реалізація партнерських стосунків між викладачами і студентами, студентами і студентами» (24,6%); «відчуття комфорту» (22,8%).

Значно менше студентів вказали на такі аспекти цього явища: «почуття впевненості у студентів» (3,5%) і «створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)» (3,5%).

Отримані дані в цілому свідчать про те, що психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів розуміється студентами, насамперед, як соціально-психологічна безпека, безпека взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, що сприяє ефективному досягненню студентами цілей навчання у вищому навчальному закладі.

2. Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мезорівня.

Дослідження виявило вплив типу вищого навчального закладу на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів (табл. 2).

Так, установлено, що для студентів приватних вузів більш значущими є такі аспекти психологічної безпеки освітнього середовища, як «відсутність тиску з боку інших людей і впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)» (50,0% проти 20,0%, $p < 0,05$) і «створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських стосунків між викладачами і студентами, студентами і студентами» (33,1% проти 16,0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$).

Водночас, для студентів державних вузів більш значущими є такі аспекти пси-

Таблиця 2

Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і типом навчального закладу (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	Тип ВНЗ	
	Державні ВНЗ	Приватні ВНЗ
Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)	20,0**	50,0**
Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для отримання освіти та диплома	36,0*	16,7*
Створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських стосунків між викладачами і студентами, студентами і студентами	16,0*	33,1*
Відчуття студентами комфорту	28,0	20,0
Почуття впевненості у студентів	4,0	0,0
Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)	0,0	6,7
Відсутність відповіді	20,0**	3,3**

Примітка: * - $p < 0,1$, ** - $p < 0,05$

хологічної безпеки, як «ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для отримання освіти та диплома» (36,0% проти 16,7%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$).

До того ж виявлено, що серед студентів державних вищих навчальних закладів значно менше тих, хто не відповів на поставлене запитання ($p < 0,05$) (3,3% проти 20,0%).

Таким чином, можна говорити про те, що у процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів доцільним є врахування типу вищого навчального закладу (за формою його власності).

3. Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і чинниками мікрорівня.

У процесі дослідження виявлено вплив низки соціально-демографічних чинників на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Що стосується статі студентів, то встановлено, що «почуття комфорту» є більш значущим для дівчат, ніж для хлопців (33,3% проти 0%, $p < 0,01$), водночас «почуття впевненості» є більш значущим для хлопців, ніж для дівчат (5,9% проти 0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$) (табл. 3).

Стосовно віку студентів слід зазначити, що такі складові психологічної безпеки освітнього середовища, як «відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)» є більш значущими для опитуваних віком до 20 років, ніж для студентів віком від 21 до 25 років (48,4% проти 24,0%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$), водночас «відчуття студентами комфорту» є більш значущим для опитуваних віком від 21 до 25 років, ніж для студентів віком до 20 років (36,0% проти 12,9%, $p < 0,01$) (табл. 3).

Аналіз впливу місця народження студентів показав, що для народжених у столичному місті більш значущими, ніж для

тих, хто народилися в інших населених пунктах, є такі складові психологічної безпеки, як «створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських стосунків між викладачами і студентами, студентами і студентами» (33,3% проти 15,4%, статистично значуща тенденція $p < 0,1$), водночас для студентів із інших населених пунктів більш значущим є «створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)» (7,7% проти 0,0 %, статистично значуща тенденція $p < 0,1$) (табл. 3).

Отже, дослідження показало доцільність урахування соціально-демографічних характеристик студентів у процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Дослідження не виявило впливу організаційно-професійних чинників (рівень навчання студентів, наявність трудового стажу, поєднання навчання з роботою, участь у громадській роботі) на значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів.

Висновки

На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Психологічна безпека освітнього середовища вищих навчальних закладів розуміється студентами, насамперед, як соціально-психологічна безпека, безпека взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, що сприяє ефективному досягненню студентами цілей навчання у ВНЗ.

2. На значущість для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів впливають:

- чинники мезорівня: тип навчального закладу;
- чинники мікрорівня: соціально-демографічні (стать, вік, місце народження); матеріально-економічні (рівень матеріаль-

Взаємозв'язок між значущістю для студентів різних аспектів психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів і типом навчального закладу (у % загальної кількості опитаних)

Характеристики психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів	Вік студентів	Стать студентів	Місце народження студентів			
	до 20 років	від 21 до 25 років	хлопці	дівчата	столичне місто	інші населені пункти
Відсутність тиску з боку інших людей та впливу негативних чинників (психологічного напруження, стресів тощо)	48,4*	24,0*	41,2	35,9	33,3	42,3
Ефективна організація навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі для отримання освіти та диплома	22,6	32,0	35,3	20,5	30,0	23,1
Створення сприятливих умов спілкування і реалізація партнерських стосунків між викладачами і студентами, студентами і студентами	25,8	24,0	35,3	20,5	33,3*	15,4*
Відчуття студентами комфорту	12,9***	36,0***	0,0***	33,3***	30,0*	15,4*
Почуття впевненості у студентів	0,0	4,0	5,9*	0,0*	3,3	0,0
Створення сприятливого предметно-освітнього середовища (хороші аудиторії, наявність сучасного та безпечного обладнання, зручне та безпечне розміщення вищого навчального закладу тощо)	3,2	4,0	35,3	23,1	0,0*	7,7*
Відсутність відповіді	6,5	16,0	5,9	12,8	6,7	15,4

Примітка: * - $p < 0,1$; ** - $p < 0,05$; *** - $p < 0,01$

ного забезпечення сім'ї, матеріально-побутові умови проживання).

3. Отримані дані доцільно враховувати в процесі забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища у вищих навчальних закладах, з урахуванням ре-

лізації диференційованого підходу до різних типів вищих навчальних закладів (державних, приватних) і різних груп студентів (виділених за гендерним, віковим, матеріально-економічним та іншими критеріями).

Література

1. Ясвин В.А. Образовательная среда : от моделирования к проектированию / В.А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с.
2. Каташов А.І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. ... канд. пед. наук / А.І. Каташов. – Луганськ, 2001. – 22 с.
3. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании : Монография / И.А. Баева. – С.-Пб., 2002. – 271 с.
4. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности : состояние и возможности психологической защиты / Г.В. Грачев. – М. : Изд-во РАГС, 1998 – С. 33.
5. Кабаченко Т.С. Психология управления : Учебное пособие / Т. С. Кабаченко. – М. : 2000 – С. 8.
6. Рассоха Н.Г. Представления о психологической безопасности образовательной среды школы и типы межличностных отношений ее участников : автореф. ... канд. психол. наук. / Н.Г. Рассоха. – С.-Пб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2005. – 22 с.
7. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» від 25 червня 2013 р. №344/2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/ru/documents/15828.html>
8. Холл Келвин С., Линдсей Гарднер. Теории личности / пер. с англ. И.Б. Гриншпун / Келвин С. Холл, Гарднер Линдсей. – М. : ЭКСМО-Пресс, (Серия «Мир психологии»), 1999. – 592 с.

Концептуальний підхід П.Г. Редкіна до психології вчителя

М.Т. Дригус
кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

У статті вперше проаналізовано концептуальний підхід до психології вчителя видатного вітчизняного вченого П.Г. Редкіна. Розкрито розуміння вченим сутності професійної діяльності вчителя в контексті ідеї розвитку, саморозвитку та самовдосконалення; представлено технологію ефективності вчителя як суб'єкта професійної діяльності та формування його професійної компетентності.

В статье впервые проанализирован концептуальный подход к психологии учителя выдающегося отечественного ученого П.Г. Редкина. Раскрыто понимание ученым сущности профессиональной деятельности учителя в контексте идеи развития, саморазвития и самосовершенствования; представлена технология эффективности учителя как субъекта профессиональной деятельности и формирование его профессиональной компетентности.

In the paper there has been analyzed for the first time the conceptual approach of the outstanding domestic scientist P.G. Redkin to psychology of a teacher. The understanding by the scientist of main point of the professional activity of a teacher in a context of idea of development, self-development and self-improvement has been revealed; the technology of efficiency of a teacher as subject of the professional activity and formation of his professional competence has been presented.

Ключові слова: особистість, розвиток, саморозвиток, самовдосконалення, свобода.

Постановка проблеми

Аналіз історичної ретроспективи вітчизняної психологічної науки свідчить про те, що фундаментальні її надбання й до нині залишаються поза контекстом сучасного психологічного знання. Це в першу чергу стосується видатного вітчизняного вченого Петра Григоровича Редкіна, який на початку 60-х років XIX ст. створив перший концептуальний підхід до психології вчителя. Проте його ім'я, як і творча спадщина, досі залишаються в забутті. Незважаючи на півторасотлітню часову дистанцію, бачення Редкіним проблеми психології вчителя вражає своєю глибиною, багатомірністю та набуває особливої значущості у сучасний період модернізації вітчизняного освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останні дослідження в контексті роз-

криття психологічної системи П.Г. Редкіна предметом свого аналізу мали проблему створення вченим першої вітчизняної концепції освіченості, а також розгляд розробки ним проблеми взаємовідношення між вихованням і розвитком особистості та освітою. Результати цього дослідження висвітлені в монографічному науковому виданні [8].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз стану розробки психології вчителя у творчій спадщині П.Г. Редкіна вперше був здійснений автором і знайшов своє розкриття в репрезентації поглядів вченого на становлення особистісної ефективності у професійній діяльності вчителя [2]. Водночас проблема архітектоніки концептуального підходу П.Г. Редкіна до психології вчителя залишилася поза контекстом викладу.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити аналіз концептуального підходу до проблеми психології вчителя, розробленого видатним вітчизняним ученим П.Г. Редкіним.

Виклад основного матеріалу дослідження

Центральне місце в концептуальному підході П.Г. Редкіна до проблеми психології вчителя займає проблема розвитку. Ідея розвитку, саморозвитку та самовдосконалення як іманентна сутність «прогресу людини» проймає весь зміст його концептуального підходу. У цьому сенсі концептуальний підхід П.Г. Редкіна споріднений із системою К.Д. Ушинського, про яку Г.С. Костюк у свій час зауважував: «Ушинський генетично підходив до психічних процесів. Ідея розвитку психіки виразно проходить через всю його психологічну систему» [3, с. 8].

Вважаючи домінантною для кожної людини ідею «постійного прогресу», учений підкреслює особливу її значущість для вчителя. «Якщо взагалі свідоме життя немислиме, неможливе для людини без постійного прогресу, – міркує Редкін, – то особливо немислиме без нього життя вчителя, прямим призначенням котрого є пробуджувати в інших таке саме свідоме життя; неможливе без невинного зародження й розвитку нового життєвого зерна, без живого внутрішнього спонукання до саморозвитку та самовдосконалення, без постійного поступального руху вперед разом із загальним життям людства, що вічно розвивається» [5, с. 225]. Тут учений дає містку характеристику прогресивних особистісних змін:

- динамічна, часова складова – безперервність: «постійний прогрес», «невпинне зародження і розвиток», «постійний поступальний рух»;
- якісна характеристика розвитку: розширення спектра розвитку – поява нових його ліній, «нового життєвого зерна»; наявність внутрішньої спонукальної детермінації – «живого внутрішнього спонукання»; результативна складова у спрямо-

ваності розвитку – «постійний поступальний рух уперед».

Показово, що П.Г. Редкін чітко задає парадигму прогресу в професійній діяльності вчителя і його вектор: від розвитку до саморозвитку та самовдосконалення.

Редкін піднімає проблему формування професійної компетентності вчителя. Останньому дається точний компендіум професійних знань, показується необхідна «наповнюваність» професійної компетентності. Ураховуючи той факт, що на початку 60-х років XIX ст. специфіка професійної підготовки вчителя лише почала окреслюватися, наукові розвідки П.Г. Редкіна стали явищем непересічним, першим вітчизняним досвідом побудови системи професійної підготовки вчителя. Учений включає в професійну компетентність учителя, крім спеціальних, ще й загальні заняття, знання вчителем загальних предметів. Він розглядає потребу в загальних заняттях як у контексті освіченості людини, так і в контексті освіченості вчителя як суб'єкта професійної діяльності: «На заняття загальними предметами, тобто предметами не спеціальної, а загальної освіти, а також на читання загальних політичних і літературних журналів, залишитися чи не стільки часу, щоб, за уміння читати *не багато чого, але багато, не оминати увагою жодної видатної події, факту, явища у світі, у житті наук і мистецтв, гідних бути відомими всякій людині, що має хоч якесь право називатися людиною освіченою, сучасною, а тим більше вчителю*, на якого оточуючі звикли дивитися як на людину *передову*, або, принаймні, від якого звикли вимагати, щоб він був у своєму середовищі представником освіченості, і за невиконання цієї вимоги втрачає до нього будь-яку повагу» (курсив наш. – М.Д.) [5, с. 228].

У наведеному вище фрагменті Редкін конкретизує концепт «освіченості». Він дає понятійний континуум знанневої компетентності – «не випустити з уваги жодної видатної події, факту, явища» – освіченої людини та розкриває її змістовий аспект: «у світі, у житті наук і мистецтв».

Тут виразно окреслюється той рівень, якому має відповідати освічена людина не тільки в когнітивному, знаннєвому, а й у моральному вимірі – це знання, «гідне бути відомим». І якщо кожен, на думку Редкіна, повинен бути людиною освіченою, сучасною, то цей імператив повинен стати невід’ємним атрибутом учителя. Учений стверджує, що освіченість – це іманентна сутність учителя як «людини передової». Учитель, який не виконав цієї неодмінної вимоги соціуму, втрачає, на переконання Редкіна, «всяку пошану» до себе. Він дає інтерперсональну проекцію сприймання соціумом вчителя як людини і професіонала та його відносин у системі «учитель – довкілля».

З огляду на це П.Г. Редкін застерігає вчителя від можливих труднощів на його професійному шляху. Учений звертає увагу вчителя на зовнішні та внутрішні детермінувальні причини, що можуть перешкодити йому «бути вірним до кінця своєму прямому покликанню». Це – «спокуса сутності, марнославства», «болото розумового застою», «самовдоволеність».

У зв’язку з цим предметом пильної уваги Редкіна стає специфіка ефективності вчителя як суб’єкта професійної діяльності. Цінність концептуального підходу вченого полягає в тому, що він дає чіткі орієнтири для побудови ефективної вчительської діяльності. Розкриття цієї проблеми він строго поділяє на частини, послідовно показуючи вчителю чіткі стратегії продуктивної роботи. Редкін дає передусім оптимістичне настановлення вчителю щодо антиципації ефективного результату його діяльності. Поза тим, витончена психологічність вченого виявляється насамперед у його ідеї цілепокладання. Він підкреслює: «Уживати не більше засобів, ніж скільки саме потрібно для досягнення певної мети – ось те мудре правило, за точного виконання якого неможливе стає можливим; відбуваються чудеса в житті, в мисленні та дійсності. Для вчителя ж головна мета – це його вчителювання» [5, с. 228].

Услід за позитивним цілепокладальним

імпульсом, Редкін розкриває наступну складову діяльності – змістову, знаннєву. Для вчителя, на думку вченого, «справа найпершої необхідності оглянути й *абсолютно дізнатися, в цілому й у всіх частинах, поле*, визначене йому для обробітку власним його званням і покликанням, і, не переступаючи за межі своїх володінь, панувати в них, як личить повному господареві, *обізнаному, діяльному, досвідченому й розсудливому*» (курсив наш. – М. Д.) [5, с. 228].

Зазначимо, що якісна характеристика вчительської діяльності, або вчителювання (за визначенням Редкіна) супроводжує ледве не кожний аспект його аналізу. Так, учений говорить не лише про необхідність знань, про постійне навчання як виконання вчителем своїх функцій, а й про «панування» його у своїх володіннях, тобто підкреслює активну позицію вчителя. У разі додержання цих умов продуктивна діяльність учителя дістає своє відтворення в його особистісних та професійних якостях – «повний господар», «обізнаний, діяльний, досвідчений і розсудливий». Така особистісно ефективна діяльність, пов’язана, за Редкіном, із посиленням відповідних інтенцій учителя, з активізацією емоційної, когнітивної та регулятивної сфер його особистості. «Ця діяльність хай наповнить його життя, хай рухає його серцем, розумом і волею, хай збуджує кожну найменшу фібру його сил! Якщо тільки захоче, він, то, без сумніву, знайде і в так званих тісних межах училища, учительського звання взагалі, таку велику кількість матеріалів для опрацювання, що їх стане йому на все життя», – підсумовує вчений [5, с. 228].

Редкін показує себе і як вправний дидакт, даючи вчителю звід дидактичних обов’язків, розкриваючи «покроково» секрет педагогічної майстерності. Учений пише: «*Опанувати цей матеріал, як личить майстру своєї справи; обробити його за всіма сучасними вказівками науки; дізнатися або знайти найкращий спосіб передавання, повідомлення учням своїм цього матеріалу в такому обробленому ви-*

гляді і, нарешті, *здійснювати це передавання з можливою легкістю і простотою*, – у цьому й полягає найперший обов'язок учителя, що рухає вперед його працю, благословення його діяльності, запоруку її успіху» (курсив та певна зміна просторового розташування тексту наші. – М.Д.) [5, с. 228-229].

У наведеному фрагменті не просто дається перелік дидактичних правил навчання; а й – головне – розкривається психологічно значуща проблема ефективності діяльності вчителя як суб'єкта професійної діяльності. Якісні характеристики проймають майже кожен аспект у зводі правил учительської праці: вправне опанування вчителем навчальним матеріалом – він «майстер своєї справи»; навчальний матеріал повинен бути опрацьований на рівні сучасної науки – «за всіма сучасними вказівками науки»; повідомлення навчального матеріалу повинно здійснюватися тільки «найкращим способом»; технологія його викладу – «з можливою легкістю і простотою», що може бути лише за умови майстерного володіння вчителем методичними прийомами та методикою викладання в цілому.

Відтак, учений здійснив всебічний психолого-педагогічний аналіз ефективної педагогічної діяльності, «її успіху», що забезпечується єдністю двох її аспектів: ефективністю вчительської діяльності загалом і, зокрема, особистісною самоефективністю вчителя в ній – «що рухає вперед його працю». Що ж потрібно для досягнення такої ефективності та за якої умови буде збережена єдність двох названих її аспектів? Редкін дає чітку відповідь на це запитання: «...Для цього необхідно, щоб учитель і знав набагато більше, і вмів зробити набагато краще, ніж його учні; щоб він був для них зразком усього кращого і в розумовому, і в моральному сенсі. А цього не можна досягти йому інакше, як дотримуючись народної нашої заповіді: «Вік живи, вік учись!» [5, с. 229]. Тут учений також характеризує вчителя як суб'єкта професійної діяльності: показує якість його знань і професійних умінь – щоб він

«знав набагато більше, і вмів зробити набагато краще», еталонність інтелектуальної та моральної сфери особистості – був «зразком всього кращого і в розумовому, і в моральному відношенні». І досягти цього можна, на думку вченого, тільки за невинної самоосвіти, неухильного самовдосконалення вчителя.

Однією з ключових проблем, розкриттю якої Редкін приділяє особливу увагу, є проблема, означена вченим як «особистість учителя». У цій проекції він розкриває професійний образ учителя. Оцінна характеристика професійного образу вчителя, що дається Редкіним, є по суті першою спробою створення «Я-концепції» вчителя у вітчизняній психології [6]. Причому, синтез різних особистісних аспектів екстраполюється в ній на ознаки продуктивної професійної діяльності вчителя. Він чітко вирізняє такі психологічні лінії особистості продуктивного вчителя [6]: гармонійне поєднання особистісних «внутрішніх якостей» свідчить про те, «що цей учитель є дійсно добрий вчитель»; багатобічність і різноманітність вияву професійних здібностей – «сукупність усіх розумових і моральних вчительських здібностей». Учений не тільки констатує наявність цих здібностей, а й говорить про їх реальний прояв у вчительській праці, що забезпечує її результативність – «розкриваються і приносять плоди у здійсненні вчительського звання»; розглядає потребово-мотиваційну сферу вчителя у цілепокладальному вимірі: «єдиний принцип усіх прагнень вчителя, спрямованих до виховання і навчання дітей і юнаків»; зазначає не просто наявність покликання у вчителя, а дає його якісну характеристику як найвищого рівня прояву ціннісного, смислотвірного виміру: «така повна, досконала жива відданість своєму покликанню, яке вчитель вважає чимось священним».

Даючи психологічний абрис особистості вчителя, Редкін антиципіює ідею особистісної свободи. Звернення до наукових розвідок кінця ХХ ст., у яких розкривається психологічний зміст особистісної

свободи, показало, якою мірою збігаються смислові лінії «Я-концепції» вчителя П.Г. Редкіна з психологічними особливостями особистісної свободи, аналіз якої здійснений Г.О. Баллом [1]. Учений, спираючись на концепцію А. Маслоу [4], виділяє серед компонентів особистісної свободи такий її компонент, як потреба в самоактуалізації, «нааявність «справи життя», який віддана людина і якою опікується більше, ніж захистом свого Я», наголошуючи на її панівній ролі. Це майже голографічно збігається за смислом зі сказаним Редкіним стосовно відданості вчителя своїй справі: «Жива відданість своєму покликанню, яке вчитель вважає чимось священним, якому він хоче служити людству більш, ніж самому собі, і в якому бачить завдання свого життя; такий-то прояв всієї індивідуальної здатності вчителя, забуття самого себе у своїй справі...» [6, с. 282]. Примітно, що ідея особистісної свободи є однією з визначальних як у сучасній вітчизняній, так і зарубіжній психології [1; 7]. Необхідно наголосити на універсальності підходу, розробленого П.Г. Редкіним.

Його ідеї важливі не лише для вузькопрофесійної спрямованості, а мають характер інваріативності та значущі для оптимізації професійної підготовки майбутніх спеціалістів незалежно від профільного спектру.

Висновки

У статті розглянуто концептуальний підхід до психології вчителя видатного вітчизняного вченого П.Г. Редкіна. Розкрито розуміння вченим сутності професійної діяльності вчителя у контексті ідей розвитку, саморозвитку та самовдосконалення. Його погляди на зміст ефективності вчителя як суб'єкта професійної діяльності, формування його професійної компетентності та здійснений ним абрис особистості продуктивного вчителя з необхідністю вимагають свого включення до актуального простору психологічного знання з метою вдосконалення сучасної фахової підготовки.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми передбачає аналіз соціальної детермінації ефективності професійної діяльності вчителя, яку означив П.Г. Редкін.

Література

1. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О. Балл. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
2. Дригус М.Т. До проблеми становлення особистісної ефективності вчителя (ретроспективний аспект) / М.Т. Дригус // Актуальні проблеми психології : Зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К. : Фенікс, 2013. – Т.ХІІ. – Вип. 16. – С. 121–128.
3. Костюк Г.С. Передові ідеї в психологічній спадщині К.Д. Ушинського / Г.С. Костюк // Психологічна спадщина К.Д. Ушинського / за ред. Г.С. Костюка. – К. : Радянська школа, 1963. – С. 3-25.
4. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – С.-Пб. : Питер, 2006. – 352 с.
5. Редкин П.Г. Век живи, век учишь! / П.Г. Редкин // Учитель. – №5. – 1863. – С. 225-229.
6. Редкин П.Г. Личность учителя / П.Г. Редкин // Учитель. – 1863. – № 6. – С. 281-282.
7. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Джером Фрейберг. – М. : Смысл, 2002. – 527 с.
8. Становлення особистості школярів з різними навчальними досягненнями в онтогенетичному просторі : монографія / за ред. М.Т. Дригус. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 154 с.

Проблема диференціації та індивідуалізації навчання психології в закладах післядипломної педагогічної освіти

О.Б. Дубчак
здобувач кафедри психології і педагогіки, Університет сучасних знань

Науковий керівник:
В.А. Семиченко
доктор педагогічних наук, професор кафедри психології та педагогіки, Університет сучасних знань

У статті розглянуто питання викладання психології в закладах післядипломної педагогічної освіти на засадах диференціації та індивідуалізації. Представлено комплексну програму курсової підготовки з психології для вчителів з урахуванням їх професійних потреб та індивідуальних запитів, яка сприяє безперервному професійному самовдосконаленню й особистісному зростанню.

В статье рассматриваются вопросы преподавания психологии в учреждениях последипломного педагогического образования на основе дифференциации и индивидуализации. Представлена комплексная программа курсовой подготовки по психологии для учителей с учетом их профессиональных потребностей и индивидуальных запросов, которая способствует непрерывному профессиональному самосовершенствованию и личностному росту.

This article studies the teaching of psychology at postgraduate pedagogical education schools on the principles of differentiation and individualization. A comprehensive program for training courses on psychology for teachers considering their professional needs and personal requests that promotes continuous professional improvement and personal growth has been presented in the paper.

Ключові слова: диференціація, індивідуалізація, післядипломна освіта, підвищення кваліфікації, комплексна програма.

Постановка проблеми

Проблеми підготовки спеціалістів, підвищення їх кваліфікації та перепідготовки сьогодні в усіх розвинутих країнах світу визначаються як пріоритетні, що безпосередньо пов'язані з економічним і культурним розвитком, соціальною стабільністю. Саме ефективне функціонування відповідної системи забезпечує в суспільстві високу планку професіоналізму, сприяє гармонійному поєднанню суспільних і особистісних інтересів. Надання державою кожній людині реальних можливостей підвищити свій професійний рівень, привести його у відповідність до вимог, що швидко змінюються, є важливою складовою та гарантом демократизації суспільства [1; 2; 4; 7].

На основі соціально заданих демократичних цілей розвитку і вдосконалення освіти взагалі та загальноосвітньої школи

зокрема конкретизуються сучасні вимоги до рівня кваліфікації педагогічних кадрів, які стають основою для розроблення конкретних цілей функціонування системи підвищення їх кваліфікації, останні, у свою чергу, стають системоутворюючим чинником тієї роботи, яка проводиться зі слухачами. Такі цілі визначають зміст післядипломної освіти, особливості організаційних форм і методів, вимоги до суб'єктів і об'єктів, науково-методичного забезпечення і навчально-методичної бази. Результат взаємодії цих компонентів – підвищення рівня кваліфікації педагогічних кадрів, який забезпечує реалізацію завдань, поставлених суспільством перед освітою і школою, підвищення ефективності та якості їх роботи [5; 8; 9].

Особливої уваги нині потребує психологічний компонент як невід'ємна складова життєвої та професійної компетентності

сучасної людини. Це є передумовою формування нового педагогічного мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Професійна підготовка та перепідготовка спеціалістів базується переважно на процесі пізнання тих аспектів, що стосуються змістовного, предметно-орієнтованого компонента педагогічної діяльності. Незважаючи на те, що особистісний компонент педагогічної діяльності визнається як найбільш значущий фактор впливу на учнів, з його актуальними і потенційними можливостями пов'язується розв'язання широкого кола практичних завдань, у першу чергу тих, що мають місце в системі підготовки освітянських кадрів, тільки останніми роками в системі педагогічної освіти почали використовувати технології особистісного розвитку спеціалістів. У цьому напрямі вітчизняна психологія має значний досвід дослідження проблем особистості та її розвитку як у теоретичному, так і прикладному (передовсім педагогічному) аспектах, що розроблялися як класиками психології (Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн), так і сучасними вченими (К.О. Абульханова-Славська, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, В.Г. Панок, В.А. Семиченко, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проведений аналіз літературних джерел показав, що аспект визначення змісту психологічного компонента курсової підготовки, загальних, специфічних та особливих потреб учителів ще не достатньо досліджений.

Формулювання цілей статті

Мета статті – обґрунтувати науково-методичні засади диференціації та індивідуалізації навчання психології в системі післядипломної освіти учителів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Тривалий час проблема підвищення кваліфікації учителів розглядалась як суто

організаційна, і теоретично не досліджувалась.

Наприкінці ХХ ст. увагу дослідників було повернуто до теоретичних основ підвищення кваліфікації працівників освіти. У цей період визначаються концептуальні засади і методи дослідження особистості вчителя (М.М. Заброцький, Н.В. Кузьміна, Д.Ф. Ніколаєнко), психолого-педагогічні ідеї щодо особистісного професійного розвитку вчителя (І.А. Зязюн, Т.О. Балл, Т.В. Говорун, Ю.М. Кулкоткін [6], С.О. Мусагов, В.Г. Панок, В.А. Семиченко [9], Г.С. Сухобська, І.О. Синиця, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко), удосконалення навчального процесу на факультетах підвищення кваліфікації (Н. Борисова, В.С. Демчук).

Предметом наукового дослідження стають диференціація навчання на основі підсумків атестації (Т. Тищенко), технології роботи з учителями (Н.В. Ключова) [3].

Аналіз психолого-педагогічних особливостей системи післядипломної освіти, проблем навчання дорослих, методологічних і теоретичних підходів до підвищення ефективності педагогічної діяльності в працях вітчизняних і зарубіжних психологів показує значну кількість досліджень, присвячених становленню та розвитку післядипломної освіти, розробленню методологічних підходів до неї, однак ґрунтовних досліджень, присвячених диференціації й індивідуалізації навчання педагогів у закладах післядипломної освіти немає. Проблема задоволення потреб учителів у психологічних знаннях, уміннях і навичках також залишається відкритою.

Встановлено, що система підвищення кваліфікації функціонує у двох напрямках: передача теоретичних знань, наукових положень і переказування методичних рекомендацій, передача готових рецептів вирішення проблемних ситуацій. Така позиція не залучає учителів до самостійної пошукової роботи, не враховує їх професійного досвіду, не спонукає до створення свого індивідуального стилю роботи [3; 5; 6; 9].

Брак фундаментальних теоретичних розробок у галузі післядипломної освіти значною мірою зумовив використання в

процесі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів принципів, форм і методів вузівського навчання. Закономірно, що в процесі курсової перепідготовки використовують теоретичні положення психології та педагогіки вищої школи.

Навчальні програми курсової перепідготовки з психології більше орієнтовані на ті дисципліни, які викладач читає для студентів вищої школи, на теми дисертаційних досліджень, вузьких напрямів наукових і дослідницьких інтересів фахівців або на загальні питання. При складанні програм для різних категорій слухачів не враховується дійсний рівень знань з психології та професійний досвід кожної категорії. Така психологічна підготовка не тільки знижує мотивацію до навчання психології, а й нівелює розуміння можливості застосування отриманих знань і умінь у практичній фаховій роботі.

Керуючись цими висновками, було проведено емпіричне дослідження досвіду

навчання психології на курсах підвищення кваліфікації вчителів і створено експериментальну комплексну програму для оптимізації психологічного компонента курсової підготовки на засадах диференціації та індивідуалізації.

Реалізація програми здійснювалась у 4 етапи.

На першому етапі було проведено вхідне анкетування з метою визначення освітніх та індивідуальних потреб учителів, рівня їх психологічної компетентності, обсягу запитів. Уніфіковано відповіді, виділено загальні питання психології, на їх основі розроблено 4-годинний теоретичний курс у вигляді традиційних лекцій для кожної категорії слухачів.

На другому етапі було визначено основні пріоритети, проблемні питання, характерні для цієї аудиторії, та розроблено 6-годинну тренінгову програму з урахуванням практичного досвіду, наявної категорії, освітніх запитів і потреб слухачів.

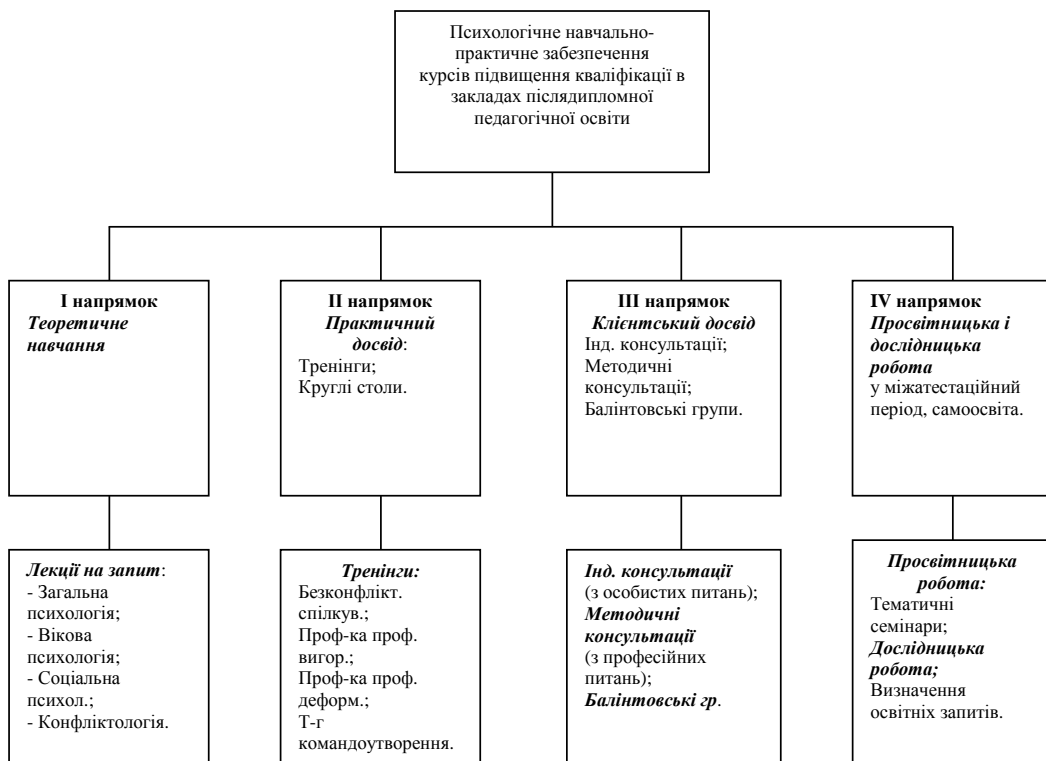

Рис.1. Зміст та структура комплексної програми підготовки вчителів з психології

Це дало змогу практично вирішувати поставлені проблемні ситуації, відпрацювати необхідні навички, набувати особистого досвіду, відточуючи індивідуальний професійний стиль.

На третьому етапі було запропоновано різні форми психологічного супроводу у вигляді індивідуальних консультацій, балінтовських груп, віртуальних консультацій через мережу Інтернет.

Четвертий етап проходив у міжкатегорійний період, як постійно діюча форма наскрізної освіти. Щомісячно на тематичних семінарах розглядалися питання, які не увійшли до основної програми. На це було виділено годину часу. На цьому етапі проводилась дослідницька робота з визначення освітніх потреб і запитів для формування програми з психології для наступних курсів підвищення кваліфікації.

Якісно-кількісна оцінка ефективності впровадження експериментальної програми здійснювалася шляхом порівняльного аналізу з даними контрольних груп.

Встановлено зокрема, що у вчителів з експериментальної групи з'явилася впевненість у тому, що вони зможуть вирішувати проблемні ситуації, які раніше не могли вирішити. Так, 50% учителів вищої, 73% – першої і 33,3% другої категорії дали позитивну відповідь на відміну від контрольної групи, де 18% учителів вищої, 32% – першої та 13,3% другої категорії вважають, що курс психології допоміг розібратися у проблемних питаннях, принаймні теоретично. Не змогли б вирішити проблемні ситуації 7,1% слухачів вищої категорії, 3,8 – першої та 10% – другої категорії з експериментальної групи на протипагу слухачам із контрольної групи, відповідно

по 24% – учителів вищої та першої, 36,7% другої категорії.

З'ясовано також, наскільки важливими є отриманні знання з психології для вчителів особисто і для їх професійної діяльності.

Як для особистості важливими виявилися знання з психології 70% слухачів вищої категорії, 61,5% – першої та 83% – другої категорії з експериментальної групи. Значними, але дещо нижчими вони були і для слухачів із контрольної групи відповідно 58% – вищої, 60% – першої та 40% другої категорії. Неважливими виявилися такі знання для 5,7% учителів вищої категорії з експериментальної групи та 36% учителів вищої категорії з контрольної групи, а також для 32% слухачів першої та 46,7% другої категорії цієї групи.

У професійній діяльності знання з психології важливі майже однаково як для експериментальної, так і для контрольної груп, а от неважливими – для слухачів 28% вищої, 36% – першої та 30% другої категорії контрольної групи, а також для 2,9% слухачів вищої категорії експериментальної групи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Подальшого дослідження вимагають такі напрями: вплив гендерних особливостей на індивідуальні та загальні потреби у психологічних знаннях; аналіз і корекція індивідуальних систем психологічних захистів; взаємодія вчителів зі шкільними психологами в методичній роботі школи; пошук інноваційних форм організації навчання психології на курсах підвищення кваліфікації та психологічного супроводження вчителів у міжкатегорійний період.

Таблиця 1

Динаміка вирішення питань із застосуванням отриманих психологічних знань

Категорія	Так		Ні		Не знаю	
	експерим. група	контр. група	експерим. група	контр. група	експерим. група	контр. група
Вища	50,0	18,0	7,1	24,0	42,9	58,0
Перша.	73,1	32,0	3,8	24,0	23,1	44,0
Друга	33,3	13,3	10,0	36,7	56,7	50,0

Значення отриманих знань з психології для вчителя
як для особистості та професіонала

Для вас як особистості						Для професійної діяльності					
Дуже важливі		Важливі		Неважливі		Дуже важливі		Важливі		Неважливі	
експ. група	контр. група	експ. група	контр. група	експ. група	контр. група	експ. група	контр. група	експ. група	контр. група	експ. група	контр. група
24,3	6,0	70,0	58,0	5,7	36,0	35,7	10,0	61,4	62,0	2,9	28,0
38,5	8,0	61,5	60,0	0	32,0	42,3	8,0	57,7	56,0	0	36,0
16,7	13,3	83,3	40,0	0	46,7	26,7	13,3	73,3	56,7	0	30,0

Висновки

Незважаючи на визнання післядипломної освіти стратегічною для України, розроблення низки урядових законодавчих актів, теоретичних досліджень у цьому напрямі, проблема психологічної освіти педагогічних кадрів у рамках курсової підготовки на засадах диференціації та індивідуалізації недостатньо вивчена. Доведено, що у вчителів існують усвідомлені та неусвідомлені психологічні проблеми. Усвідомлені проблеми вчителі у своїй практичній діяльності вирішують самостійно або із залученням фахівців. Неусвідомлені проблеми як особистого характеру, так і професійної екологічності спричиняють різного роду професійні деформації, що впливають на робочі відносини і є причиною особистої дисгармонії. За результатами емпіричних досліджень визначено шляхи реалізації принципів ін-

дивідуалізації (урахування професійного стажу, особливостей спеціалізації, наявного рівня знань і практичних навичок з психології) і диференціації (реалізується на засадах індивідуальних запитів, особистісних особливостей, рівня домагань, з урахуванням професійних деформацій) у процесі викладання психології. Запропоновано комплексну програму курсової підготовки вчителів, яка реалізується протягом атестаційного та міжатестаційного періодів. Визначено зміст і форми роботи зі слухачами, що містить систему занять за їх запити, тренінги й індивідуальні консультації. Виділено пріоритети навчання за базовими проблемами для різних категорій педагогів: друга категорія – проблеми педагогічного спілкування; перша категорія – проблеми емоційного вигорання; вища категорія – проблеми професійної деформації. Експериментальна апробація запропонованої програми довела її ефективність.

Література

1. Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
2. Закон України “Про вищу освіту” // Сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.osvita.org.ua/pravo/law_05/
3. Ключева Н.В. Технологии работы с учителем / Н.В. Ключева – М.: ТЦ “Сфера”, 2000. – 192 с.
4. Концепція розвитку післядипломної освіти в Україні // Сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/education/topic/pdosv/knc>
5. Крисюк С.В. Післядипломна освіта педагогічних кадрів: реалії і перспективи/ С.В. Крисюк // Освіта і управління, Т. 1, №1, 1997 – 192с.
6. Кулоткин Ю.Н. Социальная обусловленность непрерывного образования // Офіційний сайт журналу «Вопросы психологии» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.voppsy.ru/issues/1989/892/892005.htm>
7. Левченко Т.І. Концепція неперервної освіти у світовому контексті / Неперервна професійна освіта: теорія і практика / Т.І. Левченко // Науково-методичний журнал. – 2001. – Випуск 3. – 212 с.
8. Семиченко В.А. Психологічні зміни педагогічних працівників і їх врахування у професійній підготовці і післядипломній освіті / Неперервна професійна освіта: теорія і практика / В.А. Семиченко // Науково-методичний журнал. – 2001. – Випуск 3. – 212 с.
9. Семиченко В.А. Актуальні проблеми реформування системи післядипломної освіти в Україні / В.А. Семиченко // Післядипломна освіта в Україні – 2002. – № 2. – С. 56–60.

Застосування інтерв'їзії для формування готовності майбутніх психологів до консультативної роботи як складової професійної кар'єри

А.В. Журавель

асистент кафедри
практичної психології,
Глухівський національний
педагогічний університет
імені Олександра
Довженка

Науковий керівник

О.Д. Сафін

доктор психологічних
наук, професор,
завідувач кафедри
практичної психології,
Уманський державний
педагогічний університет
ім. Павла Тичини

У статті представлено психологічний аналіз результатів упровадження в навчальний процес ВНЗ інтерв'їзії з метою формування готовності майбутніх психологів до консультативної роботи як складової професійної кар'єри.

В статті представлений психологічний аналіз результатів впровадження в навчальний процес вуза інтерв'їзії з метою формування готовності майбутніх психологів до консультативної роботи як складової професійної кар'єри.

The article devoted to the psychological analysis of results of introduction in the educational process of interview for forming of readiness of future psychologists to consultative work as constituent of their professional career.

Ключові слова: інтерв'їзії, психолог системи освіти, консультативна робота, професійна кар'єра.

Постановка проблеми

Теоретичний аналіз виконаних психологічних досліджень (М. Бадалова, О. Бадхен, Л. Лежніна, Н. Оліфірович, В. Панок, С. Петрушин, Я. Чаплак та ін.) показав, що між умовами підготовки майбутніх психологів у вищому навчальному закладі та вимогами професії існують суперечності, які визначають низький рівень готовності до здійснення професійної кар'єри майбутніх психологів – випускників ВНЗ, особливо, до проведення консультативної роботи, яку можна вважати найбільш складною та найбільш значимою її складовою [1-3 та ін.]. Низька продуктивність вузівської підготовки психологів визначається невідповідністю традиційної парадигми такої підготовки сучасним вимогам. Відсутня система цілеспрямованого практично зорієнтованого особистісно-професійного розвитку майбутнього професіонала, переважають репродуктивні методи навчання, з орієнтацією на засвоєння якомога більшої кількості теоретичних знань.

Отримавши вищу освіту за спеціаль-

ністю «Практична психологія», фахівець-початківець не стільки починає набувати досвіду професійної роботи, скільки вимушений оволодівати багатьма професійними навичками «з нуля», у кращому разі продовжуючи практичну підготовку, користуючись можливостями терапевтичних шкіл, що часто на тривалий строк розтягує процес професійної адаптації та здійснення професійної кар'єри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемі підготовки студентів до оволодіння професією психолога присвячена низка досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів (Т. Вернаєва, Ж. Вірна, Т. Ключєва, І. Коновалова, В. Панок, Н. Пов'якель, І. Савенкова, В. Семиченко, Л. Терлецька, Л. Уманець, Я. Чаплак, Н. Чепелева та інші). Триває інтенсивний пошук конструктивного компромісу між академічною та практичною парадигмами психологічної освіти (Г. Абрамова, І. Вачков, Л. Лежніна, В. Ляудіс, В. Рибалка,

Б. Сосновський, Л. Темнова, Я. Чаплак, Н. Чепелева, О. Черепехіна).

На сьогодні досить активно розробляється питання професійних вимог до психолога-практика, і, зокрема, до психолога-консультанта, як з боку особистісних рис і якостей, так і з боку інструментальної складової – професійних умінь і навичок, необхідних для виконання ним професійних функцій (Г. Абрамова, М. Бітянова, Т. Вернаєва, Ж. Вірна, І. Дубровіна, І. Ішук, М. Молоканов, Р. Овчарова, Н. Оліфірович, В. Панок, Г. Прихожан, Є. Сидоренко, Т. Титаренко, Л. Фрідман, Т. Ханецька, Т. Яценко та інші). У психотерапевтичних і консультативних школах з метою формування професійних умінь та навичок і розвитку професійно-важливих рис та якостей психолога-практика активно використовується метод інтерв'язі. Представниками провідних терапевтичних шкіл відзначається висока ефективність такої форми роботи в ході формування готовності майбутніх психологів-консультантів і психотерапевтів до здійснення професійної кар'єри (О. Гіршон, В. Гусаковський, В. Карікаш, Ю. Кравченко, Ю. Морозова, Н. Пезешкіан, С. Скайд, М. Соловейчик, Ф. Траутманн) [4-7 та ін.].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Залишається малодослідженою можливість застосування інтерв'язі в умовах навчального процесу ВНЗ з метою підготовки майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри.

Формулювання цілей статті

Ціль статті – обґрунтування доцільності застосування інтерв'язі з метою формування готовності майбутніх психологів освіти до консультативної роботи як складової їхньої професійної кар'єри.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питанню створення системного бачення готовності психолога до професійної діяльності та здійснення професійної кар'єри приділяється значна увага вітчизня-

ними і зарубіжними науковцями і, безпосередньо, практикуючими психологами, консультантами, терапевтами (Г. Абрамова, Н. Амінов, Т. Казанцева, Л. Лежніна, М. Молоканов, Н. Нікольська, М. Обозов, В. Панок, Н. Пряжников, О. Романова, Л. Темнова, Н. Чепелева, О. Шатилова та інші).

Однак у різних підходах або занадто деталізовано розглядається структура особистості практикуючого психолога, або доволі вибірково описуються професійні вимоги та важливі особистісні якості психоконсультанта, або пропонуються моделі особистості психолога-консультанта з урахуванням особливостей лише одного з існуючих терапевтичних напрямів. У зв'язку з цим, виникає необхідність створення моделі готовності психолога до консультативної роботи, у якій досить структуровано (з урахуванням мети, завдань, можливих алгоритмів психологічного консультування) і при цьому без зайвої, часом штучної, деталізації були б представлені основні професійні вимоги до психолога й особистісні якості та риси, що забезпечують ефективність професійної діяльності психолога-консультанта; і на яку можна було б опиратися у процесі підготовки майбутніх психологів освіти у вищих навчальних закладах.

З цією метою відповідно до структури готовності психолога до здійснення професійної кар'єри нами була розроблена системна модель готовності психолога освіти до консультативної діяльності як складової професійної кар'єри, яка включає найбільш значимі професійні вимоги до психолога-консультанта і найбільш важливі його особистісні риси та якості, що створюють надійне підґрунтя для надання ним ефективної консультативної допомоги. Основу системної моделі становлять особистісні риси, якості й уміння психолога-консультанта, що в ході проведеного нами контент-аналізу переліків особистісних якостей, рис та інтересів, які забезпечують успішність професійної діяльності практикуючого психолога, мали найбільшу кількість повторень у досліджуваних роботах вітчизняних і зару-

біжних науковців і психологів-практиків (Н. Амінов, І. Вачков, Т. Вернаєва, Ж. Вірна, Г. Вольнова, І. Ішук, Г. Казанцева, Л. Карамушка, О. Киричук, В. Ковальов, Р. Кочюнас, Р. Мей, Г. Олпорт, В. Панок, Д. Пенішкевич, Л. Потапчук, К. Роджерс, О. Романова, Н. Стафуріна, Н. Чепелева, Л. Шнейдер, L. Wolberg та інші).

Таким чином, структурними компонентами системної моделі готовності психолога освіти до консультативної діяльності стали: професійна креативність, здатність до емпатії, самоконтролю та саморегуляції, гнучкість мислення та поведінки, відкритість до не співпадаючих із власними поглядів і цінностей, уміння розподіляти відповідальність із клієнтом, здатність до прогнозування, уміння встановлювати та підтримувати контакт і висловлювати думку, творче професійне мислення і прагнення до самопізнання та саморозвитку, інтерес і повага до іншої людини, життєстійкість, що проявляється в терпимості до фрустрації та невизначеності, в умінні стійко приймати невдачу, віра у здатність клієнта до позитивних змін і розвитку, інтуїція, рефлексія, альтруїстична спрямованість, організаторські здібності, конгруентність як здатність проявляти справжні емоції та переживання, почуття гумору, діалогізм.

Розроблена нами системна модель була використана як базис під час підбору інструментарію для проведення психодіагностики сформованості готовності майбутніх психологів до консультативної роботи як складової їхньої професійної кар'єри. Дослідження проводилося за допомогою таких методик: тест «Здатність до самоуправління» Н.М. Пейсахова; методика діагностики оцінки самоконтролю у спілкуванні М. Снайдера; діагностика рівня розвитку рефлексивності (методика А.В. Карпова); тест «Креативність» Н. Вишнякової; тест життєстійкості; методика діагностики мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях (І.Д. Ладанов, В.А. Уразаєва); методика виявлення «Комунікативних та організаторських здібностей» (КОС-2); методика діагностики

міжособистісних стосунків Т. Лірі; методика вимірювання ригідності; методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойко; методика діагностики комунікативної установки В.В. Бойко.

У експериментальній роботі були задіяні студенти Інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка (190 осіб) і Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (60 осіб) (спеціальність: «Практична психологія»). Експеримент проводився на 4-5-ому курсах, де відбувалася підготовка майбутніх фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр» і «спеціаліст».

За допомогою факторного аналізу було визначено суб'єктивні чинники, що обумовлюють формування готовності майбутніх психологів до консультативної роботи: здатність до самоуправління (пояснює 16,14% дисперсії), креативність (13,99% дисперсії), комунікативні установки (10,52%), емпатія (7,36%), комунікативні та організаторські здібності (6,58%), мотиваційні орієнтації в міжособистісних комунікаціях (5,67%), рівень ригідності – пластичності (4,64%), уміння вислуховувати (4,07%), рефлексія (3,59%), життєстійкість (3,38%). Загалом, десять факторів пояснюють 75,94% загальної дисперсії.

До показників сформованості здатності до самоуправління належать: здатність до самоуправління, яка на 4-му курсі дорівнює $22,5 \pm 6,8$ бала і спостерігається певне підвищення показника до $24,6 \pm 6,2$ бала на 5-му курсі, при цьому обидва зазначені показники залишаються в межах середнього рівня вираженості цього критерію; аналіз протиріч – рівень цього критерію залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів незмінним: $2,35 \pm 1,1 \div 2,4 \pm 0,9$ бала, що відповідає рівню нижче середнього; планування – по цьому критерію спостерігається незначне підвищення показника з $2,1 \pm 0,9$ бала на 4-му курсі до $2,5 \pm 1,1$ бала на 5-му курсі, проте отримані показники залишаються в межах рівня нижче середнього; критерії оцінки якості досягнутого, де спостерігається незначне

підвищення показника з $2,0 \pm 1,1$ бала на 4-му курсі до $2,35 \pm 0,9$ бала на 5-му, хоча обидва показники відносяться до діапазону нижче середнього; рівень прийняття рішень, що залишається незмінним у студентів-психологів 4-5-го курсів ($3,8 \pm 1,1 \div 3,85 \pm 1,2$) і відноситься до середнього діапазону вираженості; рівень самоконтролю – на 4 курсі дорівнює $2,9 \pm 1,0$ бала та відповідає рівню нижче середнього, і спостерігається позитивна динаміка в його розвитку до $3,4 \pm 1,0$ бала на 5-му курсі, що відповідає середньому рівню; корекція дій, планів – рівень цього критерію залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів незмінним ($4,3 \pm 1,0 \div 4,45 \pm 1,0$ бала) і відноситься до діапазону вище середнього.

До показників сформованості креативності належать: творче мислення, у рівні розвитку якого відбувається незначне зниження з $6,35 \pm 1,7$ бала на 4-му курсі до $5,55 \pm 1,3$ бала на 5-му курсі, при цьому обидва показники відповідають середньому рівню розвитку цього критерію; інтуїція, якщо дещо знижується з $6,4 \pm 1,3$ бала на 4-му курсі до $5,4 \pm 1,2$ бала на 5-му курсі, залишаючись при цьому у межах середніх оцінок вираженості даного критерію; почуття гумору, що відноситься до середнього діапазону вираженості значення і дещо знижується з $6,75 \pm 1,4$ бала на 4-му курсі до $5,4 \pm 1,4$ бала на 5-му; творче ставлення до професії, що різко знижується з середнього діапазону вираженості на 4-му курсі ($6,35 \pm 1,4$ бала) до позиції нижче середнього рівня на 5-му ($4,85 \pm 1,4$ бала); креативність, що відповідає середньому рівню розвитку, у межах якого спостерігається певне зниження показника з $47,6 \pm 7,2$ бала на 4-му курсі до $41,2 \pm 6,9$ бала на 5-му.

До показників сформованості комунікативних установок належать: комунікативні установки, виявлений рівень яких у студентів-психологів 4-го і 5-го курсів відноситься до високого рангу вираженості, що свідчить про наявність у них вираженої негативної комунікативної установки, при цьому спостерігається тенденція до

збільшення показника з $61,85 \pm 19,7$ бала на 4-му курсі до $64,9 \pm 14,4$ бала на 5-му; рівень відкритої жорстокості у ставленні до людей, що підвищується з $28,15 \pm 9,0$ бала на 4-му курсі до $29,25 \pm 8,1$ бала на 5-му і відповідає високим показникам вираженості; рівень завуальованої жорстокості у ставленні до людей, що відповідає високим показникам вираженості та підвищується з $14,8 \pm 4,1$ бала на 4-му курсі до $15,15 \pm 3,2$ бала на 5-му.

До показників сформованості емпатії належать: рівень емпатії, у якому діагностується зниження показника з $19,45 \pm 4,9$ бала на 4-му курсі до $18,15 \pm 4,0$ бала на 5-му, що відбувається у межах заниженого рівня сформованості цього критерію; рівень проникаючої здатності в емпатії, який залишається незмінним у студентів-психологів 4-5-го курсів ($3,15 \pm 1,0 \div 3,25 \pm 1,0$ бала) і відповідає середньому діапазону вираженості.

До показників сформованості комунікативних та організаторських здібностей належать: рівень комунікативних здібностей, який відповідає середньому показнику вираженості та залишається незмінним у студентів-психологів 4-5-го курсів ($12,5 \pm 4,8 \div 11,9 \pm 4,7$ бала); рівень організаторських здібностей, що відповідає середнім значенням вираженості цього критерію, в межах якого спостерігається незначне зниження показника з $13,75 \pm 3,6$ бала на 4-му курсі до $13,0 \pm 3,0$ бала на 5-му.

До показників сформованості мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях відносяться: загальна гармонійність комунікативних орієнтацій, що залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів практично незмінною ($62,85 \pm 7,6 \div 63,7 \pm 6,8$ бала) і належить до середнього рівня вираженості цього критерію; орієнтація на адекватність сприйняття і розуміння партнера по спілкуванню – у рівні розвитку цього критерію спостерігається позитивна динаміка з $20,8 \pm 3,4$ бала на 4-му курсі, що відповідає середньому показнику вираженості, до $22,25 \pm 2,6$ бала на 5-му курсі, що належить високому рівню сформованості та прояву цього критерію.

рію; орієнтація на прийняття партнера по спілкуванню – рівень цього критерію залишається у студентів-психологів 4-5-го курсів практично незмінним ($22,15 \pm 3,0 \div 21,45 \pm 2,9$ бала) і відповідає нижнім позиціям високого рівня сформованості та прояву цього критерію.

Показник ригідності – пластичності знаходиться на середньому рівні розвитку і не зазнає суттєвих змін протягом навчання ($27,7 \pm 4,4 \div 27,0 \pm 3,4$ бала).

Показник уміння вислуховувати відповідає діапазону сформованості цього критерію вище середнього, у межах якого діагностується незначне збільшення числового значення з $67,3 \pm 9,2$ бала на 4-му курсі до $69,5 \pm 9,5$ бала на 5-му.

Показник рефлексії відповідає середнім оцінкам вираженості цього критерію, у межах яких спостерігається позитивна динаміка показника з $125,65 \pm 20,0$ бала на 4-му курсі до $137,45 \pm 19,7$ бала на 5-му.

Показник життєстійкості відноситься до середнього діапазону вираженості зазначеного критерію, у межах якого відбувається незначне зниження цього показника з $94,4 \pm 17,0$ бала на 4-му курсі до $91,6 \pm 15,8$ бала на 5-му.

Результати констатувального етапу дослідження дали підстави для ствердження, що в умовах традиційного навчання структурні компоненти готовності до консультативної діяльності як складової професійної кар'єри у майбутніх психологів освіти розвинені недостатньо, тобто існуюча система професійної підготовки майбутніх психологів освіти не створює відповідних умов для ефективного формування їх як професіоналів.

Професійна підготовка майбутніх психологів у вищій школі повинна бути зорієнтована на вивчення передового практичного досвіду надання психологічної допомоги, формування у них професійно значущих рис особистості, навичок практичної діяльності, професійної майстерності та активізацію процесів самовдосконалення (І. Зязюн, Л. Карамушка, В. Панок, В. Рибалка, І. Цушко).

Проте, як показує досвід, підготовка

психологів освіти у вищих навчальних закладах здебільшого зорієнтована на схему «знання – вміння – навички» і передбачає саме таку послідовність етапів засвоєння професійних компетенцій. На цю послідовність спирається система освіти в нашому суспільстві в цілому, у тому числі й система вищої освіти. До того ж інформація часто подається без опори на прикладне її значення. Такий підхід до підготовки спеціалістів суперечить природному стану речей, коли проблемна ситуація і запит на її розв'язання передують зборові інформації про можливості розв'язання.

Підготовка спеціалістів у терапевтичних школах спирається на іншу модель, яка в цілому і для більшості підходів описується відомою «моделлю навчання дорослих людей» Девіда Колба [8]: досвід – рефлексія – інформування – практика. Психологи прагнуть створити емоційно насичену ситуацію, загострюючи суперечності та стимулюючи виникнення запитань, рефлексію щодо самого себе у створеній ситуації. Після цього подається необхідна інформація та відбувається закріплення нового досвіду на практиці або обговорюється можливість застосування отриманого досвіду поза межами навчальної групи. Саме в такій моделі найбільш ефективними є експерієнційні, інтерактивні методи навчання.

Вищезазначене, на наш погляд, висуває вимоги до пошуку таких методів навчання і професійної підтримки, які шляхом професійної кооперації психологів-практиків на місцях забезпечували б їх необхідними новими знаннями; допомагали б систематизовано бачити, розуміти й аналізувати свої професійні дії та свою професійну поведінку, усвідомлювати власні професійні помилки і корегувати стратегії надання психологічної допомоги в кожному конкретному випадку роботи з клієнтом; сприяли б ефективному аналізу відповідності та якості застосовуваних ними методів і технік надання психологічної допомоги, формуванню професійних навичок, обміну досвідом, теоретичному та практичному підвищенню кваліфікації; а

також включали б елементи психологічно-го самопізнання та розвитку.

Ми вважаємо, що одним зі шляхів вирішення вищерозглянутої ситуації є використання інтерв'язі як методу навчання т професійної підтримки психологів освіти, як засобу формування готовності майбутніх психологів освіти до здійснення професійної кар'єри. У своїй роботі інтерв'язію (лат. *inter* – між; *visio* – бачення) ми розглядаємо як засіб професійно-особистісного зростання і метод кооперативного навчання, у ході якого надається професійна підтримка колегам у їхніх робочих, актуальних на цей час, труднощах, створюються психологічно комфортні, сприятливі умови для пошуку та побудови власних стратегій консультативної діяльності кожним із членів інтерв'язійної групи та здійснюється профілактика професійного застою (деформації) та емоційного вигорання практикуючих спеціалістів [6; 7].

Інтерв'язія передбачає функціонування студентської інтерв'язійної групи на засадах реалізації низки методологічних підходів і принципів, що забезпечують спрямованість процесу формування готовності до здійснення професійної кар'єри на формування та розвиток професійно-важливих якостей, умінь і навичок майбутніх психологів освіти.

Системний підхід передбачає поєднання у загальне ціле навчальних форм, методів і засобів, створення цілісної системи формування готовності майбутніх психологів освіти до здійснення професійної кар'єри. Діяльнісний підхід спрямовує практичну роботу з формування готовності майбутніх психологів освіти до здійснення професійної кар'єри психолога-консультанта в напрямі формування психологічних умінь, здатностей здійснювати самоосвітню діяльність, а також діагностування рівнів володіння тим чи іншим її видом. Особистісний підхід дає можливість розвинути психологічні здібності й уміння майбутніх психологів освіти, їхні інтереси, потреби та мотивацію до професійного саморозвитку і підвищення своєї кваліфікації та передбачає врахуван-

ня індивідуальних можливостей кожного студента-психолога. Реалізація зазначених методологічних підходів здійснюється за допомогою комплексу принципів, основними з яких є: принцип системності, принцип неперервності, принцип науковості, принцип єдності теорії та практики.

Організація роботи студентської інтерв'язійної групи в межах вищого навчального закладу базується на інтегративній і розвиваючих моделях інтерв'язію. Інтегративна модель вирішує завдання професійної підтримки учасників інтерв'язійного процесу шляхом їхнього знайомства з поглядами, підходами, професійним підбором технік та їхнім індивідуальним використанням і творчими варіаціями в роботі кожного з членів групи, що дає змогу більш ефективно та виважено будувати власні стратегії консультативної взаємодії з клієнтами різних типів. Завданнями роботи інтерв'язійної групи в межах розвиваючої моделі є: допомога кожному з учасників групи в усвідомленні своїх сильних сторін, виявленні значущих зон професійного росту, стимулюванні інтерв'язіантів до професійних і особистісних змін у інтерв'язійному навчанні.

З метою формування готовності майбутніх психологів до консультативної роботи як складової їхньої професійної кар'єри нами була розроблена та впроваджена в навчальний процес ВНЗ на факультативних засадах програма практикуму «Інтерв'язія – шлях до ефективного консультування», що спрямована на формування і розвиток у студентів основних мікронавичок консультативної взаємодії та професійно-важливих якостей і вмінь психолога-консультанта (рефлексії, емпатії, конгруентності, діалогізму, творчого мислення, відкритості до поглядів і цінностей, що не співпадають із їх власними).

Програма практикуму має три блоки, планування та практичне впровадження яких здійснювалися з урахуванням андрагогічних принципів навчання і базувалися на циклічній моделі навчання через досвід О. Бадхена та моделі навчання дорослих Д. Колба. У процесі розроблення

програми практикуму враховувалися такі принципи: дидактичні, що враховують об'єм та глибину знань у студентів теоретичних основ надання психологічної консультативної допомоги; наявність або відсутність досвіду професійної діяльності; психолого-педагогічні, що враховують індивідуально психологічні особливості студентів – майбутніх психологів освіти; практично-професійні, що враховують наявні та перспективні можливості виконання студентами професійної діяльності.

Реалізація програми практикуму з учасниками експериментальних груп дала позитивні результати:

– показники здатності до самоуправління (аналіз протиріч, планування, прийняття рішень, самоконтроль, корекція дій, планів) у експериментальній групі зросли в середньому від 6% до 19%, а в контрольній – від 2% до 9%; показники креативності (творче ставлення до професії, почуття гумору, інтуїція, творче мислення) в експериментальній групі зросли в середньому від 6% до 19%, а в контрольній – від 2% до 7%; показники комунікативних установок (відкрита жорстокість у ставленні до людей, завуальована жорстокість у ставленні до людей, негативні комунікативні установки) в експериментальній групі зменшилися в середньому від 10% до 14%, а в контрольній – від 4% до 5%;

– показники емпатії (проникаюча здат-

ність в емпатії, рівень емпатії) в експериментальній групі зросли від 12% до 19%, а в контрольній – від 7% до 9%; показники комунікативних та організаторських здібностей в експериментальній групі зросли від 15% до 17%, а в контрольній – від 7% до 11%;

– показники мотиваційних орієнтацій у міжособистісних комунікаціях в експериментальній групі зросли в середньому від 14% до 19%, а в контрольній – від 4% до 9%; показник рівня ригідності – пластичності в експериментальній групі зменшився на 1%, а в контрольній – на 3%; показник уміння вислуховувати в експериментальній групі зріс на 21%, а в контрольній – на 11%; показник сформованості рефлексії в експериментальній групі зріс на 21%, а в контрольній – на 9%; показник життєстійкості в експериментальній групі зріс на 9%, а в контрольній – на 3%.

Висновки

Результати впровадження програми практикуму виявили її ефективність. Це підтверджується більш стрімкою динамікою показників сформованості готовності до консультативної діяльності як складової професійної кар'єри у студентів-психологів експериментальної групи порівняно з показниками у контрольній групі. Отримані результати аргументують, на наш погляд, доцільність застосування інтерв'язі з метою формування готовності майбутніх психологів освіти до консультативної роботи як складової їхньої професійної кар'єри.

Література

1. *Олифирович Н. И.* Индивидуальное психологическое консультирование : теория и практика / Н. И. Олифирович. – Мн. : Тесей, 2005. – 264 с.
2. *Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева [та ін.].* – К. : Либідь, 1999. – 536 с.
3. *Петрушин С. В.* Мастерская психологического консультирования / С. В. Петрушин. – С.-Пб. : Речь, 2006. – 184 с.
4. *Карикаш В. И.* Основы позитивной психотерапии. Методическое пособие / В. И. Карикаш, Н. А. Босовская. – Черкассы, УНЦПП – Черкасская академия менеджмента. – 2003. – 30 с.
5. *Кравченко Ю. Е.* Психотерапевтическое консультирование в методе позитивной психотерапии : методические материалы / Ю. Е. Кравченко, В.И. Карикаш. – Черкассы, УНЦПП – Черкасская акад. менеджмента, 2008. – 20 с.
6. *Менеджмент керівників закладів дошкільної і початкової освіти : Навчально-методичний посібник / Т. Шоутен, Л. Даниленко, О. Зайченко [та ін.].* – К. : Всеукр. фонд «Крок за кроком», 2008. – 112 с.
7. *Траутманн Ф.* Руководство по проведению интервью / Ф. Траутманн [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.unodc.org/balticstates
8. *Kolb D.* Experiential learning: Experience as the source of learning and development / D.Kolb. – Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1984. – 248 p.

Застосування керівниками органів та підрозділів ОДК експліцитного психологічного впливу на підлеглих: організація та оптимізація

В.О. Калюжний
здобувач кафедри педагогіки та психології, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

Науковий керівник:

О.А. Матеюк
доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті представлено психологічний аналіз понять «оптимальність» і «оптимізація», які є метою психологічного процесу та його центральним методологічним принципом; описано умови застосування (формування) відповідної психологічної компетентності.

В статті представлено психологічний аналіз понять «оптимальність» і «оптимізація», которые являются целью психологического процесса и его центральным методологическим принципом; описаны условия применения (формирования) соответствующей психологической компетентности.

The article highlights a psychological analysis of the concepts of «optimality» and «optimisation» which are considered the purpose of psychological process and serve as its main methodological principle; there have been elucidated the framework of application (formation) of corresponding psychological competence.

Ключові слова: вплив, експліцитний вплив, оптимальність, оптимізація, психологічна компетентність, офіцер-прикордонник, людинознавчі технології, освітній процес.

Постановка проблеми

Під оптимізацією явища, процесу, системи мається на увазі процедура доведення їх до найкращого стану, вибір найкращого варіанта з можливих (за даних умов і ресурсів). Оптимальність як властивість будь-якої системи пов'язана з ефективністю. Вона є межею її кількісно-якісних змін, і у цьому сенсі є вимірювальною характеристикою. Оптимальний (результат, підсумок) – означає найкращий з можливих варіантів для цих конкретних умов.

Оптимізацію можна розглядати як радикальну зміну, підвищення ефективності, мету, засіб, умову (чинник) і результат. Оновлення психологічної компетентності, на нашу думку, являє собою не пошуковий, а цільовий (нормативний) процес.

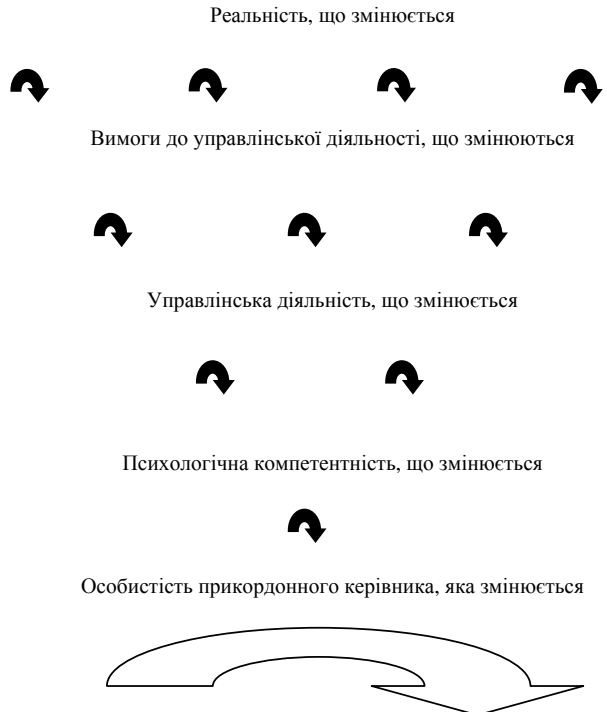

Рис. 1. Процес оптимізації (оновлення) психологічної компетентності

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковці зазначають, що поняття «оптимальність» постійно уточнюється та збагачується. Узагальнюючи різні погляди на цю категорію, під оптимумом слід розуміти найкращий, найбільш раціональний, найбільш розумний рівень управлінської діяльності керівника органів та підрозділів ОДК, який визначається відповідно до науково обраних критеріїв оптимальності [1, с. 128]. Оптимальність і оптимізація, таким чином, є метою психологічного процесу і його центральним методологічним принципом.

Оновитися – це «стати новим, поповнитись чимось новим» [2, с. 144-145]. А це пов'язане з категорією розвитку, прогресивною зміною, творчістю. Це перехід до вищого рівня компетентності (оскільки абсолютної некомпетентності на певному організаційному рівні не існує), який можна зрозуміти як реальність сучасних вимог. Ці вимоги виражаються в розширенні та поглибленні арсеналу управлінських дій, умінь і знань на основі діалогічної спрямованості керівництва прикордонниками, психологічної парадигми роботи з персоналом Державної прикордонної служби України.

Проблема впливу людини на людину загалом та його механізмів зокрема привертає увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників (О. Гуменюк, Є. Доценко, Ф. Зімбардо, В. Зірка, Т. Кабаченко, Г. Ковальов, М. Корнєв, В. Куліков, М. Ляйппе, О. Матеюк, І. Мельник, Н. Мілорадова, Б. Паригін, Б. Поршнєв, В. Татарко, А. Фурман, В. Шимко, Р. Чалдіні та інші). Крім того, у процесі дослідження феномену психологічного впливу дослідниками застосовуються різні підходи до його вивчення. Результатом цієї роботи є низка положень та уявлень про сутність, зміст і функціонування феномену «експліцитний професійний психологічний вплив» (ЕППВ).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поза увагою дослідників залишилися питання узагальнення та систематизації

змісту феномену ЕППВ офіцерів-прикордонників на підлеглих, а також покращення і врахування психологічних умов ЕППВ. Розроблення феноменології ЕППВ здійснювалося в межах концепції професійного психологічного впливу (О.А. Матеюк).

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є ознайомлення з даними психологічного аналізу основних результатів експертного дослідження щодо можливості оптимізації застосування офіцерами-прикордонниками до підлеглих експліцитного психологічного впливу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Об'єктивно процес оптимізації, оновлення спрямований у бік особистості керівника. Водночас передбачається і зворотний вплив, що дає змогу виділити об'єктивні, об'єктно-суб'єктивні та суб'єктивні умови-чинники формування психологічної компетентності керівника органів та підрозділів охорони державного кордону ОДК.

Реальність, що змінюється, щодо управлінської діяльності є ні що інше як обставини, що змінюються, які виступають як умови застосування (формування) відповідної психологічної компетентності.

Визначені обставини можна позначити як:

а) макроумови, до яких відносяться соціально-політичні, економічні, правові, моральні, релігійні обставини, умови-чинники рівня суспільної психології (психології суспільства), а також найближчого соціального макрооточення;

б) мезоумови, до яких можна віднести аналогічні макроумовам обставини усередині конкретних організацій (малий соціум), керівником яких є носій (і виразник) психологічної компетентності;

в) мікроумови, до яких можна віднести особистісний (професійний) потенціал керівника [3].

Такий поділ умов обґрунтовується тим, що конкретний керівник як особа і суб'єкт діяльності завжди об'єктивно включений

і психологічно відображає соціальні стосунки і зв'язки: на рівні суспільства; на рівні організаційної групи, у яку входить; на рівні самосвідомості.

Умови управлінської діяльності прийнято також поділяти на об'єктивні (обстановка, ситуація, час тощо), у тому числі: сприятливі – несприятливі, нейтральні, суб'єктивні (фізичний і емоційний стан, стать і вік як психологічні характеристики, стосунки і настанови тощо).

Виділення визначених рівнів становлення психологічної компетентності є досить умовним, оскільки в реальному житті вони існують у єдності і взаємодіють. Це важливо мати на увазі під час теоретичного аналізу, де ці умови поділяються за допомогою метода ізолюючої абстракції.

Макроумови сучасного суспільства відрізняються тим, що воно об'єктивно захищене в розвитку (оптимізації) державної служби. Політичні, економічні сили держави, незалежно від їх ідеологічного спрямування, цілей і завдань, є небайдужими до проблем державного управління, якщо аналізувати їх програмні заяви. Усе це дає змогу зробити висновок, що в суспільстві сформувалися об'єктивні потреби (а, значить, потенційно – і об'єктивні умови) для якісного вдосконалення усіх структур державної служби. Незалежно від суб'єктивного ставлення до окремих осіб і організацій, що втілюють владу, співпраця з ними є життєво важливим моментом і умовою розвитку держави та суспільства.

На рівні мезоумов, тобто в параметрах власне організації, для аналізу умов і чинників її життєдіяльності виділяються:

групове середовище (організаційне середовище), що об'єднує членів колективу; культура організації (корпоративна культура), її становлення, зміст і функціонування. Культура організації є в результаті системою спільно напрацьованих (реальних) переконань про цінності. Уявлення про цінності відповідає на запитання: що є найбільш важливим для організації? Тоді як переконання допомагають зрозуміти, як повинно функціонувати підприємство, як потрібно управляти організацією, керувати персоналом, щоб досягти успіху (тобто, бути ефективними і економічно, і соціально).

Численні результати емпіричних досліджень свідчать про необхідність оптимізації, цілеспрямованого вдосконалення (а іноді – просто формування) у керівників Державної прикордонної служби України психологічної компетентності у здійсненні ними впливів на підлеглих. Масштаб цієї необхідності, що зафіксований у дослідженнях, говорить про великий обсяг майбутньої психологічної роботи (табл. 1).

У психологічній літературі науковцями [3; 4 та ін.] також виявлено чинники, що стримують процес орієнтації офіцерів-прикордонників на гуманістичні (психологічні за своєю сутністю) цінності, що дає нам змогу визначити бар'єри на шляху керівника органів та підрозділів ОДК до практики експліцитного психологічного впливу в роботі з персоналом Державної прикордонної служби України (табл. 2).

Удосконалення стилю керівництва на основі психологічної компетентності, управлінського експліцитного психологіч-

Таблиця 1

Самооцінка керівниками своєї людинознавчої компетентності

Судження	Показник самооцінки (у %)
Володію достатніми знання та технологіями роботи з персоналом	41,59
Маю відносно достатні знання, але не володію технологіями ефективної взаємодії з персоналом	53,74
Необхідно поповнити знання і практичні навички ефективної взаємодії з персоналом	4,67

Чинники, що стримують перехід прикордонних керівників до гуманістичних цінностей (у %)

Чинники	Думки про значущість
Панування спрощених форм, методів і засобів впливу: уніфікація і стандартизація виховного процесу	78,0
Заорганізованість, формалізм, значна кількість обов'язкових планових заходів і регламентацій у взаємодії службовців ДПСУ	69,1
Переважає імперативного стилю поведінки прикордонних керівників у взаєминах із підлеглими	64,5
Персонал розглядається прикордонним керівником як об'єкт впливу, а не як суб'єкт міжособистісних стосунків	51,0
Авторитарний стиль експліцитного психологічного впливу заснований на вимогах, начальницькому тоні монологічному спілкуванні	45,2

ного впливу можливе, на наш погляд, на основі гуманітаризації професійної освіти персоналу Державної прикордонної служби України.

Недостатність гуманітарного, духовного, людинознавчого знання у процесі підготовки керівних кадрів Державної прикордонної служби України постійно відзначається низкою вчених (О.Ф. Волобуєва, В.О. Лефтеров, О.А. Матеюк, Є.М. Потапчук, О.Д. Сафін та інші).

Виконати соціальне замовлення і задовольнити потреби суспільства в підготовці персоналу Державної прикордонної служби України – професіоналів високого класу з урахуванням сучасних вимог здатна, на наш погляд, психологічна концепція (технологія) гуманітаризації освіти прикордонників, однак вона, на жаль, ще не достатньо опрацьована відповідними фахівцями.

Концепція повинна інтегрувати природні, соціальні, технологічні та інші знання про цілісну людину, розвивати психологічну та соціокультурну сутність людини як суб'єкта професійної діяльності зокрема, так і життєдіяльності загалом.

Гуманітаризація виключає однобічність і фрагментарність професійної підготовки, надає їй комплексного, програмно-цільового цілісного характеру. Гуманітарно-технологічний розвиток гру-

тується на закономірностях розвитку соціальних (на рівні суспільства), організаційних (на рівні групи), особистісних (на рівні людини) явищ. Мета цієї підготовки – підготувати необхідну та достатню кількість керівних кадрів Державної прикордонної служби України: соціально-успішних, спроможних, здатних використовувати та застосовувати в роботі з персоналом увесь набір методів психологічного впливу (зокрема й експліцитних).

Об'єктивні критерії цієї психологічної концепції мають співвідноситися зі змістом, специфікою, функціями професійної діяльності персоналу Державної прикордонної служби України. Суб'єктивні – з його особистісними і професійними характеристиками (спеціальними знаннями, уміннями та навичками), необхідними для здійснення ним службової діяльності. У нашому разі – експліцитного психологічного впливу на персонал.

Людинознавчі (людиноцентричні) концепції роботи з людьми паралельно розвиваються в роботах науковців як нашої країни, так і за кордоном. Наприклад, В.М. Шепель, розвиваючи антропологічний підхід в управлінні, ввів у науковий обіг поняття «антропологічне знання» – як систему гуманітарних, природних, політекономічних, художніх та інших знань, що сприяють пізнанню людини – феномена,

що історично склався і формується, його різноманітних форм життєдіяльності та взаємодії з соціальним і природним середовищем [5-7]. Так, В.М. Шепель вважає за необхідне включення в навчальний план вищого навчального закладу та структур підвищення професійної кваліфікації керівників спеціального предмета «Управлінська антропологія або людинознавча компетентність менеджера».

Аналогічні погляди висловлює у своїх роботах і В.М. Маркін, який зазначає, що професіонал (у нашому випадку – керівний склад Державної прикордонної служби України) і його діяльність повинні характеризуватися з точки зору не лише професійних інтересів і завдань, але й загальних (моральних, загальнолюдських, громадянських) принципів, норм та цінностей. Ця єдність (синтез) функціонального і життєвого в діяльності стає можливим лише тоді, коли професійний і громадянський світогляди особистості також виступають у єдності. А громадянське і професійне самовизначення реалізується як двоєдиний процес, у основі якого є духовне становлення особистості [8].

Про духовний прошарок свідомості, який у житті особистості відіграє не менше значення, аніж буттєвий і рефлексивний прошарки, про «духовний погляд» зазначають у своїх дослідженнях В. Зінченко та Є.Б. Моргунов [9]. Про духовність як особливий спосіб існування особистості, зазначає Д.О. Леонтьєв. [10]. Ці ж проблеми розвивають у своїх роботах М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, В.П. Москалець, М.В. Савчин та інші [11-15].

Скудна О.Ю. констатує про включення завдань духовного розвитку фахівців у систему підготовки та перепідготовки державних службовців. Її експериментальні дані засвідчують, що розвиток духовного компонента професійної культури можливий лише в системі спеціальних занять (програми розвитку, що спрямована на трансляцію знань і умінь та стосується проблематики справжнього духовного розвитку особистості). Надзвичайно цікавим у межах її дослідження є результати став-

лення державних службовців до духовних цінностей (табл. 3) [16].

Таблиця 3

Місце духовних цінностей у загальній системі цінностей особистості державних службовців до і після спеціальних занять (у %)

Цінність	До занять	Після занять
Розвиток	10,2	45,5
Пізнання	6,5	14,8
Творчість	2,1	13,4
Щастя інших	4,2	23,0
Відповідальність	25,4	50,1
Терпимість	7,3	16,3
Чесність	9,6	19,4

Відповідно до закономірностей взаємодії «перетворених форм» гуманітарна підготовленість прикордонного керівника з неминучістю поєднується з такою його професійно-важливою якістю, як громадянськість. Слід зазначити, що самі офіцери-прикордонники в межах спеціальної підготовки на перше місце ставлять саме патріотичне та громадянське виховання (табл. 4).

Передусім, заслуговують на увагу базові (сміслові) цілі ДПСУ, особливо така з них, як служіння Вітчизні (державі – суспільству – народу – конкретній людині).

Досить оригінальну систему підготовки та перепідготовки військових керівників пропонує О.А. Матеюк [3]. Під підготовкою військового керівника до використання ним професійного психологічного впливу у військово-професійній діяльності дослідник розуміє засвоєння військовим керівником системи необхідних психологічних знань, а також формування та розвиток у нього відповідних умінь, навичок і властивостей особистості, необхідних для цієї діяльності. Наявність у військового керівника відповідних знань у галузі психології військово-професійної діяльності, умінь і навичок використання ним технології професійного психологічного впливу на підлеглих, що були сформовані, дає йому змогу, як зазначає дослідник,

Пріоритетність напрямів розвивального впливу в системі підготовки керівних кадрів Державної прикордонної служби України (у %)

Напрями виховання та перепідготовки	Ранг	Значущість
Виховання патріотизму та громадянськості, вірності конституційному обов'язку	1	26,64
Моральне виховання	2	21,50
Професійне виховання	3	16,82
Виховання загальнолюдських цінностей	4	11,68
Правове виховання	4	11,21
Формування наукового світогляду	5	9,35
Виховання поваги до людей різного соціального стану, національності тощо	6	2,80

успішно вирішувати психологічні проблеми, що виникають на військовій службі в сучасних умовах.

Систему підготовки військових керівників до використання ними професійного психологічного впливу на підлеглих О.А. Матеюк поділив на дві частини, умовно назвавши їх загальнопсихологічною та соціально-психологічною підготовкою військового керівника.

Загальнопсихологічна підготовка військового керівника, як зазначає автор, складається з таких основних компонентів:

удосконалення характеру та темпераменту;

розвиток здібностей;

розвиток регуляційної сфери, насамперед уваги та волі;

розвиток сфери одержання інформації, зокрема відчуттів і сприймань;

розвиток сфери переробки інформації (уяви, мислення та мови);

розвиток сфери оцінки інформації (емоцій і почуттів);

тренування пам'яті.

Як видно з цього переліку, загальнопсихологічна підготовка військового керівника до використання професійного психологічного впливу на підлеглих полягає у формуванні готовності всіх основних сфер його психіки, які значною мірою визначають ефективність його військово-професійної діяльності.

Соціально-психологічна підготовка по-

винна передбачати, на думку О.А. Матеюка, формування та розвиток у військового керівника:

соціально-перцептивних якостей, які дають змогу адекватно сприймати, розуміти та оцінювати інших людей;

умінь і навичок встановлення та підтримання контактів із підлеглими, необхідних міжособистісних стосунків;

умінь і навичок професійного психологічного впливу на партнера по інтерсуб'єктній взаємодії (на підлеглих);

здатності протистояти небажаним психологічним впливам іззовні;

умінь і навичок психічної саморегуляції.

Так, О.А. Матеюк зазначає, що загальнопсихологічна та соціально-психологічна підготовка військового керівника пов'язані між собою. При цьому, загальнопсихологічна підготовка є базовою для проведення соціально-психологічної підготовки. Підвищення рівня соціально-психологічної компетентності військового керівника – складне завдання, що вимагає залучення широкого кола засобів. Одними з цих засобів є різні методики соціально-психологічного тренінгу. Тобто, як свідчить дослідник, однією з найбільш ефективних форм підготовки є психологічне тренування або тренінг, який за необхідності може передувати або доповнюватися іншими формами: розповіддю, поясненням, доповненням, прикладом тощо.

До форм роботи, що формують у військового керівника здатність до психологічного впливу О.А. Матеюк відносить:

соціально-психологічний тренінг адекватного сприйняття, розуміння й оцінки військовим керівником підлеглих у процесі спілкування;

тренінг встановлення психологічних контактів підтримки та розвитку міжособистісних стосунків;

тренінг із розвитку умінь і навичок психологічного впливу на партнера у процесі міжособистісної взаємодії;

тренінг психічної саморегуляції тощо.

Ця програма психологічної підготовки військових керівників є надзвичайно цікавою. Водночас, на наш погляд, її більш перспективно використовувати не як окрему програму, а як частину системи роботи з напрацювання у керівника органів та підрозділів ОДК психологічної компетентності на рівні програмного розділу: «людиназнавчі технології». Тут система тренінгів знаходить собі досить органічну нішу.

Гуманітарний розвиток керівника органів та підрозділів ОДК здійснюється за допомогою оволодіння ним людинознавчими технологіями, погодженими з його «Я-концепцією». І, передусім, із такими Я-конструктами, як «Я-соціальне», «Я-професіональне», «Я-духовне». Антропологічний світогляд прикордонного керівника (філософія управління, організаційна ідеологія), банк людинознавчих знань знаходять своє результируюче втілення в людинознавчих (психолого-акмеологічних) технологіях. Ефективність експліцитного психологічного впливу є неможливою без оволодіння керівника органів та підрозділів ОДК людинознавчими технологіями, що є не механічним, а свідомим процесом, який вимагає соціально-організованого освітнього процесу (табл. 5) [17].

Дидактична модель гуманітарно-технологічної освіти керівника органів та підрозділів ОДК у практичному аспекті є своєрідним механізмом проектування та впровадження в їх діяльність відповід-

Таблиця 5

З'ясування прикордонними керівниками завдань експліцитного психологічного впливу в процесі спеціально організованого навчання (у %)

Завдання, що входять у структуру експліцитного психологічного впливу	До навчання теорії та технології (кількість прикордонних керівників, які ставили перед собою це завдання)	Після навчання теорії та технології (кількість прикордонних керівників, які ставили перед собою це завдання)
Завдання попереднього вивчення партнера з метою вибору «психологічних цілей» впливу	9,35	58,88
Завдання вибору технології впливу	6,07	63,55
Завдання реалізації цілеспрямованого експліцитного психологічного впливу з професійною метою	74,77	89,72
Завдання оцінки результатів і корекції тактики цілеспрямованого експліцитного психологічного впливу	15,89	77,57

них технологій, що співвідносяться із сутністю громадських, групових та індивідуально-особистісних явищ. Тобто діяльність керівника органів та підрозділів ОДК визначається як усвідомлена, науково-обґрунтована (адекватна), психолого-акмеологічна.

Загальною передумовою розроблення гуманітарних, людинознавчих технологій і методологічним принципом їх побудови є положення про цілісність особистості. Гуманітарні, людинознавчі технології зорієнтовані на повне розкриття особистісного потенціалу, духовне самовираження та піднесення особистості.

Результати опитування виявили пріоритети – потреби прикордонних керівників у засвоєнні таких людинознавчих технологій:

- 1) індивідуальна робота з персоналом ДПСУ;
- 2) управлінське спілкування;
- 3) ухвалення інституційних (управлінських) рішень;
- 4) гуманітарна (психолого-акмеологічна) експертиза;
- 5) попередження та подолання конфлікту (управлінського конфлікту);
- 6) імідж і візуальна самопрезентація;
- 7) збір і психолого-акмеологічна інтерпретація соціальної інформації.

Як найбільш загальні принципи розроблення всіх видів технологій можна вважати такі:

принцип варіативності, що враховує динаміку, адаптивність технологій в умовах, що змінюються, і нестандартних ситуаціях;

принцип гласності, що передбачає саморегуляцію, самоналаштування, самокорекцію технологій;

принцип інтеграції, що означає взаємозамінюваність елементів людинознавчих

технологій, виключає абсолютизацію кожного окремого виду технології.

Кожен вид конкретної технології є своєрідним, має свої специфічні особливості, характерні для об'єкта та предмета цілеспрямованого процесу (взаємодії та впливу). Водночас, у всіх (і для всіх) видів технологій є загальні моменти, які виявляються нам у якості матричної моделі. Матриця технологій включає в себе: мету, завдання; базові поняття; методологічну основу, принцип (принципи) розроблення; умови технологічного процесу (об'єктивні, суб'єктивні умови-чинники); аналіз конкретної ситуації (проблемна, стандартна, нестандартна, екстремальна тощо) і характеристика об'єкта; етапи, прийоми (стратегічні, тактичні) досягнення мети; здатність прогнозування результатів і корекції впливу.

Висновки

Таким чином, у технологічному процесі під стратегією ми розуміємо спосіб реалізації мети, визначальний план дій, вибір альтернатив рішень, на основі яких формується логіка поведінки прикордонного керівника. Тактика розглядалася як сукупність методів і засобів реалізації цієї стратегії за певним «сценарієм».

Необхідною умовою підготовки керівника органів та підрозділів ОДК до освоєння людинознавчих технологій було вивчення (самопізнання) його особистісних особливостей, що і є перспективою подальших розвідок у цьому напрямі. На основі сучасних зарубіжних і вітчизняних методик під час навчальних занять здійснювалося всебічне вивчення особистісних якостей, потенційних і реальних професійних здібностей (психолого-акмеологічних резервів), умінь і навичок керівників органів та підрозділів ОДК.

Література

1. Держак А.А. Акмеологические основы управленческой деятельности / А.А. Держак. – М: РАГС, 1999. – 536 с.
2. Питерс Т. В поисках эффективного управления (Опыт лучших компаний) / Т. Питерс, Р. Уотермен : Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Л. И. Евенко. – М.: Прогресс, 1986. – 423 с.
3. Матеюк О.А. Професійний психологічний вплив військового керівника на підлеглих в особливих умовах діяльності / О.А. Матеюк: Монографія. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2006. – 347 с.

4. *Деркач А.А.* Акмеология: Личностное и профессиональное развитие человека / А.А. Деркач. – Кн. 1-5. Кн. 4: Развитие ценностной сферы профессионала. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 484 с.
5. *Шепель В.М.* Управленческая психология / В.М. Шепель. – М.: Экономика, 1984. – 248 с.
6. *Шепель В.М.* Управленческая этика / В.М. Шепель. – М.: Экономика, 1989. – 287 с.
7. *Шепель В.М.* Человеческая компетентность менеджера. Управленческая антропология / В.М. Шепель. – М.: Народное образование, 2000. – 544 с.
8. *Маркин В.Н.* Духовные основания гражданственности государственного служащего / В.Н. Маркин // Духовное становление личности в современных условиях. Материалы международной конференции. – Астрахань, 2002. – С. 90-92.
9. *Зинченко В.П.* Человек развивающийся. Очерки российской психологи / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.
10. *Леонтьев Д.А.* Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1993. – 43 с.
11. *Боришевський М.Й.* Духовність особистості: соціально-психологічна сутність, детермінанти становлення та розвитку / М.Й. Боришевський // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірн. наук. праць ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX. – Ч. 5. – С. 25–32.
12. *Братусь Б.С.* Личностные смыслы по А.Н. Леонтьеву и проблема вертикали сознания / Б.С. Братусь // Традиции и перспективы деятельностного подхода в психологии: школа А.Н. Леонтьева / под ред. А.Е. Войкунского, А.Н. Ждан, О.К. Тихомирова. – М.: Смысл, 1999. – С. 285-298.
13. *Москалец В.П.* Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної психології / В.П. Москалец // Психологія і суспільство. – 2011. – № 1. – С. 96–106.
14. *Савчин М.* Духовний потенціал людини / М. В. Савчин. – Вид. 2-ге, пер., доп. – Івано-Франківськ : Місток НВ, 2010. – 508 с.
15. *Шадриков В.Д.* Духовные способности / В.Д. Шадриков. – М.: Магистр, 1998. – 182 с.
16. *Скудная О.Ю.* Духовность в системе профессиональной культуры государственных служащих / О.Ю. Скудная: Автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 2001. – 24 с.
17. *Кириченко А.В.* Акмеологическое воздействие в профессиональной деятельности: теория, методология, технология / А.В. Кириченко. – Дисс. докт. психол. наук. М.: РАГС, 1999. – 367 с.

Взаємозв'язок успішності професійної діяльності менеджерів енергокомпаній та їх психологічної готовності до управління

О.П. Коломієць

науковий кореспондент
лабораторії організаційної психології,

Інститут психології імені
Г.С. Костюка НАПН
України

Науковий керівник:

Л.М. Карамушка
доктор психологічних
наук, професор, завідувач
лабораторії організаційної психології,

Інститут психології імені
Г.С. Костюка НАПН
України

Статтю присвячено аналізу взаємозв'язку між успішністю професійної діяльності менеджерів енергокомпаній і рівнем розвитку основних компонентів психологічної готовності до управління.

Стаття посвячена аналізу взаємозв'язку між успішністю професійної діяльності менеджерів енергокомпаній і рівнем розвитку основних компонентів психологічної готовності до управління.

This article is dedicated to analysis of the correlation between professional activity success of energy companies' managers and the level of development of main components of psychological readiness for management.

Ключові слова: успішність професійної діяльності, менеджери енергокомпаній, психологічна готовність до управління.

Постановка проблеми

У сучасних умовах інтеграції електроенергетики в ринкову економіку з'являється потреба в освічених і компетентних управлінських кадрах, здатних ефективно адаптуватися в динамічно змінюваному суспільстві. Завдання, що постають перед галуззю, може успішно вирішити нове покоління менеджерів, які володіють необхідними знаннями, індивідуально-психологічними характеристиками, практичними вміннями і навичками, а також сучасними методами наукового менеджменту та новими механізмами управління, адекватними ринковим принципам функціонування в енергетиці.

Специфіка енергетичної галузі досить складна та висуває підвищені вимоги як до базових технологічних знань з енергетики, високого рівня професійної кваліфікації, так і до особистісних якостей менеджерів, від яких значною мірою залежить успішність управлінської діяльності. Як показує досвід, однією з таких вимог є психологічна готовність до управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженням різних аспектів психологічної готовності особистості до управлінської діяльності займалися М.В. Заворочай [1], Л.М. Карамушка [2], Ю.О. Молчанова [3], Л.А. Осадча [4] та інші. Однак проблема особливостей психологічної готовності менеджерів енергокомпаній до управління, з урахуванням галузевої специфіки, не знайшла достатнього висвітлення.

Проблемам діяльності енергокомпаній, їх менеджменту та персоналу присвячені роботи Л.Д. Гітельмана, Б.С. Ратнікова [5], Т.А. Філіппової [6], В.О. Чернявського, Б.А. Попова [7]. Аналіз робіт зазначених авторів свідчить про відсутність вивчення психологічних аспектів енергетичної галузі.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Для здійснення ефективної підготовки до управління менеджерів у галузі енергетики важливо виявити, які саме компо-

ненти психологічної готовності та як саме пов'язані з успішністю їх професійної діяльності. Це має суттєве значення для здійснення відбору успішних менеджерів для енергокомпаній. Також важливо виявити, які саме параметри психологічної готовності найбільш затребувані в практичній діяльності менеджерів енергокомпаній, щоб базуватися на них у процесі розроблення тренінгової програми навчання. Раніше, наскільки ми можемо робити висновок з тих наукових розробок і практичних робіт, такі дослідження не проводилися.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз взаємозв'язку між успішністю професійної діяльності менеджерів енергокомпаній і рівнем розвитку основних компонентів психологічної готовності до управління.

Виклад основного матеріалу дослідження

На основі підходів, наявних у літературі [8], психологічна готовність до управління, розуміється нами як комплекс взаємозв'язаних і взаємозумовлених мотивів, знань, умінь і навичок, а також особистісних якостей, що забезпечують ефективність управлінської діяльності. Структура психологічної готовності менеджерів до управління включає такі основні компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційний та особистісний.

Дослідження проводилося у 2009-2010 рр. на базі ВАТ «Полтаваобленерго», було охоплено 28 філій компанії у м. Полтава та Полтавській області. До опитування були залучені менеджери різних ланок управління, загальною чисельністю 450 осіб.

Математична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 13.0).

Як один із чинників, що впливають на формування та розвиток психологічної готовності до управління, нами було виділено успішність професійної діяльності менеджерів, яка визначалася за допомогою процедури атестації персоналу енергокомпаній. Тобто, йдеться про порівняльний

аналіз міри вираженості психологічної готовності до управління «успішних» і «неуспішних» менеджерів енергокомпаній. За результатами атестації менеджерів енергокомпаній було розділено на дві групи: а) 31,1% – «успішні» (високий і достатній рівень підготовки); б) 68,9% – «неуспішні» (недостатній і низький рівень підготовки).

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження було встановлено, що переважна більшість менеджерів кадрового резерву енергокомпаній мають середній і високий рівень (43,6% і 34,0%, проти 22,4%) розвитку психологічної готовності до управління. При цьому, порівнюючи рівні розвитку окремих структурних компонентів психологічної готовності до управління, можна відмітити, що у менеджерів енергокомпаній більшою мірою розвинений когнітивний компонент (високий рівень розвитку мають 39,0% досліджуваних). Натомість, операційний і особистісний компоненти розвинуті менше (високий рівень розвитку цих складових виявлено у 32,9% і 29,8% досліджуваних відповідно). І лише 11,4% досліджуваних мають високий рівень розвитку мотиваційного компонента.

Слід вказати, що в цілому рівень розвитку психологічної готовності до управління менеджерів енергокомпаній не є достатньо низьким. Разом з тим, недостатній рівень розвитку основних компонентів негативно позначається в цілому на загальному рівні розвитку психологічної готовності до управління менеджерів енергокомпаній і на успішності їх діяльності.

Наведемо отримані результати.

Аналіз взаємозв'язку між успішністю професійної діяльності менеджерів енергокомпаній і рівнем розвитку основних компонентів психологічної готовності до управління показав таке.

У процесі дослідження виявлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,001$) між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку мотиваційного компонента психологічної готовності до управління. Дані, представлені в табл. 1, показують, що високий рівень розвитку

мотиваційного компонента більш виражений в «успішних» менеджерів, із високим і достатнім рівнем підготовки, ніж у «неуспішних», які мають недостатній і низький рівень підготовки.

У процесі дослідження виявлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,01$) між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності до управління (табл. 2): більш високий рівень розвитку когнітивного компонента виявлено у менеджерів з високою успішністю, ніж із низькою (48,6% проти 34,7%).

У процесі дослідження виявлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,001$) між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку операційного компонента психологічної готовності до управління (Табл. 3): високий рівень розвитку операційного компонента більше представлений в «успішних» менеджерів, які мають високий і достатній рівень підготовки, ніж у «неуспішних», із недостатнім і низьким рівнем підготовки.

У процесі дослідження виявлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,05$) між успішністю професійної діяльності мене-

джерів і рівнем розвитку особистісного компонента психологічної готовності до управління (табл. 4): більш високий рівень розвитку особистісного компонента виявлено у менеджерів з високою успішністю, ніж з низькою (33,8% проти 28,0%).

У процесі дослідження виявлено статистично значущий зв'язок ($p < 0,001$) між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку загального показника психологічної готовності до управління (табл. 5): високий рівень розвитку загального показника психологічної готовності до управління виявлено в менеджерів, які мають високий і достатній рівень підготовки, ніж у менеджерів із недостатнім і низьким рівнем підготовки (65,6% проти 19,7%), як це було зафіксовано вище в усіх структурних компонентах психологічної готовності до управління.

Стосовно менеджерів із «низькою успішністю» варто відмітити деяку закономірність між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку психологічної готовності до управління, що явно прослідковується як за всіма складовими цього психологічного феномену, так і на рівні загального показника психо-

Таблиця 1

Взаємозв'язок між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку мотиваційного компонента психологічної готовності

Успішність професійної діяльності менеджерів	Рівень розвитку мотиваційного компонента психологічної готовності до управління		
	низький	середній	високий
висока успішність	12,0%***	64,1%***	23,9%***
низька успішність	42,0%***	52,2%***	5,7%***

Примітка. *** $p < 0,001$

Таблиця 2

Взаємозв'язок між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку когнітивного компонента психологічної готовності

Успішність професійної діяльності менеджерів	Рівень розвитку когнітивного компонента психологічної готовності до управління		
	низький	середній	високий
висока успішність	26,1%**	25,4%**	48,6%**
низька успішність	40,4%**	24,8%**	34,7%**

Примітка. ** $p < 0,01$

Таблиця 3

Взаємозв'язок між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку операційного компонента психологічної готовності

Успішність професійної діяльності менеджерів	Рівень розвитку операційного компонента психологічної готовності до управління		
	низький	середній	високий
висока успішність	16,9%***	19,0%***	64,1%***
низька успішність	48,4%***	32,8%***	18,8%***

Примітка. *** $p < 0,001$

Таблиця 4

Взаємозв'язок між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку особистісного компонента психологічної готовності

Успішність професійної діяльності менеджерів	Рівень розвитку особистісного компонента психологічної готовності до управління		
	низький	середній	високий
висока успішність	20,4%*	45,8%*	33,8%*
низька успішність	32,8%*	39,2%*	28,0%*

Примітка. * $p < 0,05$

Таблиця 5

Взаємозв'язок між успішністю професійної діяльності менеджерів і рівнем розвитку загального показника психологічної готовності

Успішність професійної діяльності менеджерів	Рівень розвитку загального показника психологічної готовності до управління		
	низький	середній	високий
висока успішність	3,5%***	31,0%***	65,5%***
низька успішність	30,9%***	49,4%***	19,7%***

Примітка. ** $p < 0,001$

логічної готовності до управління.

Отже, за результатами порівняльного аналізу можна зробити висновок про те, що рівень розвитку психологічної готовності до управління в «успішних» менеджерів, які мають високий і достатній рівень підготовки, є більш високим, ніж у «неуспішних» менеджерів, із недостатнім і низьким рівнем підготовки. Відповідно, можна припустити, що менеджери з високим рівнем розвитку психологічної готовності до управління будуть більш успішними й ефективними в професійній діяльності.

Висновки

Встановлено взаємозв'язок між успіш-

ністю професійної діяльності менеджерів енергокомпаній та рівнем розвитку основних компонентів і загального показника психологічної готовності до управління. Отримані дані свідчать про те, що психологічна готовність до управління є важливою передумовою успішності професійної діяльності менеджерів у процесі управління організаціями, та про необхідність спеціального психологічного навчання менеджерів енергокомпаній. Напрямом подальших досліджень є розроблення та реалізація спеціальної програми психологічної підготовки менеджерів енергокомпаній до управління, спрямованої на забезпечення гармонійного та ефективного включення їх у діяльність організації.

Література

1. *Заворочай М.В.* Формирование готовности будущих менеджеров к управленческой деятельности: дис... канд. пед. наук : 13.00.08 / М.В. Заворочай. – Волгоград, 2003. – 179 с.
2. *Карамушка Л.М.* Психологічна готовність до управлінської діяльності керівників традиційних і нових типів навчальних закладів / Л.М. Карамушка // Психологічні проблеми виховання, навчання та розвитку особистості: – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 1993. – С. 35-42.
3. *Молчанова Ю.О.* Психологічна готовність керівника до управління як передумова здійснення управлінської діяльності / Ю.О. Молчанова // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю (30 травня 2001 р., Київ). – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – Т. 2. – С. 343-345.
4. *Осадча Л.А.* Особливості становлення психологічної готовності до управління керівників аграрних формувань / Л.А. Осадча // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України ; за ред. Максименка С.Д. – 2003. – Т. 5. – Ч. 7. – С. 198-203.
5. *Гительман Л.Д.* Эффективная энергокомпания : Экономика. Менеджмент. Реформирование / Л.Д. Гительман, Б.Е. Ратников. – М. : Олимп-Бизнес, 2002. – 544 с.
6. *Филиппова Т.А.* Стратегический менеджмент в энергетике : принципы, цели, методы управления / Т.А. Филиппова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2005. – 420 с.
7. *Чернявський В.О.* Концепція та стратегія управління персоналом / В.О. Чернявський, Б.А. Попов. – Полтава : Друкарня СПДФО Дубровський О.В., 2008. – 240 с.
8. *Карамушка Л.М.* Психологія управління закладами середньої освіти: [монографія] / Л.М. Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 332 с.

Концептуальні основи побудови структурно-динамічної моделі соціальної компетентності державних службовців

О.Ф. Король

кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології та моніторингових досліджень, Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти

Статтю присвячено аналізу структури поняття «соціальна компетентність». Представлено компоненти соціальної компетентності та відповідні їм дескриптори, що дадуть змогу в інваріантній формі побудувати структурно-динамічну модель соціальної компетентності державних службовців.

Статья посвящена анализу структуры понятия «социальная компетентность». Представлены компоненты социальной компетентности и соответствующие им дескрипторы, позволяющие в инвариантной форме представить структурно-динамическую модель социальной компетентности государственных служащих

The article is devoted to the analysis of the structure of the concept of «social competence». Shows the components of social competence and the corresponding descriptors allow the invariant form to submit structural - dynamic model of the social competence of civil servants.

Ключові слова: соціальна компетентність, компетентнісний підхід, структурно-динамічна модель, інваріантна модель, державна служба.

Постановка проблеми

Соціальна компетентність є складним і міждисциплінарним поняттям, що зумовлює різноманітність напрямів дослідження та множинність підходів до тлумачення. Аналіз визначень соціальної компетентності, що використовуються різними авторами, показує, що немає загальноприйнятого підходу до розуміння змісту і структури цього конструкту. При цьому немає єдиного семантичного поля у трактуванні як самого конструкту «компетентність», так і конструкту «соціальна компетентність». І в цьому сенсі концептуальний підхід до побудови структурно-динамічної моделі соціальної компетентності державних службовців дає можливість визначити комплекс ключових положень, що зумовлюють загальну спрямованість і архітектоніку нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти проблеми компетентності привертала увагу багатьох дослідників. Ученими досліджувалися модель соці-

альної компетенції (В. Слот, Х. Спанярд), структура та зміст соціальної зрілості (О. Михайлов, В. Радул); професійна та комунікативна компетентності (І. Бех, С. Демченко, М. Єлькін, С. Козак, О. Онкович та інші); соціально-психологічна компетентність (Л. Лепіхова); життєва компетентність (І. Єрмаков, Л. Сохань, І. Яшук та інші); соціальна компетентність дошкільників і молодших школярів (М. Гончарова-Горянська, О. Кононко та інші), структура соціальної компетентності (В. Масленнікова).

У наукових роботах з психології, педагогіки, соціології та філософії досліджуються окремі аспекти, інтеграція яких дає ґрунтовне уявлення про соціальну компетентність особистості: соціалізацію особистості (Т. Алексеєнко, А. Капська, І. Кон, О. Мудрик, А. Сиротенко); соціальне становлення особистості (К. Абульханова-Славська, О. Карпенко, Є. Нікуліна); соціальну ідентичність (Н. Іванова, Ю. Тюменева, Е. Еріксон); соціальну адаптацію (О. Литовченко, Т. Ушакова); соціальну впевненість і самостійність (М. Безруких,

Д. Єгоров); соціальну активність (З. Кенесаріна, О. Киричук, Н. Михайленко, Н. Пономарчук); відповідальність (І. Дементєва, Т. Шишова, В. Радул); самовизначення (І. Зверєва, А. Мудрик, О. Щербініна); саморегуляцію (А. Литко, О. Ядов); ціннісні орієнтації (К. Жихурба, В. Зільберман, В. Костів, О. Сухомлинська).

Різні аспекти моделювання компетентностей і компетенцій розглядаються в роботах Дж. Равена, С. Уїддетта, С. Холліфорд, О.В. Дабагяна, М.Ш. Магомед-Емінова, І.А. Зимньої, Е.О. Лодатко, О.П. Денисової, А.М. Яригіна та інших.

Розробка системного підходу до складних соціальних систем, теорії системної динаміки описується в роботах Т. Нейлора, Дж. Форрестера, Р. Шеннона, П. Фішвіка (Р.А. Fishwick) Дж. Стермана (J. Serman), І.В. Прангішвілі, В.А. Путілова та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Прийняття компетентнісного підходу як одного з основних щодо професійної діяльності державних службовців висвітлює низку проблем, що ускладнюють практичну реалізацію цього підходу, основними з яких є, на наш погляд, такі:

По-перше, відсутнє загальноприйняте розуміння базових термінів «компетентність» і «компетенція». У цьому контексті простежується тенденція спрощеного розуміння компетенції як здатності успішно застосовувати знання, уміння та практичний досвід професійної діяльності, а компетентність – як наявності у людини компетенцій для успішного здійснення трудової діяльності.

По-друге, не сформовано науково обґрунтоване уявлення про єдину структуру соціальної компетентності державних службовців. Це, з одного боку, надає певну гнучкість «запропонованим» Законом України про державну службу стандартам, а з іншого – порушує питання про наявність інваріантної, загальної для всіх, структури соціальної компетентності працівників системи державного управління.

По-третє, залишається відкритим пи-

тання про ефективну універсальну модель, що містить технології формування соціальної компетентності державних службовців.

Формулювання цілей статті

Метою статті є систематизація різноманітних підходів щодо змістових компонентів соціальної компетентності особистості, виявлення критеріїв і дескрипторів, які є основою для побудови структурно-динамічної моделі соціальної компетентності державних службовців.

Виклад основного матеріалу дослідження

Перш ніж приступити до аналізу концептуальних основ побудови структурно-динамічної моделі соціальної компетентності держслужбовців, варто згадати про специфіку пізнавальної форми, яка іменується «моделлю».

По-перше, структурно-динамічна модель повинна будуватися на основі системного підходу, а, отже, завданням дослідника є розроблення моделі цілісного функціонування об'єкта на основі узагальнених законів, об'єднаних єдиною системою логікою.

По-друге, системна модель соціальної компетентності, що розуміється як складна динамічна система, повинна являти собою цілісну змістовно-процесуальну структуру, що відображає цілісність функціонування, різноманіття зв'язків і системних залежностей.

По-третє, у нашому дослідженні маємо справу з формуванням моделі описового характеру, що ґрунтується на чинниках, які дають змогу пояснити цілісність функціонування досліджуваного феномену. Отже, за структурним різноманіттям, яке опосередковане факторами психологічної та соціальної природи, повинні бути виділені оптимальні елементи структури, стійкі форми зв'язків, адекватних досліджуваній сфері.

У контексті вищесказаного відзначимо, що оскільки до цього часу питання про компетентність фахівця взагалі і, зокрема, соціальної компетентності державних

службовців не вирішене в науці однозначно, нам уявляється необхідним розглянути це поняття, урахувавши різноманітні підходи та тлумачення.

Отже, відповідно до логіки нашого дослідження, звернемося до традиційного в психології структурно-компонентного аналізу соціальної компетентності особистості. У цьому зв'язку становлять інтерес дослідження, присвячені змісту та структурі соціальної компетентності, а не ті, що розкривають сутність цього феномену в загальному вигляді.

Так, наприклад, С.В. Макаров виділяє чотири блоки в структурі професійної компетентності (учителя) [1, с. 7]:

«а) професійні (об'єктивно необхідні) психологічні й педагогічні знання;

б) професійні (об'єктивно необхідні) педагогічні вміння;

в) професійні психологічні позиції, установки вчителя, які вимагає від нього професія;

г) особистісні особливості, що забезпечують оволодіння вчителем професійними знаннями й уміннями».

Згідно з Л.М. Мітіною поняття «педагогічна компетентність» включає знання, уміння, навички, а також способи та прийоми їх реалізації в діяльності, спілкуванні, розвитку (саморозвитку) особистості» [2, с. 46].

Відповідно до І.А. Зимньої «компетентність» є «оснований на знаннях, інтелектуально і особистісно обумовлений досвід соціально-професійної життєдіяльності людини» [3, с. 36].

На думку С.В. Макарова, зміст соціальної компетентності становлять взаємозв'язки знань, умінь, навичок і досвіду. В особистісному аспекті компетентність є якістю, у якій, за її цілісності, можна виявити окремі компоненти: 1) мотиваційно-особистісний; 2) когнітивний; 3) операційний [4].

До двох перших компонентів С.В. Нікітіна додає комунікативно-діяльнісний та рефлексивний [5].

На думку Т.Б. Беляєвої соціальна компетентність включає такі підструктури [6]:

1. «Ядерна» (емоційно-ціннісна), як

система установок і позицій по відношенню до себе та інших, моральних і соціальних норм, прийнятих у групі та суспільстві, а також соціальні установки, просоціальні цінності. Ця підструктура є регулюючою та спрямовуючою, забезпечуючи, по-перше, засвоєння тих чи інших знань і способів поведінки; по-друге, поведінку індивіда в соціальній ситуації, яка забезпечує досягнення особистих цілей, але з урахуванням інтересів інших людей (установка на співпрацю).

2. Когнітивна підструктура включає в себе теоретичні та практичні знання про різні аспекти життя соціуму.

3. Операціональна підструктура являє собою різні соціальні вміння, навички та здібності (соціальний інтелект, емпатія, комунікативні та організаторські, кооперативні здібності тощо).

Дослідники Л.М. Шабатура, В.Ш. Масленнікова вирізняють дещо інші компоненти в змісті соціальної компетентності: індивідуально особистісний, соціологічний, життєво-футурологічний [7].

Цветков В.В. виділяє такі структурні компоненти соціальної компетентності школярів: інтерактивно-комунікативний, партисипативно-діяльнісний, організаційно-управлінський, регулятивно-захисний [8, с. 26-27].

За Л.В. Свірською є такі складові соціальної компетентності: когнітивна, операційно-технологічна, мотиваційна, етична, поведінкова, соціально-ціннісна, психологічна гнучкість [9].

Грунтуючись на аналізові праць зарубіжних авторів М. Гончарова-Горянська виділяє три підходи до визначення змісту соціальної компетентності на основі:

- конкретних соціальних навичок (певні стратегії, які використовує особистість для ефективної взаємодії з соціумом);

- параметрів виміру соціальної компетентності (ситуативні прояви рівня соціальної компетентності);

- якості поведінки соціально компетентної особистості (сукупність певних якостей особистості, особливості її характеру та поведінки [10, с. 72].

Дослідник О.О. Бодалев робить акцент на тому, що соціальна компетентність мало залежить від природно-фізіологічних якостей, вона формується під впливом зовнішніх факторів: сімейна ситуація, умови саморозкриття і саморозвитку, життєві труднощі та досвід подолання перших особистісних проблем і життєвих ускладнень, оточення. Складовими соціальної компетентності, на думку О.О. Бодалева, є соціальний інтелект і психологічна гнучкість [11, с. 63].

У структурній моделі компетентності О.Р. Берестневої були виділені чотири підсистеми, а також їх компоненти й окремі елементи [12]. З позиції автора слід зазначити, що вимоги до компетентності фахівця часто виражаються в нечітких поняттях, наприклад, таких як «організаторські здібності», «знання комп'ютерної техніки» та інших. У зв'язку з цим з'являється необхідність кількісного вимірювання (визначення) рівня володіння фахівцем необхідними якостями. Необхідно мати деякі «норми якості», які формуються на основі аналізу потреб зацікавлених сторін і накопиченої статистики за цим показником якості.

Аналіз робіт Дж. Равена [13] дав змогу виявити багатоконпонентну природу компетентності. До складу таких компонентів насамперед входять знання та вміння (як когнітивна основа компетентності), емоційно-вольова регуляція, ціннісно-смілове ставлення та готовність.

Узагальнюючи безліч різноманітних компонентів соціальної компетентності, визначаємо такі:

1. Готовність до прояву компетентності (тобто мотиваційний аспект), (де готовність розглядається К.А. Абульхановою-Славською як мобілізація суб'єктних сил) [7].

2. Володіння знанням предметного змісту компетентності (тобто когнітивний аспект).

3. Досвід прояву компетентності в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях (тобто поведінковий аспект).

4. Відношення до змісту компетентності та об'єкта її застосування (ціннісно-

смісловий аспект, що виступає і як мотиваційний).

5. Емоційно-вольова регуляція процесу та результату прояву компетентності.

Спираючись на теоретико-методологічний аналіз основних понять із досліджуваної проблеми та ґрунтуючись на положенні Г.М. Андрєєвої про те, що соціальна компетентність є системною інтегративною характеристикою взаємодії та спілкування суб'єкта [15], виділили дескриптори, що сутнісно деталізують параметри структурно-динамічної моделі соціальної компетентності особистості (табл. 1).

Структурно-динамічна модель соціальної компетентності, з нашої точки зору, включає три основні блоки: 1) рефлексивний (змістовний), 2) структурно-особистісний; 3) функціонально-операціональний. Змістовний (рефлексивний) блок включає в себе комунікативну компетентність як систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в ситуаціях міжособистісної взаємодії. Основними компонентами, що сукупно утворюють цілісний закінчений контур зазначеного параметра є:

- комунікативно-діагностична складова, що виконує функцію діагностики соціально-психологічної ситуації в умовах майбутньої комунікативної діяльності;

- комунікативно-програмуюча складова, що охоплює широкий спектр програм підготовки текстів, стилю, позицій і дистанцій спілкування;

- комунікативно-організаційна складова, що має роль перетворення поведінки в ситуаціях міжособистісної взаємодії, стимулювання комунікативної активності;

- комунікативно-виконавча складова, що здійснює прогностичну функцію, подальший розвиток індивідуальних програм спілкування.

Зазначимо, що з точки зору М.І. Бобневої та Ю.М. Ємельянова рефлексивний блок включає систему соціального розвитку особистості або соціальний інтелект.

Основним параметром структурно-особистісного блоку є еґо-компетентність, як процес самоотождотожнення особистості,

**Показники структурно-динамічної моделі
соціальної компетентності особистості**

Блоки моделі	Параметри моделі	Компоненти параметру	Характеристика параметру моделі	Функції компонента параметру
Змістовний блок	Комунікативна компетентність	Комунікативно-діагностична складова	Система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації	діагностична функція (виявлення соц.-психологічних протиріч у ситуаціях можливої взаємодії)
		Комунікативно-програмуюча складова		підготовка програми міжособистісної взаємодії й спілкування
		Комунікативно-організаційна складова		перетворення поведінки, стимулювання комунікативної активності
		Комунікативно-виконавча складова		прогностична функція, прогноз розвитку ситуацій
Структурно-особистісний блок	Его-компетентність	Творча сила розвитку	Знання себе, саморефлексія, самоорганізація саморозвиток	Відповідальність за вибір
		Самодостаточність		незалежність власної лінії життя, у сфері соціальних і професійних контактів
		Темпоральна суб'єктність		безперервність розвитку
		Емоційна зрілість		особливості відносин до власних переживань і емоційних проявів
		Прийняття сучасного		диференціація відносин до реальності «тут-і-зараз» як до цінності
		Усвідомленість власних цінностей		гнучкість в оцінці власних пріоритетів
		Відповідність собі		Довіра собі, стійкість у сфері соціальних стосунків
Функціонально-операціональний блок	Соціально-психологічна компетентність	Когнітивний компонент	Сукупність знань і умінь, що забезпечують ефективність міжособистісної взаємодії та спілкування	діагностична функція (здатність зрозуміти інтереси, потреби, емоційні стани суб'єктів взаємодії)
		Поведінковий компонент		комунікативно-програмуюча функція (інтерактивна) (вибір адекватних ситуацій способів між-особистісної взаємодії етичні цінності, зразки поведінки)
		Мотиваційно-емоційний компонент		Експресивна функція

який відображає відношення до себе особистості, зміненої в результаті динамічних перетворень ситуації розвитку. Основними компонентами, слідом за О.Л. Солдатовою [16], визначені творча сила розвитку, самодостатність, безперервність розвитку, прийняття цього, усвідомленість власних цінностей.

Функціонально-опреціональний блок включає соціально-психологічну компетентність як сукупність знань і умінь, що забезпечують ефективність взаємодії в системі міжособистісних відносин.

Таким чином, використання дескрипторів дає змогу більш уніфіковано уявити зміст кожного компонента соціальної ком-

петентності та згодом може бути основою побудови інваріантної структури соціальної компетентності державних службовців залежно від виконуваних ними функцій і розв'язуваних фахових завдань.

Висновки

Розроблена модель розглядається нами з позиції системного підходу як сукупність закономірних, функціонально зв'язаних компонентів, що створюють певну цілісну систему. Запропонована модель соціальної компетентності може бути основою для визначення її критеріїв і рівнів сформованості в системі державної служби, а також створення інваріантної моделі соціальної компетентності державних службовців.

Література

1. *Макаров С.В.* Психолого-дидактические условия и факторы формирования акмеологической компетентности кадров управления.: автореф.: ... канд. психол. наук / С.В. Макаров. – М., 2004. – 21 с.
2. *Митина Л.М.* Психология профессионального развития / Л.М. Митина – М., 1998. – 218 с.
3. *Зимняя И.А.* Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. / И.А. Зимняя. – 2003. – №5. – С.34-42.
4. *Макаров С.В.* Акмеологическая компетентность кадров управления: сущностные характеристики и структура / С.В. Макаров. – М.: МААН, 2002. – 137с.
5. *Никитина С.В.* Подходы к определению сущности понятия «социальная компетентность» // Проблемы педагогической инноватики в профессиональной школе / С. В. Никитина. – СПб., 2012. – С.111-113.
6. *Беляева Т.Б.* Структура социальной компетентности // Весник Новгородского государственного университета / Т.Б. Беляева. – Новгород, 2005. – №31. – С. 8 – 12.
7. *Шабатура Л.Н.* Становление социальной компетентности личности в процессе гуманизации профессионального образования: дис.... канд. философ. наук / Л.Н. Шабатура. – Омск, 1996. – 167 с.
8. *Цветков В.В.* Формирование социальной компетентности сельских школьников: дис.... канд. пед. наук / В.В. Цветков. – Великий Новгород, 2002. – 155с.
9. *Свирская Л.Н.* Организационно-педагогические условия становления начал ключевых компетентностей ребенка дошкольного возраста: автореф.: ... канд. пед. наук / Л.Н. Свирская. – Великий Новгород, 2004. – 26с.
10. *Гончарова-Горяньска М.В.* Соціальна компетентність: поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів / М.В. Гончарова-Горяньска // Рідна школа: Щомісячний наук.-пед. журнал. – К., 07/2004. – № 7 – 8. – С.71-74.
11. *Бодалев А.А.* Личность и общение. Избранные труды / А.А. Бодалев. – М.: Педагогика, 1983. – 407 с.
12. *Берестнева О.Г.* Роль совладающего поведения в формировании социально-психологической компетентности студентов / О.Г. Берестнева // Известия Томского политехнического университета. – 2008. – Т. 313, № 6: Экономика: Философия, социология и культурология. – С.173-176.
13. *Равен Дж.* Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / [Пер. с англ] / Дж. Равен– М.: «Когито-Центр», 2002. – 396 с.
14. *Абульханова-Славская К.А.* Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – С. 126-149.
15. *Андреева Г.М.* Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 364 с.
16. *Солдатова Е.Л.* Структура и динамика нормативного кризиса перехода к взрослости: монография / Е.Л. Солдатова – Челябинск: изд-во ЮУрГУ, 2007. – 267 с.

Особливості функціонування психіки мешканця небезпечних у кліматогеографічному або геофізичному відношенні територій України

Ю.В. Кузьменко

здобувач кафедри педагогіки та психології, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

Науковий керівник

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини

У статті представлено психологічний аналіз основних результатів дослідження негативного впливу реальних чи потенційних загроз з боку природних явищ на психіку мешканця небезпечних у кліматогеографічному або геофізичному відношенні територій України.

В статье представлен психологический анализ основных результатов исследования негативного влияния реальных или потенциальных угроз со стороны природных явлений на психику жителя опасных в климатогеографическом или геофизическом отношении территорий Украины.

The article highlights the psychological analysis of the main results of a negative impact of real or potential threats originated from natural phenomena on the psyche of an inhabitant of dangerous in terms of climate and geophy areas of Ukraine.

Ключові слова: природні явища, психіка, негативний вплив.

Постановка проблеми

За останні роки опрацьовано велику кількість емпіричного матеріалу щодо функціонування психіки в умовах аварій і катастроф техногенного походження. Усе зрозуміло – техніка удосконалюється, ускладнюється, експлуатувати її водночас і легко, і складно. Проте є велика різниця між надзвичайними подіями техногенного та природного характеру. У першому випадку люди завдяки системі організаційно-технічних, нормативно-правових, морально-психологічних та інших заходів можуть знизити теоретично майже до нуля якщо не вірогідність їхнього виникнення у кращому разі, а в гіршому – мінімізувати наслідки цих надзвичайних подій; у випадку з небезпечними природними явищами – з певною часткою ймовірності лише прогнозувати вірогідність їхнього виникнення й у разі, коли збудеться найстрашніше, долати наслідки – матеріальні та морально-психологічні.

На думку метеорологів, у майбутньому

стихійні лиха посиляться, а їхні наслідки стануть більш руйнівними. Причинами більш частих капризів природи називають взаємодію стихійних аномалій, пов'язаних із глобальним потеплінням і зміщенням тектонічних мас, з одного боку, і людського чинника, з іншого: за добу може випасти сезонна норма дощів, а потім регіон місяцями страждає від засухи. Експерти вважають, що зсуви і повені, яких буде все більше – також результат будівництва житла на берегах, дамб, мостів і водосховищ. У Карпатах причиною зсувів називають масову вирубку лісів ще в повоєнні роки, а в Криму – відсутність природних пляжів. Ще одна причина зсувів – те, що 70% території України – лісові ґрунти, які є чутливими до додаткової води й тепла. Зонами ризику також є водосховища: Київське, Канівське, Запорізьке та інші. Масштабні повені можливі або через старіння греблі, або ж через теракти, землетруси, падіння літака, метеорита тощо. Причиною може

стати й рекордна кількість опадів. До того ж у Карпатах і Кримсько-Чорноморському регіоні можливі землетруси силою 6-8 балів за 12-бальною міжнародною шкалою [1-2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичні підходи та положення, розроблені у вітчизняній та зарубіжній психології – сформульоване Б. Ананьєвим положення про необхідність цілісного підходу до вивчення людини в системі її зв'язків із світом, принцип єдності свідомості та діяльності О. Леонтєва, концептуальні положення С. Максименка про психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості, положення Ф. Березіна, Л. Китаєва-Смика про адаптацію людини в екстремальних ситуаціях, Д. Леонтєва, О. Маклакова про адаптаційний потенціал особистості, С. Мадді, Р. Лазаруса про ресурси та механізми подолання життєвих труднощів, концепції посттравматичного стресу і психопатологічних наслідків надзвичайних ситуацій, викладені у працях Ю. Александровського, М. Решетникова, Н. Тарабриної, О. Тімченка; М. Бернштейна про антиципуючу адаптацію та моделі майбутнього, І. Фейгенберга і В. Іванникова про імовірнісне прогнозування та його роль в адаптаційному процесі, теорію особистісних конструктів Дж.А. Келлі, ідеї А. Кроника, Р. Ахмерова, В. Татенко і Т. Титаренко про психологію життєвого шляху, життєвий світ особистості та психічну активність в онтогенезі, ієрархію базових потреб особистості А. Маслоу, поняття про локус контролю Дж. Ротгера, ідеї про роль сенсу в житті людини В. Франкла та Дж. Крамбо, теоретичні підходи до процесу взаємовідносин людини і природи Дж. Голда, С. Дерябо, Б. Душкова, В. Ясвіна. Філософською базою нашої роботи стали погляди Л. Гумільова і К. Вернадського про єдність людини і природи, П. Тілліха і М. Мамардашвілі про призначення людини. Так, В. Вернадський зазначав, що

людина і людство нерозривно пов'язані з біосферою, є невіддільними від неї [3]. Величезну роль біосфери в процесі етногенезу підкреслював Л. Гумільов [4]. На думку Б. Ананьєва, проблема ноосфери є найбільш важливою галуззю природознавства та пізнання людини в цілому [5]. Як зазначають Є. Гриневиц і І. Линський, будь-яка катастрофа залишає глибокий слід у душах постраждалих від неї людей і у тих, хто через свою професійну діяльність або за покликом серця працював у осередку ураження [6].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Усе зростаюча у зв'язку з екологічною кризою кількість стихійних лих та аномальних природних явищ імперативно диктує необхідність більш детального аналізу їхнього впливу на людину з метою підвищення її стійкості до психотравмуючих чинників природного характеру. Для України це є велими актуальною проблемою, оскільки у 2013 р. вона увійшла до ТОП-25 країн, уразливих до стихійних лих, складеного недержавною організацією Germanwatch (23-є місце з 181 у рейтингу країн світу). І це питання є актуальним не лише для регіонів зі складними кліматогеографічними умовами, а й для тих, які досі вважалися відносно благополучними в цьому відношенні.

Таким чином, незважаючи на те, що існуючі дослідження присвячені, в основному, негативним психологічним і психопатологічним наслідкам стихійного лиха, що диктується необхідністю надання екстреної психологічної та психіатричної допомоги населенню постраждалих регіонів, а також специфікою професійної діяльності персоналу та його надійності в екстремальних ситуаціях природного характеру, життєдіяльність людини в умовах підвищеної небезпеки природних катастроф, її психологічна «ціна» ще не були предметом спеціального дослідження українських психологів.

Формулювання цілей статті

Метою статті є ознайомлення з даними психологічного аналізу основних результатів дослідження негативного впливу реальних чи потенційних загроз з боку природних явищ на психіку мешканця небезпечних у кліматогеографічному або геофізичному відношенні території України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Переживання особистістю потенційних і реальних загроз з боку небезпечних природних явищ поступово виснажують її адаптаційні механізми, які нерідко набувають виразного патологічного характеру. У спеціальній літературі добре описані психічні та поведінкові розлади, що виникають у безпосередніх учасників надзвичайних подій, особливо техногенного характеру. Між тим, природна катастрофа впливає не лише на постраждалих та ліквідаторів її наслідків. Досить згадати про те, що завдяки ЗМІ, готовим збільшувати свою аудиторію будь-якою ціною, «віртуальними» свідками катастроф стають достатньо широкі верстви населення: мешканці області, країни, а при відомих масштабах події – практично все людство. І це «бомбування», залежно від індивідуально-особистісних особливостей конкретної людини, може викликати широкий спектр реакцій: від прогресуючої байдужості та зачерственіння до наростаючої сензитивності, що призводить у тяжких випадках до розвитку глибокого почуття власної уразливості та формування своєрідного «есхатологічного» світогляду – тобто напруженого очікування «кінця світу» [6].

Стихійні лиха та інші небезпечні природні явища більшістю людей розглядаються як некеровані та неконтрольовані. Специфіка їх полягає також у тому, що в нікого звинувачувати. Це макростресори, що охоплюють великі території та маси людей, які можуть мати різний ступінь інтенсивності залежно від рівня

екстремальності впливу стихії. У регіонах із підвищеною небезпекою природних лих і катастроф ці стресори є різнобічними і такими, що мають «хронічний» або «циклічний» характер. Однак, жодне стихійне лихо не може розглядатися поза спробами людини пристосуватися до нього, як зовнішніми, шляхом побудови більш безпечного штучного середовища (сейсмостійке будівництво, дамби тощо), соціальними (створення системи соціальної підтримки, заходів соціального захисту) так і внутрішніми, тобто власне психологічними.

Концепції та моделі взаємин людини із середовищем та адаптації до життєвих труднощів акцентують увагу на різних чинниках, об'єктивних і суб'єктивних, що полегшують людині процес адаптації до них. Ресурси людини утворюють реальний потенціал для успішної адаптації до несприятливих життєвих подій. Навіть проста їхня наявність уже забезпечує адаптивну функцію: надає людині впевненість, підтримує її самоідентичність, підкріплює самоповагу. Однак стресові ситуації часто вимагають залучення додаткових ресурсів, крім тих, які має сама особистість. На думку К. Муздибаєва, ресурси – це життєві цінності, усе те, що людина використовує, щоб задовольняти вимоги середовища [7]. Зазвичай розрізняють два великих класи ресурсів: особистісні та середовищні, іноді їх називають психологічними та соціальними. Психологічні ресурси містять навички та здібності людини, а середовищні відображають доступність інструментальної, моральної та емоційної допомоги з боку соціального оточення.

Успішність в управлінні стресорами безпосередньо залежить від характеру та ступеня наявних і доступних ресурсів, об'єднаних у потенціал. Моральний стан та енергійність впливають на стійкість, а віра у свою результативність – наполегливість при вирішенні складних життєвих проблем. Наявність матеріальних засобів відкриває доступ до інформаційних, юридичних, медичних та інших форм професійної до-

помоги. Оскільки доступність ресурсів є різною, люди з низьким економічним статусом частіше відчувають безсилля перед обличчям стресових обставин, ніж представники забезпечених верств. Встановлено також, що люди, які володіють невеликим потенціалом, частіше обирають стратегію уникнення, порівняно з тими, хто не відчуває в ньому дефіциту. Однак навіть при достатності або надмірності потенціалу адаптації та управління, нерідко ресурси, його складові залишаються невикористаними. Перешкодою для їх застосування стають культурні цінності, громадська думка, особистісні якості. Причинами, що стримують пошук допомоги, часто виявляються можлива втрата самоповаги особистістю, її прагнення не погіршувати думку оточуючих про себе, небажання демонструвати свою слабкість, а також побоювання втратити свою незалежність тощо. Проте іноді люди відмовляються від прохання про допомогу через ілюзію власної невразливості та нереалістичного оптимізму щодо позитивного фіналу подій.

Відповідно до даних зарубіжних досліджень індивідуально-психологічних особливостей особистості, відповідальних за адаптацію і подолання перешкод, найбільш універсальним чинником опору життєвим негараздам є стійкість особистості. Саме ця індивідуально-психологічна особливість стала опорною у відкритому та енергійному протистоянні стресових подій. І навпаки, нестійкі люди демонстрували відсутність енергії, безсилля, екстернальність локусу контролю, нігілізм і відчуженість від свого «Я». Як показали дослідження, найбільш уразливою в людині є низька самоповага. Тому люди, схильні применшувати свої здібності та успіхи, своє значення та гідність, украй болісно переносять життєві стресори. Доведено також, що більш уразливими для стресових ударів були ті, хто дотримувався ірраціональних переконань з приводу того, що сталося, тоді як раціональні переконання були своєрідним буфером проти нещастя.

У дослідженні А. Лібіної та О. Лібіна стилів реагування на стрес як ділеми між психічним захистом і подоланням у важких життєвих ситуаціях зазначається, що вибір стратегії подолання пов'язаний із такими характеристиками ситуації, як значущість, стресогенність і контрольованість з боку суб'єкта. При високій самооцінці, інтернальності мали перевагу насамперед проблемно орієнтовані способи поведінки, при низькій самооцінці, екстернальні та тривожні особистості обирали пошук емоційної підтримки [8].

На основі аналізу різних наукових підходів можна виділити власне психологічні характеристики, що підвищують стійкість людини до впливу психотравмуючих чинників природного середовища. Такі психологічні характеристики називають психологічним потенціалом адаптації особистості до важких життєвих ситуацій. Серед найбільш часто згадуваних індивідуально-психологічних особливостей особистості, відповідальних за успішність подолання нею важких життєвих ситуацій, є локус контролю, або інтернальність-екстернальність, що виявляється, зокрема, у суб'єктивній впевненості у власній здатності та готовності подолати важкі обставини життя. Прийняття відповідальності та впевненість у своїх здібностях впливати на події і є тими чинниками, які справляють суттєвий вплив на намагання справитися з життєвими труднощами, будучи невід'ємною частиною особистісної якості «hardiness».

Позиція В. Франкла полягає в тому, що, якщо людина знає «навіщо», то вона може витримати будь-яке «як» [10]. Дослідники Дж. Крумхау і Л.Махолик, наводячи свої спостереження про психологічні наслідки стихійного лиха для людини, також вказують на те, що люди, які мали сенс і мету в житті, більш успішно долали важкі життєві обставини [11]. Наявність у людини усвідомлених цілей і сенсу життя, усвідомлення свого призначення в житті, покликання є потужним чинником, який підвищує стійкість особистості до впливу несприятливих обставин. Відсутність

такого сенсу, «екзистенційний вакуум», навпаки, підвищує вразливість людини, позбавляючи її життя вектора та цінності.

Психологічно зрілість особистості, що виражається в понятті «психологічний вік», впливає на її здатність ефективно справлятися з життєвими труднощами. Зріле ставлення до свого життя, розумний баланс оцінок минулого, майбутнього та теперішнього створюють умови для успішної інтеграції психотравмуючої події. Суттєві відхилення психологічного віку від хронологічного свідчать про невідреагованість психічної травми.

Плани на майбутнє також відіграють важливу роль у підвищенні стійкості людини до впливу психотравмуючої події. Відсутність бажання планувати своє майбутнє є одним із проявів посттравматичного стресу. Включення події до контексту свого життя, здатність зробити належні висновки, переосмислити події життя в позитивних термінах є однією з основних стратегій подолання. Уміння відшукати сенс ситуації, інтегрувати його в суб'єктивну картину світу дає можливість сприймати події як більш передбачувані, логічні та зрозумілі.

Значущість когнітивного оцінювання в подоланні життєвих труднощів підкреслює Л. Анциферова [9]. Головним результатом когнітивного оцінювання є висновок про ступінь підконтрольності ситуації, який, у свою чергу, визначає вибір конкретної стратегії адаптації та управління. Розуміння закономірностей процесів, що відбуваються, знання правил поведінки в екстремальних ситуаціях є когнітивним ресурсом подолання, заснованим на знаннях людини про механізми та закономірності тих чи інших кліматогеофізичних явищ, а також імовірності їхнього виникнення. Самі ці екстремальні явища перестають у її очах виглядати іраціональними. Розуміння дає змогу людині надати особистісного сенсу ситуації та тому, що відбувається з нею і навколо неї.

Суб'єктивне імовірнісне прогнозування, що дозволяє здійснювати випере-

джальне передналаштування функціональних систем до майбутніх подій, також відіграє важливу роль у здатності людини долати життєві труднощі, оскільки дає можливість підготуватися до очікуваних негативних подій заздалегідь, зустріти їх у всеозброєнні. Так, Дж. Келлі стверджував, що психологічні процеси в особистості відбуваються на основі того, як вона антиципує події [12]. Отже, суб'єктивний імовірнісний прогноз справляє регулюючий вплив не лише на фізіологічні процеси, а й на всі сфери особистості людини. Здатність до вірогіднісного прогнозування подій і знання закономірностей, що перебувають в їхній основі, уможливорює «антиципуюче подолання», що значно знижує травматичний ефект неочікуваних життєвих труднощів.

Упевненість у соціальній підтримці та об'єктивній можливості подолання негативних подій також є важливими чинниками психологічної стійкості людини перед обличчям труднощів. Принципово важливим є той факт, що перераховані психологічні ресурси належать до числа тих, що поповнюються і, більше того, формуються протягом життя людини. Це та змінна в системі взаємовідносин «людина – середовище», яка перебуває у владі самої людини. Психологічні ресурси адаптації та управління, або складові життєстійкості, є тими базовими характеристиками особистості, які опосередковують вплив на її свідомість і поведінку усіляких сприятливих і несприятливих обставин, від соматичних проблем і захворювань до соціальних умов. Недостатність цих ресурсів підвищує ризик дезадаптації людини та розвитку посттравматичного стресу.

Висновки

Психологічні ресурси адаптації, або складові життєстійкості, є тими базовими характеристиками особистості, які опосередковують вплив на її свідомість і поведінку різноманітних сприятливих і несприятливих обставин, від соматичних проблем і захворювань до

соціальних умов. Недостатність цих ресурсів підвищує ризик дезадаптації людини та розвитку посттравматичного стресу. Разом з тим можна побачити, що люди, чия життєдіяльність ускладнена важкими кліматогеофізичними умовами, перебувають у стані хронічно підвищеного рівня мобілізації адаптаційних та особистісних ресурсів, який забезпечує нормальний ступінь працездатності та функціонування організму. Дослідження

епідеміології посттравматичних стресових розладів при стихійних лихах підтверджують, що чимала частина людей, яких було піддано негативному впливові природної стихії, не має симптомів посттравматичного стресового розладу. За рахунок чого вони зберігають психічну рівновагу – цей феномен поки що недостатньо вивчений вітчизняною психологічною наукою та, зокрема, психологією діяльності в особливих умовах.

Література

1. Интенсивность землетрясений Украины / С.В. Евсеев // Сейсмичность Украины. – К. : Наукова думка. – 1969. – С. 32-55.
2. Пустовитенко Б.Г. Новые карты сейсмического районирования территории Украины. Особенности модели долговременной сейсмической опасности / Б.Г. Пустовитенко, В.Е. Кульчицкий, А.А. Пустовитенко // Геофизический журнал. – Т. 28. – № 3. – 2006. – С. 54-77.
3. Вернадский В.И. Несколько слов о ноосфере // В.И. Вернадский : Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / Сост. Г.П. Аксенов. – М. : Современник, 1993.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – М. : АСТ, 2005. – 399 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – С. 70-78.
6. Гриневич Е.Г. Катастрофы и невротические расстройства в Украине / Е.Г. Гриневич, И.В. Линский // Архів психіатрії. – 2005. – Т. 11. – № 4. – С. 7-13.
7. Муздыбаев К. Стратегии совладания с жизненными трудностями. Теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 43-48.
8. Либи́на А. Стили реагирования на стресс : психологическая защита или совладания с трудными жизненными ситуациями / А. Либи́на, А. Либин // Стиль человека : психологический анализ / под ред. А.В. Либи́на. – М. : Смысл, 1998. – С. 190-204.
9. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях : переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анциферова // Психологический журнал, 1994. – № 1. – Т. 15. – С. 3-18.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
11. Crumhaugh J.S. An experimental study in existentialism: The psychometric approach to Frankl's concept of noogenic neurosis / J.S. Crumhaugh, L.T. Maholick // Journal of Clinical Psychology. – V. 20, 1964. – No 2. – P. 200-207.
12. Kelly G.A. Psychology of personal constructs / G.A. Kelly. – New York, 1967. – V.1. – 600 p.

Модель професійно значущих якостей керівника проектів

М.С. Кутас
здобувач кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник:

І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті запропоновано модель професійно значущих якостей керівника проектів, у ході розроблення якої використано компетентнісний підхід. Модель включає базові професійно значущі якості фахівця сфери управління проектами, які повинні мати випускники вищих навчальних закладів з метою безперешкодного входження у професійну діяльність.

В статтє предложена модель профессионально значимых качеств руководителя проектов, при разработке которой использован компетентностный подход. Модель включает основные профессионально значимые качества специалиста области управления проектами, которыми должны обладать выпускники высших учебных заведений с целью беспрепятственного вхождения в профессиональную деятельность.

The article under consideration offers the model of project manager professionally important qualities which has been developed on the basis of competence approach. The model includes project manager essential professionally important qualities which higher educational institution graduates have to master in course of training what will provide for the secure and smooth profession penetration.

Ключові слова: керівник проектів, професійно значущі якості, компоненти компетентності.

Постановка проблеми

Сучасне суспільство потребує фахівців, здатних на основі інтеграції загальнолюдських і професійних цінностей реалізувати свій індивідуальний спосіб діяльності, орієнтуватися на сучасні технології, напрацьовувати власну стратегію поведінки, реально оцінювати свої можливості та нести відповідальність за результати своєї праці. Керівник проектів працює в умовах швидких змін ситуацій, що виникають унаслідок різноманітних причин. Сучасні програми вищих навчальних закладів спрямовані на отримання необхідних теоретичних знань і практичних навичок у сфері проектної діяльності. Проте молоді спеціалісти, часто зіштовхуючись із різноманітними проблемами, не завжди готові до прийняття правильних рішень і вибору

коректної моделі поведінки. Тому на особливу увагу заслуговує саме розроблення моделі ПЗЯ керівника проектів, яка включає якості суб'єкта, що забезпечують ефективність професійної діяльності за певними параметрами продуктивності праці та надійності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значна увага на сьогодні приділяється забезпеченню успішного проходження етапу професійної адаптації з метою покращення професійної майстерності та досягнення належного рівня професійної компетентності. Компетентність не протиставляється професійній кваліфікації, але і не ототожнюється з нею, оскільки під кваліфікацією розуміється якісне виконан-

ня конкретного виду діяльності, тоді як категорія «компетентності» є ширшою та інтегрованішою.

Проблема психологічних компонентів у структурі професійно важливих якостей особистості є однією з найважливіших проблем психологічної науки [1; 2; 3]. Вивченню цієї проблеми були присвячені фундаментальні праці Б.Г. Ананьєва, М.Й. Боришевського, В.Н. Дружиніна, Г.С. Костюка, О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, С.Л. Рубінштейна, Б.М. Теплова та інших (у положеннях про співвідношення задатків, здібностей і обдарованості, про загальні та спеціальні якості, про психологічну структуру особистості). Різноманітні аспекти вивчення професійно важливих якостей управлінських кадрів ставали предметом дослідження в роботах вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема, Л.Ф. Бурлачука, А.І. Китова, В.Т. Болотнікова, Л.М. Карамушки, С.П. Бочарової, М.В. Корнієнка, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.М. Синьова, В.М. Плішкіна, О.Г. Шестакова, В.В. Рибалки, В.І. Черненілова, Ю.А. Шаранова, Д. Кукендала, П. Айнсворта, К. Піза.

Вивчення проблем формування особистості майбутнього фахівця – предмет дослідження багатьох соціогуманітарних наук. У психологічному аспекті процес професійного становлення особистості можна знайти в працях О.Р. Фонарьова, А.К. Маркової, Л.М. Мітіної. Питання професійної компетентності розглядаються в наукових працях видатних вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема К.А. Абульханової-Славської, О.П. Архипової, В.Й. Бочелюка, Є.О. Волкової, В.Т. Казмиренко, А.К. Маркової, І.В. Сингаївської, О.І. Мартинюка, І.Н. Медведєва, М.Г. Нестерова, Н.Н. Нечаєва, С.В. Панькова, І.Б. Сенновського, Дж. Равена, Н.А. Тимченко, О.І. Соловйова.

Під компетентністю розуміється інтегрована характеристика якостей особистості, результат підготовки випускників вищих навчальних закладів до виконання діяльності в певних сферах [4, с. 39]. Професійна компетентність як єдність спеціальних і міждисциплінарних, мета-

когнітивних ключових компетенцій особистості означає не лише ефективне використання набутих знань і сформованої майстерності, а й безперервну генерацію нових знань і вмінь для забезпечення кокурентоспроможності сучасного фахівця [5]. Під компетентністю керівника проєктів ми розуміємо наявність у фахівця не стільки значного обсягу знань і досвіду, скільки вмінь актуалізувати накопичені знання та вміння в потрібний момент з метою їх використання в процесі реалізації професійних функцій. У цьому разі компетентність виражається у здатності правильно оцінити ситуацію, що склалася, і прийняти, у зв'язку з цим, оптимальне рішення.

Згідно з рекомендаціями Е.Ф. Зеєра [6], який вбачає мету проєктування моделі фахівця в забезпеченні професійного розвитку особистості та формуванні соціальної, комунікативної, соціально-інформаційної, когнітивної та спеціальної компетенцій, модель фахівця конкретного профілю повинна містити компоненти, які відображають інтерес до професії, професійно значущі якості особистості фахівця.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Відсутність або часткова сформованість ПЗЯ може стати причиною тривалого професійного становлення молодих фахівців. Розроблена нами модель професійно значущих якостей, якими повинен володіти фахівець з управління проєктами, допоможе зорієнтуватися у визначенні основних напрямів психологічної підготовки та забезпечити процес формування професійно значущих якостей на початковому етапі становлення особистості професіонала.

Формулювання цілей статті

Метою статті є створення моделі професійно значущих якостей керівника проєктів із використанням компетентнісного підходу. До складу моделі повинні ввійти базові професійно значущі якості фахівця сфери управління проєктами з метою її подальшого використання для розроблення програми формування професійно

значущих якостей майбутнього фахівця у процесі навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проаналізувавши компетентнісні моделі формування професійно значущих якостей, створені рядом авторів (модель магістра економічного профілю (Р.А. Гейзерська), спеціаліста технічного профілю (О.І. Атлягузова), науково-педагогічного працівника (З.В. Возгова), менеджера (А.А. Мазаракі, Т.І. Ткаченко), менеджера освіти (В.І. Жигір), спеціаліста зі спеціальності «Прикладна фізика» (О.І. Харченко, А.В. Чаленко), фахівця туристичної індустрії (Я.Л. Казарницькова), працівника органів внутрішніх справ (А.О. Москаленко), фахівця інформаційної галузі (І.В. Захарова, Н.М. Поліщук), ми створили модель професійно значущих якостей керівника проектів. На першому етапі розроблення моделі ПЗЯ керівника проектів на основі аналізу психолого-педагогічної літератури, а також із застосуванням таких методів дослідження, як опитування та анкетування, нами було виявлено ПЗЯ, маючи які майбутні фахівці з управління проектами отримують можливість реалізувати свій особистісний і професійний потенціал.

Як вважає Л.Г. Карпова, структурними компонентами професійної компетентності є три сфери: мотиваційна, предметно-практична (операційно-технологічна), а також сфера саморегуляції. Розвиненість мотиваційної сфери забезпечує сформованість загальнокультурної компетентності, особистісно-мотиваційної та соціальної компетентності. Предметно-практична сфера характеризується: сукупністю знань (професійних, із предмета, психолого-педагогічних, методичних, методологічних); умінь (гностичних, комунікативних, організаційних, діагностичних, проєктивних, конструктивних, управлінських); якостей (обов'язкових, важливих і бажаних), що зумовлює ефективність реалізації вчителем професійно-педагогічних функцій. Сформованість цієї сфери сприяє розвитку певних підвидів професійної ком-

петентності: методологічної, практично-діяльнісної, дидактико-методичної, спеціально-наукової, економіко-правової, валологічної, інформаційної, управлінської та комунікативної. Сформованість сфери саморегуляції сприяє розвитку такого її підвиду, як психологічна компетентність та аутокомпетентність, тобто володіння уміннями та навичками управління вольовою та емоційною сферами, технологіями подолання професійної деструкції, сформованість рефлексії [7].

Професійну компетентність сучасного фахівця (як готовність на високому професійному рівні виконувати свої посадові та фахові обов'язки відповідно до сучасних теоретичних і практичних надбань і досвіду, наближених до світових вимог і стандартів) С.В. Цимбал розглядає в єдності трьох її компонентів: мотиваційно-ціннісного, предметно-практичного та саморегулятивно-вольового, які є одночасно й аспектами особистості [8; 9].

У структуру професійної компетентності вчителя іноземної мови В.О. Калінін включає такі компоненти: цілемотиваційний (усвідомлення значущості цілей формування професійної соціокультурної компетенції; здійснення пізнавального, освітнього, розвивального, виховного аспектів змісту, мети); змістовий (набуття належного рівня професійно значущих педагогічних, психологічних, методичних, лінгвістичних і технологічних знань); операційно-діяльнісний (набуття професійно-педагогічних умінь, необхідних і достатніх для успішного формування соціокультурної компетенції учнів: проєктувальних, організаційних, пізнавальних, комунікативних, контролюючих, адаптивних, мотиваційних); особистісний (формування якостей учителя, необхідних для формування соціокультурної компетенції учнів); рефлексивний (формування вмінь самоаналізу та самооцінки своєї професійно-педагогічної діяльності та здатність до самовдосконалення) [10; 11].

Дослідивши підходи до визначення складу структурних компонентів компетентності [4; 12; 13; 14], нами зроблено

висновок, що фахівець з управління проектами після засвоєння освітньої програми повинен мати ПЗЯ, що відповідають таким компонентам компетентності:

- 1) професійно-функціональному;
- 2) організаційно-управлінському;
- 3) соціально-особистісному;
- 4) мотиваційно-вольовому;
- 5) методологічному (загальнонауковому).

Висновки

Показники рівня готовності до професійної діяльності описують конкретні

вміння та навички, загальні вимоги до властивостей і якостей випускників вищих навчальних закладів у вигляді переліку здатностей вирішувати певні проблеми та завдання. Розроблення моделі професійно значущих якостей керівника проектів дасть змогу вдосконалити стратегії та методи навчально-наукової роботи і цілком може стати основою формування у майбутнього фахівця з управління проектами саме тих якостей, яких вимагає сучасна діяльність.

Таблиця 1

Модель професійно значущих якостей керівника проектів

Компоненти компетентності	Показники рівня готовності до професійної діяльності (ПЗЯ)
1	2
Професійно-функціональний компонент компетентності:	
Готовність до планування та організації комунікаційного процесу	комунікативні здібності (уміння входити в контакт, налагоджувати взаємини, розвиненість каналів вербального і невербального спілкування, готовність до співробітництва, легкість в установленні безпосередніх міжособистісних контактів); дипломатичність (володіння технологіями ведення переговорів, уміння розуміти та приймати цілі, мотиви партнерів, обережність, уміння знаходити вихід зі складних ситуацій, розважливість); володіння навичками публічних виступів
Готовність до творчої розумової діяльності	здатність приймати самостійні та неординарні рішення; володіння навичками критичного і творчого мислення; уміння абстрагуватися, формулювати та вирішувати завдання, позитивно сприймати інновації та зміни; творчий підхід до вирішення найрізноманітніших питань; високий інтелект (оперативність мислення, високий загальний рівень вербальної культури та ерудиції); уміння здійснювати відбір, створювати й ефективно використовувати інтелектуальні стратегії для проектування цілісної моделі рішення професійних проблем
Організаційно-управлінський компонент компетентності:	
Готовність до організації управлінського процесу	- добрі організаторські здібності, схильність до організаторської діяльності; - здатність керувати
Готовність до зміни в умовах невизначеності професійної ситуації та непередбачуваності її розвитку	- уміння виявляти ділові якості підприємця: ставити перспективні цілі, використовувати сприятливі можливості, вчасно змінювати організаційну структуру підприємства)

1	2
Соціально-особистісний компонент компетентності:	
Здатність до ситуативної адаптивності в умовах напруженої професійної діяльності	здатність керувати собою (здатність до саморегуляції в процесі самоврядування та рефлексії), високий самоконтроль (наявність чітких принципів, переконань за умови врахування суспільної думки); конформізм (соціабельність, прагнення працювати та приймати рішення з іншими людьми, обережність, відповідальність за підлеглих і просоціальна спрямованість поведінки); довірливість (відкритість, терплячість, поступливість); - гнучка поведінка в умовах невизначеності професійної ситуації, психологічна готовність до нового виду професійної діяльності
Слідування морально-етичним нормам поведінки та спілкування	уміння контролювати емоції та поведінку, сильна воля; урівноваженість; організованість; акуратність; внутрішня дисциплінованість; емоційна стійкість, стриманість (адекватний спосіб вираження почуттів, реальне бачення ситуації та спокійне ставлення до власних невирішених емоційних проблем, розважливості); висока нормативність поведінки (моральність, добросовісність, відповідальність, розвинене почуття обов'язку, усвідомлене наслідування загальноприйнятих правил і норм, чесність, доброзичливість)
Уміння аргументовано обстоювати власну точку зору, доводити істинність власних суджень	домінантність (незалежність, домінантність у міжособистісних відносинах, активність та енергійність у контактах); асертивність як здатність вільно та відкрито заявляти про свої бажання, вимоги і домагатися їх втілення, вміння оптимально реагувати на зауваження, справедливу та несправедливу критику
Мотиваційно-вольовий компонент компетентності:	
Потреба і здатність до активної самоосвіти та саморозвитку	прагнення до нормального самоствердження, упевнена тенденція до активної самореалізації; практичність (висока швидкість вирішення практичних завдань, орієнтація на зовнішню реальність); амбіційність, ініціативність (висока мотивація досягнення); енергійність (наполегливість та активність, небажання відмовитися від поставлених цілей, незважаючи на поразку)
Орієнтація на ефективність, успіх та якість	цілеспрямованість; рішучість; наполегливість; сміливість; схильність до ризику і співробітництва з незнайомими людьми та в незнайомих ситуаціях; схильність до авантюризму та прояву лідерських якостей; наявність індивідуального стилю мислення; жорсткість (упевненість у своїх силах, самовпевненість, несентиментальність, розсудливість, гнучкість, практичність, раціональність, логічність, холоднокровність); внутрішній локус-контроль; спрямованість особистості на досягнення успіху або уникнення невдач

1	2
Методологічний (загальнонауковий) компонент компетентності:	
Готовність до інноваційної діяльності	- добре розвинуті аналітичні здібності (уміння одержувати й обробляти потрібну інформацію, оцінювати, порівнювати та засвоювати її); - вільнодумство, експериментаторство, позитивне ставлення до змін і нових ідей
Здатність до рефлексії, самоконтролю та корекції власної професійної діяльності	- наявність здатності оцінювати та коректувати результати своєї діяльності; - наявність мотивації до вдосконалення професійної діяльності; - наявність тенденції до рефлексії та самоконтролю у процесі соціальної взаємодії

Література

1. Бандурка А.М. Психология управления / А.М. Бандурка, С.П. Бочарова, Е.В. Землянская. – Харьков: ООО Фортуна, 1998. – 463 с.
2. Дежкіна Ю.А. Развитие профессионально важных качеств сотрудников Государственной противопожарной службы МЧС России в процессе профессионализации : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.03 “Психология труда, инженерная психология, эргономика” / Ю. А. Дежкіна. – СПб., 2008. – 22 с.
3. Миронець С.М. Структура професійно важливих якостей рятувальників МНС України / С.М. Миронець // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: «ГНОЗІС», 2003. – Т. 5, Ч.2. – С.151-156.
4. Фролов Ю.В. Компетентностная модель как основа оценки качества подготовки специалистов / Ю.В. Фролов, Д.А. Махотин // Высшее образование сегодня. – 2004. – №8. – С.34-41.
5. Rychen D.S. Developing Key Competencies in Education: Some Lessons from International and National Experience (Studies in Comparative Education) / D. S. Rychen, A. Tiana. – Geneva: UNESCO-IBE, 2004. – 80 p.
6. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования: учеб. пособие / Э.Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб. – М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 480 с. – (Серия «Библиотека психолога»).
7. Карпова Л.Г. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Л.Г. Карпова. – Харків, 2004. – 19 с.
8. Царькова Е.А. Компетентность в контексте модернизации профобразования / Е.А. Царькова // Профессиональное образование. – 2004. – № 6. – С. 5-6.
9. Цимбал С.В. Психологічні особливості формування професійної компетентності майбутніх спеціалістів засобами іноземної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С.В. Цимбал. – Хмельницький, 2006. – 20 с.
10. Калінін В.О. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами діалогу культур: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / В.О. Калінін. – Житомир, 2005. – 21 с.
11. Козлова Н.Б. Развитие профессиональной компетентности будущего учителя иностранного языка в процессе иноязычной подготовки в вузе.: автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Н.Б. Козлова. – Магнитогорск, 2003. – 22 с.
12. Гейзерська Р.А. Компетентнісна модель магістра економічного профілю / Р.А. Гейзерська // Імідж сучасного педагога: науково-практичний освітньо-популярний часопис. – Полтава: ПО-ІШПО, 2007. – №1-2 (70-71). – С. 34-36.
13. Шадріков В.Д. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход / В.Д. Шадріков // Высшее образование сегодня. – 2004. – №8. – С.26-31.
14. Definition and selection of competencies. Country Contribution Process Summary and Country Reports. – OECD: Program on International Student Assessment, 2000. – 3. New Skills for the Learning Society. – 238 p.

Особливості прогнозування психологічної дизадаптації у військовослужбовців Збройних сил України, які залучаються до миротворчих місій

А.А. Озерянський

полковник медичної служби, старший науковий співробітник науково-організаційного відділу, Науково-дослідний інститут проблем військової медицини Української військово-медичної академії (НДІ ПВМ УВМА)

А.В. Швець

підполковник медичної служби, начальник науково-дослідного відділу психофізіології людини в особливих умовах, к.мед.н., с.н.с., Науково-дослідний інститут проблем військової медицини Української військово-медичної академії (НДІ ПВМ УВМА)

В статті розглянуто психологічні прояви дизадаптації, що виникли у військовослужбовців національних контингентів ЗС України після прибуття їх з миротворчих місій. Виявлено негативний вплив проявів дизадаптації в психологічному статусі миротворців. Розроблено розв'язувальні правила, що дають змогу визначити належність особи до групи ризику з точністю 95%.

В статье рассмотрены психологические проявления дизадаптации, возникшие у военнослужащих национальных контингентов ВС Украины после возвращения с миротворческих миссий. Обнаружено негативное влияние проявлений дизадаптации в психологическом статусе миротворцев. Разработаны решающие правила, которые позволяют определить принадлежность лица к группе риска с точностью 95%.

Psychological manifestations of disadaptation in servicemen of national contingents of Ukraine Armed Forces after arrival to places of their mission performance have been reviewed in the article. Negative influence of disadaptation on peacemakers' psychological status has been revealed. Solving rules are developed allow to define an accessory of the person to group "risk with accuracy of 95%.

Ключові слова: психологічний статус, національний контингент, міжнародні операції з підтримання миру і безпеки.

Постановка проблеми

«Миротворча» діяльність, яка нині стала досить поширеною серед військовослужбовців багатьох країн світу, є одним із видів діяльності, де людина працює в особливих чи екстремальних умовах і характеризується низкою специфічних особливостей: великим обсягом і різноманітністю перероблюваної інформації, необхідністю прийняття відповідальних, швидких і точних рішень, постійним збереженням готовності до екстрених дій, великою небезпекою для життя та здоров'я (свого чи своїх товаришів) тощо [1; 3 та ін.].

Зміни, які виникли останніми роками у стані здоров'я миротворців, вимагають осмислення принципів його збереження, удосконалення рівня боєздатності цих

підрозділів. Досвід сучасних воєнних конфліктів свідчить про те, що у 75% військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, спостерігається дезорганізація психічної діяльності з порушеннями самооцінки, оцінки ситуації та адекватності реагування на неї. Серед миротворців, які брали участь у веденні бойових дій, лише 25% (за результатами психологічного обстеження та оглядів фахівцями) можуть бути визнані практично здоровими [2].

За даними спеціалізованого видання «New England journal of medicine», у 15-17% осіб, які повернулись з Іраку, виявлено симптоми «глибокої депресії, загального тривожно-депресивного розладу або посттравматичного стресу». Спостерігається значне зростання випадків суїцидів.

Їх кількість серед американських військовослужбовців у 2003 р. на тисячу осіб становила 1,28%, а у військах, дислокованих у Кувейті та Іраку, – 1,73% [4]. Значне фізичне навантаження у військовослужбовців українських національних підрозділів, емоційний стрес із негативними впливами умов Африканського континенту суттєво підвищують вимоги до адаптаційних можливостей людини [5]. У бойовій обстановці часто виникають взаємодії негативних факторів, які породжують серйозні зміни в психофізіологічному стані людини [6].

Отже, миротворча діяльність може завдати значної шкоди здоров'ю та працездатності для досить великої групи військовослужбовців. Тому прогнозування негативних психічних і психологічних наслідків миротворчої діяльності є актуальним завданням сучасної психології праці, особливо для миротворців, де своєчасна заміна одного військовослужбовця іншим значно ускладнена чи зовсім неможлива.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Під дією довготривалого або сильно вираженого стресу можливе виникнення особливої групи нервово-психічних розладів, відомих як посттравматичні стресові розлади (ПТСР) [7]. Ці розлади є безпосередньою причиною зривів професійної діяльності, передчасного звільнення, суїцидів, міжособистісних конфліктів, зловживання алкоголем та інших негативних явищ.

Проведене психофізіологічне обстеження миротворців-льотчиків, які проходили службу в Сьєрра-Леоне, в умовах, наближених до бойових, визначило, що значна частина (40%) контингенту перебуває в стані психологічної дизадаптації та потребує психокорекційних заходів [8].

Надзвичайну важливість становить проблема соціально-психологічної адаптації в осіб, які перенесли ПТСР, і це питання залишається актуальним не тільки в перші роки після перенесеної травматичної події, а й протягом десятиріч [9].

Досвід сучасних військових конфлік-

тів і локальних воєн свідчить про те, що у 75% військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, спостерігається дезорганізація психічної діяльності з порушеннями самооцінки, оцінки ситуації та адекватності реагування на неї [10].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на увагу багатьох дослідників до проблеми виникнення психологічних проявів дизадаптації у військовослужбовців, що залучаються до участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки, існує необхідність удосконалення психологічного відбору, а саме – спрогнозувати виникнення можливих негативних змін у психологічному статусі військовослужбовців під час виконання миротворчих місій ще на етапі їх підготовки до відбуття у місію.

Формулювання цілей статті

Мета статті – визначити підходи до прогнозування імовірних негативних наслідків миротворчої діяльності на психологічний статус миротворців.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження проводилися протягом 2005-2007 рр. у військових частинах, де військовослужбовці проходили бойове злагодження перед відбуттям до миротворчих місій, а також у місцях обсервації, куди прибували миротворці після виконання миротворчих місій. У ході досліджень було обстежено 350 миротворців, що виконували миротворчу діяльність у Ліберії, усі вони були чоловічої статі, віком 21-31 рік.

Дослідження психофізіологічних і психологічних якостей миротворців проводилося за методикою «Самооцінка стресостійкості» (рівень стресостійкості) [11]; «Прогноз» (рівень нервово-психічної стійкості) [12]; А. Басса і А. Дарки [13] (діагностика показників і форм агресії); «Міссіпська шкала» [13] (ступінь вираження посттравматичних стресових реакцій/розладів).

Статистична обробка отриманих даних здійснювалася методами варіаційної статистики, кластерного, кореляційного, покрокового регресійного та дискримінантного аналізу за методом виключення.

У ході дослідження рівнів психоемоційної стійкості виявлено таку структуру зазначеного показника у миротворців (табл.1).

Аналіз результатів, поданих у табл. 1, свідчить, що за час виконання місії загальний рівень стресостійкості залишився в межах норми, однак спостерігається зменшення показника високого рівня в сторону його пониження на 33%. При цьому достовірно зросла частка осіб із достатньо високим рівнем психоемоційної стійкості. Тобто відбувся перерозподіл структури дослідженого показника в бік погіршення.

Аналізуючи дані обстеження за методикою «Прогноз» (табл. 2.), визначено, що 89,6% військовослужбовців знаходилися в оптимальному функціональному та психофізіологічному стані (високий і добрий рівень нервово-психічної стійкості) до початку миротворчої діяльності. Після повернення з місії відбувся достовірний перерозподіл структури дослідженої гру-

пи миротворців на предмет рівня нервово-психічної стійкості. Так, достовірно зменшилася частка осіб із високим рівнем НПС (на 22,4%, $p < 0,001$), а частка осіб із задовільним рівнем НПС суттєво зросла (на 11,3%, $p < 0,01$).

Дані структури показників і форм агресії у миротворців до та після місії подано в табл. 3.

Як видно з табл. 3, для багатьох військовослужбовців після повернення з місії є характерним зростання показників високих рівнів форм агресії та зменшення показників низьких рівнів форм агресії. Так, показники високого рівня фізичної агресії зростають із 13,3% до 49%, а низького – зменшуються з 17,8% до 6,3%. Показники високого рівня непрямой агресії зростають із 6,6% до 19,1%, а низького – зменшуються з 57,8% до 30,9%. Показники високого рівня вербальної агресії зростають із 42,2% до 71,3%, а низького – зменшуються з 17,8% до 2,1%. Показники високого рівня негативізму зростають із 4,4% до 20,2%, а низького – зменшуються з 77,8% до 35,1%. Показники високого рівня підозрливості зростають із 0% до 18,1%, а низького – зменшуються з 86,7% до 21,3%.

Таблиця 1

Структура показників стресостійкості у миротворців до та після миротворчої місії

Категорія миротворців	Структура обстежених за рівнями стресостійкості, %			
	Високий	Достатньо високий	Середній	Низький
До ротації	90***	7***	2	1
Після ротації	57	41	2	0

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні – *** – $p < 0,001$

Таблиця 2

Розподіл миротворців за рівнями нервово-психічної стійкості до та після миротворчої місії

Категорія миротворців	Групи за рівнями нервово-психічної стійкості, %			
	I рівень (високий)	II рівень (добрий)	III рівень (задовільн.)	IV рівень (незадовільн.)
До ротації	48,6***	41,0**	10,4**	0
Після ротації	25,0	52,6	21,1	1,3

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні: ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$ відповідно

Структура показників і форм агресії у миротворців до та після миротворчої місії

Категорія миротворців з відповідним рівнем показників агресії		До ротації, %		Після ротації, %
Фізична агресія	низький	17,8		6,3
	середній	68,9	**	44,7
	високий	13,3	***	49
Непряма агресія	низький	57,8	**	30,9
	середній	35,6		50
	високий	6,6		19,1
Вербальна агресія	низький	17,8	**	2,1
	середній	40		26,6
	високий	42,2	**	71,3
Негативізм	низький	77,8	***	35,1
	середній	17,8	**	44,7
	високий	4,4	*	20,2
Образа	низький	75,6		76,6
	середній	22,2		19,1
	високий	2,2		4,3
Підозрілість	низький	86,7	***	21,3
	середній	13,3	***	60,6
	високий	0	**	18,1
Роздратування	низький	80	***	11,7
	середній	17,8	***	54,3
	високий	2,2	***	34,0
Почуття провини	низький	20		24,5
	середній	48,9		40,4
	високий	31,1		35,1

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівнях :
* – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,001$ відповідно

Показники високого рівня роздратування зростають із 2,2% до 34%, а низького – зменшуються з 80% до 11,7%.

Дані щодо структури показників пост-травматичних стресових розладів (ПТСР)

у миротворців до та після місії представлено в табл. 4.

Отримані показники вказують на те, що після виконання місії кількість військовослужбовців, які мають імовірні ознаки

Таблиця 4

Розподіл миротворців за групами ознак ПТСР до та після миротворчої місії

Категорія миротворців	Розподіл військовослужбовців за групами ознак ПТСР, %		
	норма	гранична група	імовірні ознаки ПТСР
До ротації	85,7	10,7	3,6*
Після ротації	89,3	0	10,7

Примітка. Достовірність різниці відповідних часток за критерієм Стьюдента на рівні - * – $p < 0,05$

ПТСР, достовірно збільшилась на 7,1%. Зміни в бік покращення та погіршення психічного стану відбулися за рахунок зменшення групи військовослужбовців із показниками імовірних ознак ПТСР, а також відсутністю представників, що належали до граничної групи.

Таким чином, отримані дані дають змогу зробити висновок про те, що миротворча діяльність суттєво впливає на психологічний стан миротворців і проявляється ознаками психологічної дизадаптації.

З метою прогнозування можливих негативних психологічних наслідків міжнародних операцій із підтримання миру та безпеки на основі даних, отриманих під час психологічних досліджень національного контингенту до і після участі в ми-

ротворчій місії, були здійснені такі кроки.

По-перше, для зручності співставлення отриманих даних вони були трансформовані в 10-бальну шкалу. По-друге, розраховано відносний зсув нормованих показників до та після виконання миротворчої місії таким способом, за якого позитивні значення свідчили про покращення психологічного статусу, а негативні – про його погіршення. По-третє, для підтвердження можливості здійснення прогнозу психологічних наслідків миротворчої місії проведено кореляційний аналіз між показниками відносного зсуву психологічних характеристик та їх початковими (вихідними) значеннями (рис. 1).

Кореляційний аналіз цих зрушень із початковими даними до міжнародних опера-

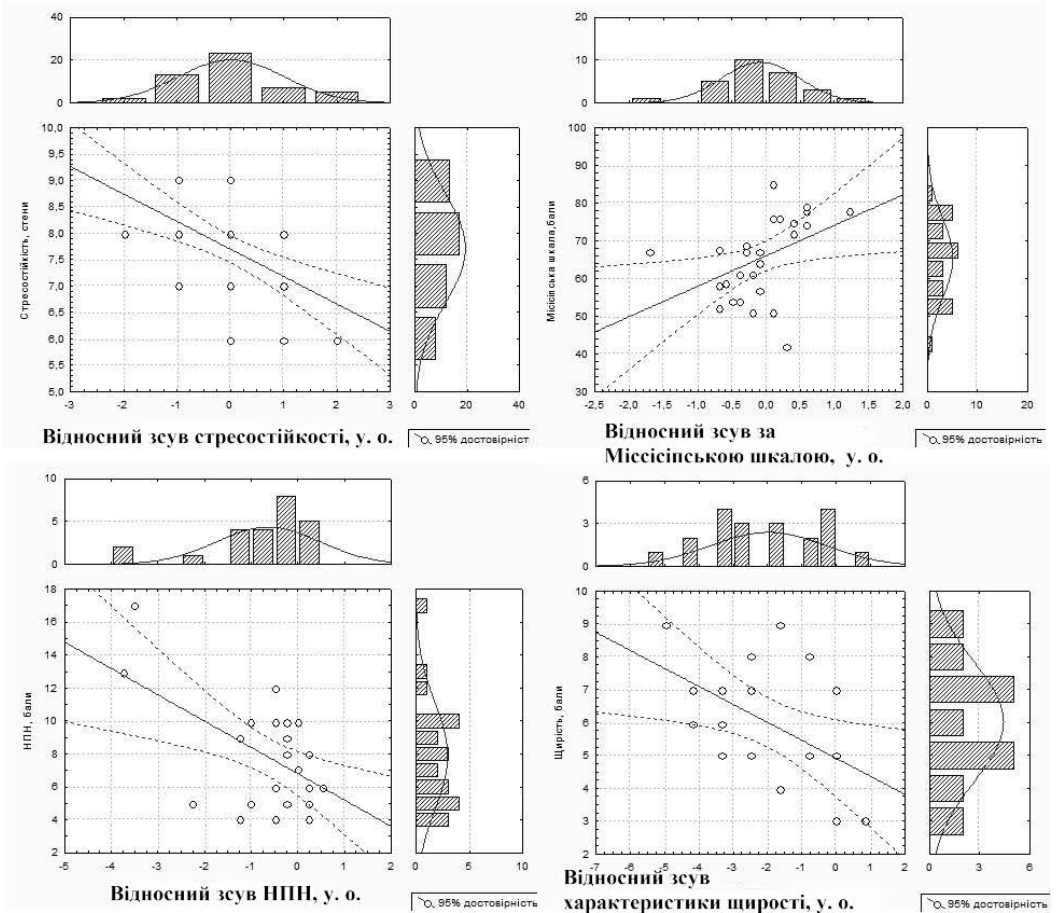

Рис. 1. Зв'язок відносного зсуву деяких психологічних показників у миротворців після миротворчої місії з його початковим рівнем

цій з підтримання миру та безпеки (рис. 1) свідчить про те, що існує достовірний лінійний взаємозв'язок параметрів стресостійкості ($r = -0,50$; $p < 0,05$), посттравматичних стресових розладів ($r = 0,43$; $p < 0,01$), показників шкали «щирість» за методикою «Прогноз» ($r = -0,51$; $p < 0,05$), показників рівня НПС ($r = -0,54$; $p < 0,05$) і різних форм агресії з психологічними наслідками миротворчих місій (рис. 2).

Графічне представлення результатів кореляції в цьому разі, на нашу думку, є необхідним прийомом для доведення відсутності так званої хибної кореляції.

У процесі проведення кореляційного аналізу показників агресії виявилось, що достовірний зв'язок спостерігається для всіх зсувів із початковими даними, причому в усіх випадках із позитивним знаком. Такий феномен «відносного покращення» стану військовослужбовців за характеристиками агресії після виконання миротворчої місії можна пояснити її більш низьким вихідним рівнем. Тобто, військовослужбовці з початковим низьким рівнем агресії більш схильні до її підвищення після участі в миротворчій місії.

Наявність достовірного зв'язку між досліджуваними параметрами вказує на те, що вихідні психологічні показники миротворців до їх участі в миротворчих місіях можуть свідчити про можливість негатив-

них психологічних наслідків миротворчих операцій. Застосування множинного кореляційного аналізу з метою прогнозування таких наслідків дало змогу побудувати регресійні функції, однак після їх перевірки на точність прогнозу остання виявилася незадовільною – 65%.

Тому наступним кроком став пошук іншого, більш продуктивного підходу для прогнозування негативних психологічних наслідків миротворчої операції на людину. Задля цього, по-перше, необхідно виділити осіб із вірогідно вищим відносним зсувом психологічних характеристик. Так, для виділення групи осіб із найбільш вираженими негативними психологічними наслідками миротворчої діяльності було застосовано кластерний аналіз. У 40% осіб спостерігалася негативна динаміка показників за більшістю характеристик (рис. 3). Цих миротворців було умовно віднесено до групи 2 (групи ризику). Інші миротворці, у яких не спостерігалось негативної динаміки в показниках, становили групу 1 (60%).

З рисунку видно, що майже за всіма показниками у представників групи 2 спостерігаються негативні явища. Незначна тенденція до покращення відмічена лише для характеристики негативізму та фізичної агресії. Однак у загальній структурі прояву цих показників (табл. 3) після ми-

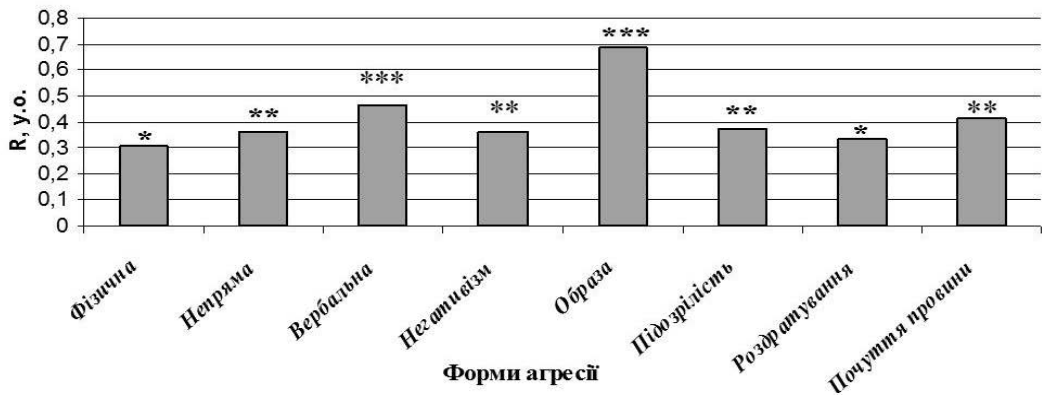

Рис. 2. Зв'язок між показниками відносного зсуву різних форм агресії миротворців після миротворчої місії в порівнянні з їх початковим рівнем за коефіцієнтом кореляції Спірмена (*, **, *** – достовірність значення критерію кореляції відповідно на рівнях $p < 0,05$, $p < 0,01$, $p < 0,001$)

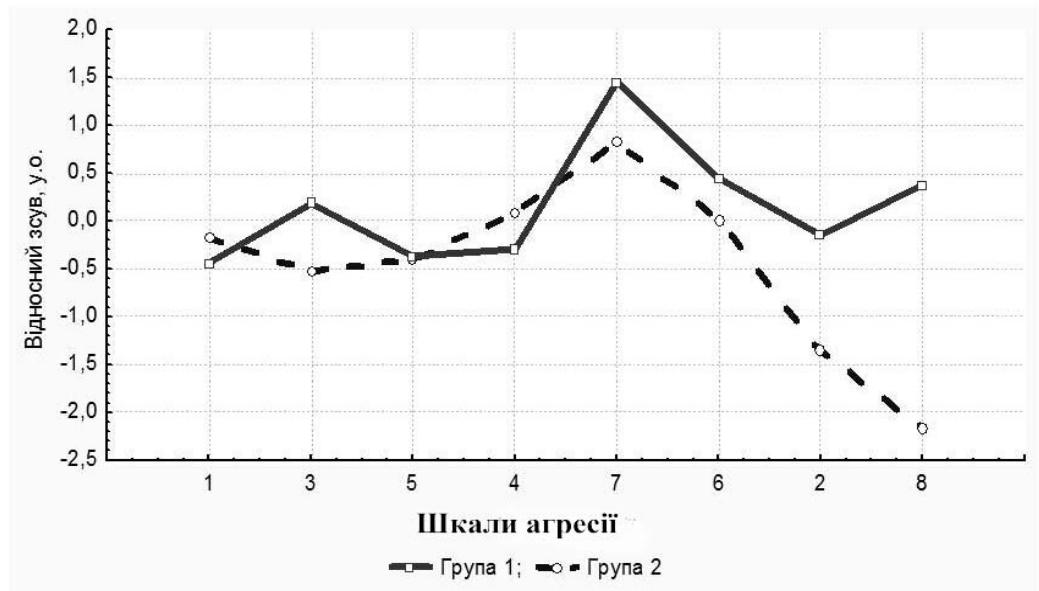
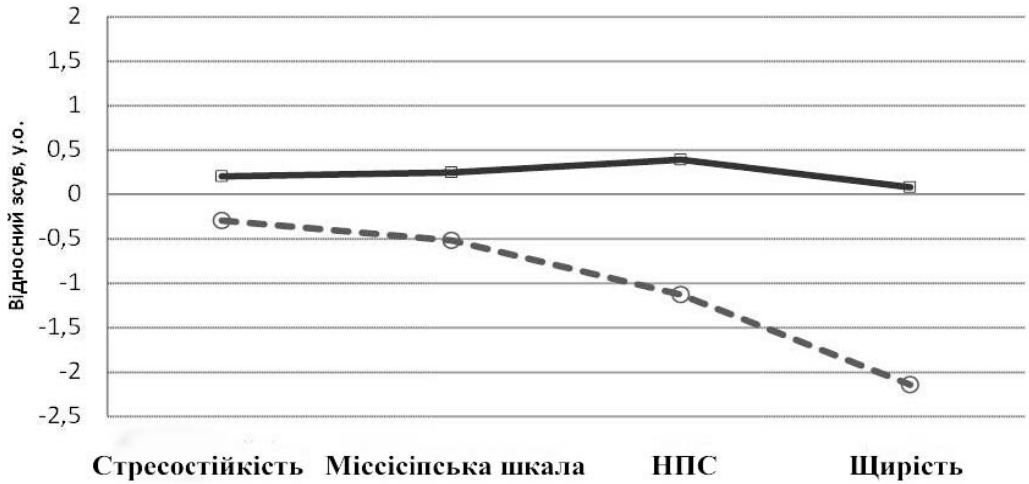

Рис. 3. Відносний зсув деяких психологічних показників після миротворчої місії у різних груп миротворців (шкали агресії відповідають її формам, наведеному на рис. 2)

ротворчої місії все ж таки спостерігається перерозподіл у бік їх погіршення.

Для побудови розв'язувальних правил з метою виділення групи ризику та прогнозування негативних психологічних наслідків миротворчої діяльності було проведено початковий дискримінантний аналіз початкових психологічних характеристик наведених груп миротворців. Такий прийом дав змогу побудувати такі функції:

$$\begin{cases} Y_1 = -112,12 + 2,25 \cdot \text{ПТСР} + 6,27 \cdot \text{ЩР} + 2,09 \cdot \text{СТР}; \\ Y_2 = -79,55 + 1,62 \cdot \text{ПТСР} + 4,13 \cdot \text{ЩР} + 5,17 \cdot \text{СТР}, \end{cases}$$

$$\begin{cases} Y_1 = -3,63 + 0,69 \cdot \text{ППр} + 1,07 \cdot \text{ВА}; \\ Y_2 = -4,18 + 1,18 \cdot \text{ППр} + 0,56 \cdot \text{ВА}, \end{cases}$$

де ПТСР – рівень посттравматичних стресових розладів за «Міссісіпською шкалою», ЩР – показник шкали «щирість» за методикою Прогноз, СТР – рівень стресостійкості за методикою «Самоцінка стресостійкості»; ППр – рівень почуття провини, ВА – рівень вербальної агресії за методикою А. Басса і А. Дарки.

При виконанні умови $Y_1 \leq Y_2$ військовослужбовець належить до групи ризику.

Таким чином, для збереження психічного здоров'я військовослужбовців національних контингентів на етапі їх відбору до миротворчих місій необхідно включити в обов'язковий перелік психофізіологічних обстежень методики, застосовані в цьому дослідженні, а саме: ПТСР («Міссісіпська шкала»), рівнів і форм агресії («Басса та Дарки»), тест на самооцінку стресостійкості особистості («Прогноз»). У результаті проведеного дослідження отримано дискримінантні функції, які дають змогу здійснити прогнозування негативних наслідків миротворчої місії на психологічний статус миротворців із точністю 95%, що є досить інформативними (на 25-53% детермінують фактори ефективності професійної діяльності). Розроблений підхід можна рекомендувати для безпосереднього застосування в процесі організації професійного психологічного відбору українських миротворців.

Висновки

1. Встановлено, що внаслідок здійснення миротворчої діяльності відбувається достовірний негативний перерозподіл структури показників стресостійкості, нервово-психічної стійкості, вираження

посттравматичних стресових розладів і таких форм агресії, як фізична, непрямая та вербальна, а також характеристик підозрливості, роздратування та негативізму.

2. Виявлені достовірні зв'язки між параметрами відносного зсуву досліджених психологічних характеристик з їх початковими (вихідними) даними підтверджують можливість здійснення прогнозування негативних психологічних наслідків миротворчих операцій.

3. Доведено, що найбільш інформативним комплексом методів для динамічного спостереження та прогнозування психологічних наслідків миротворчої діяльності на військовослужбовців національних підрозділів є: методика «Прогноз» (встановлення рівнів нервово-психічної стійкості та щирості відповідей), методика А. Басса і А. Дарки (встановлення рівнів прояву різних форм агресії), тест на «Самооцінку стресостійкості», «Міссісіпська шкала» (встановлення рівня посттравматичних стресових розладів).

4. Розроблені розв'язувальні правила дають змогу здійснити прогнозування негативних наслідків миротворчої місії на психологічний статус миротворців із точністю 95%.

Література

1. Кальниш В.В. В. Психофізіологічні аспекти діяльності військовослужбовців миротворчого контингенту Збройних Сил України / В.В. Кальниш, А.В. Швець // Наука і оборона. – 2006. – № 4. – С. 38-43.
2. Маклаков А.Г. Проблемы прогнозирования психологических последствий локальных военных конфликтов / А.Г. Маклаков, С.В. Чермянин, Е.Б. Шустов // Психологический журнал. – 1998. – т. 19. – № 2. – С. 15-26.
3. Швець А.В. Фізіолого-гігієнічна характеристика умов професійної діяльності військовослужбовців миротворчих контингентів ЗС України // Проблеми військової охорони здоров'я : Збірник наукових праць Української військово-медичної академії / А.В. Швець, І.А. Лук'ячук. – К. – 2006. – Вип. 16. – С. 382-387.
4. Воронцов С. Влияние боевого стресса на морально-психологическое состояние военнослужащих США и Великобритании / С. Воронцов // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 5. – С. 32-37.
5. Варус В.І. Аспекти адаптаційного процесу у військовослужбовців українського миротворчого контингенту / В.І. Варус, А.В. Швець, А.М. Губенко // Довкілля та здоров'я. – 2007. – Т. 42. – № 3. – С. 66-70.
6. Махнев М.В. Медико-социальные аспекты адаптации военнослужащих / М.В. Махнев, А.В. Махнев // Воен. мед. журн. – 2000. – № 9. – С. 57-64.
7. Тарабрина Н.В. Практикум по психологии посттравматического стресса / Н.В. Тарабрина. – С.-Пб. : Питер, 2001. – 272 с.

8. *Опанасенко В.В.* Психофизиологический статус летчиков после выполнения миротворческой миссии / В.В. Опанасенко, Д.А. Иванов, Г.М. Мартынюк, Й.Р. Левит // Сучасні аспекти військової медицини : Збірник наукових праць ГВКГ МО України. – К., 2004. – С. 471-476.
9. *Юревиц А.Ж.* Адаптация к профессиональной деятельности / А.Ж. Юревиц, В.С. Аверьянов, О.В. Виноградова и др. // Физиология трудовой деятельности (Основы современной физиологии) / Под ред. В.И. Медведева – С.-Пб., 1993. – С. 209-284.
10. *Єна А.І.* Актуальні проблеми і організаційні засади психо-фізіологічного забезпечення Збройних Сил України / А.І. Єна // Військова медицина України. – 2001. – № 1. – С. 54-62.
11. *Іванов Д.А.* Граничні психічні розлади та дезадаптаційні зриви у військовослужбовців строкової служби / Д.А. Іванов. – К., 2006. – С. 130-132.
12. *Корольчук Н.С.* Методики исследования эффективной и безопасной деятельности военных специалистов / Н.С. Корольчук. – К, 1994. – 53 с.
13. Психология личности : тесты, опросники, методики / Авторы-составители : к.п.н. доц. Н.В. Киршева, Н.В. Рябчикова. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

Егоцентризм як пізнавальна позиція розвитку особистості школяра

Т.Д. Перепелюк
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті розкрито проблему позиції егоцентризму щодо його впливу на пізнавальну сферу дошкільників і школярів. Позитивний прояв егоцентризму полягає у збалансованому механізмі психологічного захисту особистості в критичні, кризові періоди її розвитку.

В статті раскрыта проблема позиции эгоцентризма относительно его влияния на познавательную сферу дошкольников и школьников. Позитивное проявление эгоцентризма заключается в сбалансированном механизме психологической защиты личности в критические, кризисные периоды ее развития.

In the article the problem of position of egocentrism is exposed in relation to his influence on the cognitive sphere of under-fives and schoolboys. The positive display of egocentrism consists in the balanced mechanism of psychological defence of personality in critical, crisis periods of its development.

Ключові слова: егоцентризм, пізнавальна сфера, когнітивний розвиток.

Постановка проблеми

Проблеми попередження та подолання психічних переживань, страху і тривожності школярів, що негативно відбивається на якості знань та їх результативності при різних формах перевірки, постійно непокоять як учителів, психологів, так і учнів, їхніх батьків. Тому виявляється актуальним дослідження видів прояву, визначальних чинників нестабільності психічного стану та хвилювання школярів. Суть зазначеної наукової проблеми полягає у розв'язанні питання, як запобігти навіть таким незначним психічним травмам дітей, як тривога, хвилювання, занепокоєння, адже розвиток психічного здоров'я дітей і молоді, запобігання порушенням невротичного характеру набуло великого значення в нашому суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження егоцентризму продиктоване потребами оздоровлення поведінки учнів, оскільки врівноваженому поведженню учня заважає особистісна тривожність, егоцентризм, напруженість, емоційність, що викликає різний рівень си-

туативної тривожності, хвилювання, зниження розумової продуктивності в цілому. Дж. Брунер, який досліджував вплив цивілізації на розвиток пізнавальних здібностей, дійшов висновку, що діти, які виховуються в культурах із колективістичною орієнтацією, демонструють дещо інакше егоцентричну позицію в мисленні, ніж ті, які виховуються в культурах з індивідуалістичною орієнтацією. Відоме положення Ж. Піаже про те, що інтелектуальний розвиток починається з егоцентричної стадії, якій властива нездатність до розрізнення внутрішнього та зовнішнього, за цією стадією слідує період «менш розвинутого егоцентризму», для якого характерне сплутування внутрішнього й зовнішнього. Тобто, коли внутрішні психічні феномени приписуються неістотам – це явище анімізму; коли психічним процесам присвоюються ознаки неживого світу – це реалізм. Ці дві тенденції є формами дитячого мислення. На ґрунті цих тенденцій формується розрізнення зовнішнього та внутрішнього [1].

На підставі експериментів Р. Олвера, Л. Рейча, Дж. Хорнсбі Дж. Брунер робить наступний висновок: «Недиференційова-

ний егоцентризм, який призводить до реалізму, є діаметрально протилежним егоцентризмові того роду, котрий веде до схильності розглядати всі фізичні явища як створені людиною чи для людини. Ця тенденція міцно пов'язана з анімізмом. Егоцентризм... характерний для індустріальних суспільств з індивідуалістичною орієнтацією» [2]. Л. Обухова, яка досліджувала вчення Ж. Піаже про інтелектуальний розвиток дитини, стверджує, що «егоцентризм – це спонтанна позиція, яка керує психічною активністю дитини в її витоках; вона зберігається на все життя в людей, що залишаються на низькому рівні психічного розвитку». Крім того, вона доходить висновку, що егоцентризм свідчить про те, що зовнішній світ не діє безпосередньо на розум людини, ідеї суб'єкта багато в чому є продуктом її власної активності. Вони можуть змінюватися відповідно до пізнавальної позиції [3].

У словнику «Психологія» за редакцією А. Петровського та М. Ярошевського зазначається, що егоцентризм – це «нездатність індивіда, зосереджуючись на власних інтересах, змінити вихідну позицію по відношенню до певного об'єкта, думки, уявлення навіть за наявності інформації, що суперечить його досвіду» [4].

Таким чином, ми визначили коло науковців, які розглядають егоцентризм як стадію в розвитку мислення дитини, пізнавальну позицію.

Крім того, є уявлення про егоцентризм як якість особистості, чинник розвитку особистості. Так, К. Платонов визначає егоцентризм якістю особистості, тільки на відміну від егоїзму основною метою він має не користь, а ствердження власного я, його виключності.

На переконання Т. Пашукової, «як властивість особистості егоцентризм являє собою фіксовану настанову людини на свої думки, переживання, уявлення, дії, цілі, властивості характеру й темпераменту тощо».

У працях Т. Пашукової виділяються особистісний егоцентризм, який є причиною й наслідком пізнавального та кому-

нікативного егоцентризму; егоцентризм пізнавальних процесів, який виявляється в сприйманні та мисленні; комунікативний егоцентризм, що виявляється при передачі та прийомі інформації; егоцентризм моральної сфери, який веде до егоїзму. Тут же розглядаються ситуативна та постійна форми прояву особистісного егоцентризму. Крім того, виокремлюються інтровертований і екстравертований види егоцентризму [5].

На думку К. Абульханової-Славської, егоцентрична позиція суб'єкта є монологічною; настанови, когнітивні схеми мають індивідуалізований характер. Тому вона виділяє егоцентричний особистісний тип [6].

Слідом за Ж. Піаже, який розглядав егоцентризм як чинник пізнання, спонтанну розумову позицію в розвитку дитини, багато дослідників трактують егоцентризм як пізнавальну позицію. В. Аверін, Дж. Брунер, Г. Крайг, Л. Обухова, К. Поліванова, Ф. Райс, Л. Фрідман розглядають егоцентризм як пізнавальну позицію. Н. Пов'якель розуміє егоцентризм як особистісну детермінанту мислительної діяльності особистості. К. Хорні говорить про егоцентризм як моральну проблему. Дослідники М. Жамкоч'ян, А. Маслоу, І. Палій, Т. Пашукова відзначають егоцентризм у ролі особистісної детермінанти [7]. Загалом, у психології егоцентризм розглядається як пізнавальна позиція, чинник пізнання, хоча існують погляди на егоцентризм як крайню форму егоїзму, етичний принцип. У світовій і вітчизняній психологічній науці егоцентризм розглядається як особливість допоняттєвого мислення, пізнавальний чинник, етичний принцип, тип регуляції поведінки, спосіб обробки інформації, особистісна детермінанта, особистісний тип.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На підставі узагальнення підходів до визначення поняття «егоцентризм», ми схильні роз'єднати «егоцентризм» і «егоцентризм особистості». Перше ми роз-

глядаємо як специфічну неусвідомлену пізнавальну позицію, що опосередковує процес пізнання суб'єктивним сприйняттям світу. Центрування, фіксованість на випадкових об'єктах зумовлюють психологічні особливості дитячого мислення: анімізм (внутрішні психічні феномени приписуються неістотам), синкретизм (намагання все з усім пов'язувати), реалізм (психічним процесам приписуються ознаки неживого світу, трансдукцію (перехід від часткового до часткового, уникаючи загальне), нечутливість до суперечностей. Друге поняття характеризує психологічне явище, що утворюється з процесом соціалізації, розвитком умінь децентрації, коли егоцентризм із пізнавальної позиції трансформується в особистісну властивість, яка проявляється як детермінанта мисленнєвої діяльності, що характеризується зосередженням на власному «я», фіксованістю на обраних технологіях рішення, репродуктивною мисленнєвою позицією.

Формулювання цілей статті

Мета статті – дослідити природу егоцентризму, встановити можливі різновиди егоцентризму, які сприяють формуванню пізнавальної позиції школяра.

Виклад основного матеріалу дослідження

Вивчаючи природу егоцентризму, його функції, Ж. Піаже визначав у первісній нездатності децентрувати, змінювати цю пізнавальну перспективу. Егоцентризм спирається на недостатнє віддиференціювання своєї точки зору від інших можливих, а не на індивідуалізм. На думку Л. Обухової, сутність егоцентризму полягає в тому, що суб'єкт ставиться до об'єкта безпосередньо, не враховуючи себе в ролі мислячої істоти, не усвідомлює суб'єктивності своєї власної точки зору. Звільнитися від егоцентризму – означає децентруватися, усвідомити те, що було сприйняте суб'єктивно, знайти своє місце в системі існуючих точок зору, встановити між собою та навколишнім світом систему спільних і взаємних стосунків [8].

Ж. Піаже відзначає наявність ідеологічного егоцентризму, котрий виявляється в центруванні на ідеї. Термін було створено для того, щоб виразити ідею, що прогрес знань ніколи не йде шляхом звичайного додавання до пізнаних предметів, їх нових рівнів, як ніби багатше знання було тільки доповненням отриманого раніше, біднішого. Учений у зв'язку з егоцентричним мовленням вводить поняття «соціальний егоцентризм». Окрім цього, Ж. Піаже розглядав вербальний егоцентризм, коли дитина говорить, не намагаючись вплинути на співрозмовника, не усвідомлює відмінностей власної точки зору та точок зору інших [1].

Моральний егоцентризм виражається в тому, що дитина не враховує в оцінці вчинку внутрішній намір, судить про вчинок лише за зовнішнім ефектом, матеріальним результатом. Інтелектуальний егоцентризм виявляється в ототожненні своїх уявлень із явищами об'єктивного світу. Як вважає Л. Фрідман, експерименти Ж. Піаже, Д. Х'юза, Н. Мізіної демонструють просторовий егоцентризм, який виявляється в тому, що суб'єкт сприймає себе системою координат для орієнтації в просторі (Фрідман, 1999) [9].

На підставі аналізу психологічної літератури ми виділяємо в природі егоцентризму такі різновиди: моральний, поведінковий, когнітивний. Моральний егоцентризм виявляється у вигляді актуалізації мотивів, спрямованих на задоволення особистісних потреб. Це виявляється у нездатності усвідомлювати, сприймати, приймати мотиви, які суперечать власній пізнавальній позиції, сформованому уявленню про себе, «я-образу».

Поведінковий егоцентризм проявляється як стійка пізнавальна позиція в опануванні соціальних ролей, своєрідності уявлень індивіда про навколишній світ, звідси стосунки з оточуючими будуються, виходячи з особливостей сприймання на ґрунті власного уявлення про реальність. У цьому разі виявляється функція егоцентризму як регулятора поведінки, що визначав І. Якубик.

Когнітивний егоцентризм підлітків виявляється в приписуванні своїм думкам, ідеям унікальності та необмеженої сили. Когнітивний егоцентризм міцно пов'язаний зі стереотипізацією думок, поглядів, емоцій, з ускладненістю й жорсткістю оновлення системи мотивів в умовах, що потребують від особистості гнучкості та зміни характеру поведінки.

Слід відмітити, що когнітивний егоцентризм, у його позитивних проявах, сприяє формуванню стійких моральних принципів, стимулює пізнавальну активність підлітка, оскільки здатність центруватися, постійний аналіз власних вчинків, поглядів, здібностей викликає жвавий інтерес, бажання порівняти себе з оточуючими.

Негативний прояв когнітивного егоцентризму призводить до складнощів у співвідношенні своєї пізнавальної позиції з позиціями оточуючих, до фіксованості на тих фактах, які підтверджують правильність власних настанов, і небажання помічати факти, що суперечать власним поглядам, до максималізму суджень. Когнітивний егоцентризм призводить до розвитку ригідності мислення.

Таким чином, на основі аналізу психологічної літератури виявлено такі види егоцентризму: пізнавальний (Ф. Райс), вербальний (Ж. Піаже), інтелектуальний (Л. Обухова), ідеологічний (Ж. Піаже), просторовий (Л. Фрідман), соціальний (Ж. Піаже), комунікативний, поведінковий, моральний (А. Петровський, М. Ярошевський), інтровертований та екстравертований (Т. Пашукова).

Окрім цього, визначаються ситуативний, тотальний і локальний типи егоцен-

тризму. Ситуативний тип виявляється в критичних чи кризових ситуаціях; тотальний – основа егоцентричної спрямованості; локальний характеризується місцевим проявленням. Локальний (обмежений) прояв егоцентризму характерний для мисленнєвої діяльності, виступає у вигляді «блокувань», «зациклювань», рефлексії власного «я». Локальний егоцентризм також піддається корекції. Тотальний (поширений) егоцентризм охоплює всі сфери особистості, виступає у вигляді егоцентричної позиції особистості, яка, у свою чергу, справляє негативний вплив на продуктивність мисленнєвої діяльності, об'єктивну оцінку реальності.

Дослідження сутності психологічної природи егоцентризму дало змогу з'ясувати, що види егоцентризму пов'язані з типами залежно від рівня та ступеня прояву, які недостатньо розкрито в наукових джерелах. Це обумовило виділення таких типів: тотальний (поширений), локальний (обмежений) за рівнем тривалості; стійкий (сталий) та ситуативний (тимчасовий) за ступенем поширеності. Види та типи егоцентризму взаємопов'язані. Кожний окремий тип може виявлятися в різних видах.

Висновки

Позитивний прояв егоцентризму полягає у збалансованому механізмі психологічного захисту особистості в критичні, кризові періоди її розвитку. Негативними наслідками егоцентризму є ригідність мислення, егоїзм, індивідуалізм. Численність характеристик егоцентризму пояснюється його значенням у різні, особливо в посттравматичні та фрустраційні періоди розвитку та життя людини.

Література

1. *Піаже Ж.* Избранные психологические труды / Ж. Піаже. – М. : Международ. пед. акад., 1994. – 680 с.
2. *Брунер Д.* Психология познания / Д. Брунер. – М. : Прогресс, 1977. – 412 с.
3. *Обухова Л.Ф.* Концепция Ж. Піаже : за и против / Л.Ф. Обухова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 191 с.
4. *Психологический словарь* / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат. – 494 с.
5. *Пашукова Т.И.* Эгоцентризм : феноменология, закономерности формирования и коррекции / Т.И. Пашукова. – Кировоград : Центральноукраинское издательство. 2001. – 338 с.

6. *Абульханова-Славская К.А.* Психология личности и деятельность / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 284 с.
7. *Пашукова Т.И.* Эгоцентризм в подростковом и юношеском возрасте : причины и возможности коррекции. Учебное пособие для студентов, школьных психологов и учителей / Т.И. Пашукова. – М. : Институт практической психологии, 1998. – 160 с.
8. *Обухова Л.Ф.* Детская психология : теория, факты, проблемы / Л.Ф. Обухова. – М. : Трифола, 1995. – 360 с.
9. *Фридман Л.М.* Педагогический опыт глазами психолога / Л.М. Фридман. – М., 2008. – С. 223.

Мотивація та задоволеність професійною діяльністю

Л.Г. Петрова
здобувач кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник
І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент,
професор кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті розглянуто проблему мотивації працівників та теорії мотивації, які формують зв'язок між мотивацією та задоволеністю професійною діяльністю, оскільки трудова мотивація та задоволеність працею мають вплив на успішність діяльності та організаційну поведінку працівників.

В статті рассмотрена проблема мотивации и теории мотивации, которые формируют связь между мотивацией и удовлетворенностью профессиональной деятельностью, поскольку трудовая мотивация и удовлетворенность трудом влияют на успешность деятельности и организационное поведение работников.

The article studies problem of motivation and motivation theory that are supposed to form the link between motivation and satisfaction with professional activities, because work motivation and job satisfaction are regarded as ones to affect the success of the activities and organizational behavior of employees

Ключові слова: мотивація, задоволеність професійною діяльністю, трудова поведінка, успішність праці.

Постановка проблеми

Професійна діяльність людини є одним із основних видів трудової активності, яка вимагає наявності, по-перше, певних особистих якостей, здібностей, а іноді й талантів, по-друге, певного рівня освіти та практичної підготовки. Мотивацію професійної діяльності доцільно розглядати в межах загальних понять мотивації людини. Таким чином, під мотивацією професійної діяльності потрібно розуміти прагнення особистості отримувати задоволення від трудової активності у вигляді оволодіння певною професією та роботою в обраній галузі.

Задоволеність професійною діяльністю – це позитивний емоційний стан людини, який формується на основі оцінки її роботи. Мотивація та задоволеність працівника – дві сфери одного робочого процесу. Задоволеність професійною діяльністю є результатом сприйняття самим працівником того, наскільки його робота забезпечує задоволення важливих, із його точки зору, потреб. За високого рівня задоволеності професійною діяльністю зменшується плинність кадрів і кількість прогулів, пра-

цівники мають краще фізичне та психологічне здоров'я, швидше опановують необхідні навички, рідше страждають від виробничого травматизму, більш схильні до співпраці, частіше допомагають колегам по роботі. Поведінка особистості визначається не тільки потребами, а й оцінкою очікувань, пов'язаних із певною ситуацією.

Існує низка гіпотез того, як за допомогою задоволення потреб можна впливати на ділову активність людей. Такі знання необхідні керівникам для того, щоб краще розуміти чинники, що рухають підлеглими. Якщо в компанії задоволено всі основні потреби працівників, то останні відчують вдячність до такої компанії, цінують свою роботу, не порушують виробничу дисципліну та дотримуються стандартів поведінки, є більш налаштованими на співпрацю. Таким чином, задоволеність працею – це один із чинників лояльності працівників до організації, що створює передумови для їх більш швидкої адаптації, тривалого терміну роботи та залучення до бізнес-процесів. Працівники, задоволені працею, готові докласти максимум зусиль для досягнення стратегічних цілей компанії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні існують різні тлумачення терміну «мотивація». Так, К.К. Платонов тлумачить мотивацію, як сукупність мотивів; М.Ш. Магомед-Емінов описує мотивацію, як процес психічної регуляції конкретної діяльності; В.К. Вілюнас розглядає мотивацію як сукупну систему процесів, що відповідають за спонукання та діяльність людини.

Проблема мотивації є однією з головних в управлінні персоналом, і разом з тим складною як у теоретичному, так і практичному сенсах. Так, Х. Хекхаузен писав, що «навіть чи знайдеться інша така ж сфера психологічних досліджень, до якої можна було б підійти з настільки різних сторін, як до психології мотивації» [1]. У працях відомих учених А.Ф. Лазурського, Н.Н. Ланге, В.М. Боровського, Н.Ю. Войтоніс, Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, П.В. Симонова також приділяється значна увага мотивації. Зокрема, у працях Л.С. Виготського йдеться про «боротьбу мотивів», поділ мотивів і стимулів, довільну мотивацію. Таким чином, можна констатувати, що досі не існує жодної теорії мотивів і мотивації, яка надавала б вичерпне теоретичне вирішення цієї проблеми.

Особливий інтерес становлять теорії мотивації персоналу, у яких йдеться про діяльність людини, яка тісно пов'язана з мотивацією поведінки. Проста модель процесу мотивації має всього три елементи: потреби, цілеспрямована поведінка, задоволення потреб [2]. Завдання керівника, який повинен мотивувати своїх підлеглих, полягає в тому, щоб надати їм можливість задовольнити свої особисті потреби в обмін на ефективну роботу. Крім того, керівник повинен допомогти підлеглим усвідомити й оцінити переваги, які дає їм саме ця робота й ця організація, щоб поведінка працівників була добровільно спрямована на досягнення цілей організації.

Поняття «задоволеність професійною діяльністю» є одним із основних у вивченні ставлення особистості до своєї професійної діяльності. Так, Є.А. Клімов розгля-

дає ставлення до професійної діяльності, як одну з важливих професійних якостей, що формує професійну придатність. Дослідник К.М. Гуревич погоджується з такою думкою, але додає, що існує ще один чинник – це успішність діяльності, яка є наслідком задоволеності професійною діяльністю.

На думку В.О. Ядова, що ставлення до праці розглядається в таких поняттях: ставлення до праці, як до цінності; ставлення до професії, як до окремого виду праці; ставлення до праці в конкретних умовах, скільки ставлення до праці – це сфера ціннісних орієнтацій особистості.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Складним питанням при вивченні рівня задоволеності професійною діяльністю різних груп працівників і колективів загалом є те, яким чином особистісні потреби працівників впливають на мотивацію до успішної діяльності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є теоретичний огляд теорій мотивації, що пов'язані з поняттям задоволеності професійною діяльністю, їх соціальної сутності та значення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Поведінка особистості в кожному конкретному випадку має свої причини. Ті внутрішні спонукання, джерелом яких є особистісні потреби, є мотивацією до успішної діяльності. Мотивація та задоволеність працівника – два боки одного об'єктивного процесу – процесу роботи. Задоволеність працею є результатом сприйняття самими працівниками того, наскільки їхня робота забезпечує задоволення важливих, з їх точки зору, потреб. Більш повний підхід до вивчення задоволеності працею включає дослідження таких елементів оцінки задоволеності, як обсяг виконуваної роботи, напруженість праці, організація праці, зміст праці, санітарно-гігієнічні умови праці, режим праці та робочого часу, роз-

мір заробітку, розподіл премій, взаємини з керівництвом, взаємини з колегами по роботі, можливість посадового та кваліфікаційного зростання. У процесі вивчення задоволеності доцільно враховувати те, що людям властиві стійкі риси, які привертають їх до задоволеності або незадоволеності своєю роботою незалежно від фактичної виробничої ситуації, тобто деяким співробітникам подобаються всі робочі ситуації, в яких вони опиняються, а іншим – не подобається жодна з них. Теоретичні уявлення про мотивацію та задоволеність професійною діяльністю розвиваються в межах трьох напрямів:

- змістовні теорії, які опираються на зміст потреб і прагнень людей, якими визначається їх робоча поведінка;

- процесуальні теорії, які приділяють основну увагу механізмам мотиваційних процесів, а саме – процесам сприйняття робочої ситуації, процесам прийняття рішень і процесам організаційної поведінки;

- теорії підкріплення, які опираються на те, як людина опановує ті чи інші види поведінки, і яким чином можна виховати у людини бажану поведінку [3].

Існує багато різних теорій мотивації, що стосуються задоволеності професійною діяльністю. Згідно з «патерналістською» теорією мотивації В. Врума та Е. Дісі збільшення мотиву залежить від задоволеності працівників багатьма чинниками трудової діяльності. Тобто, чим сильніше працівники будуть задоволені своєю роботою, тим більше вони матимуть стимулів для її виконання, та чим частіше працівників винагороджувати, тим продуктивніше вони працюватимуть. Винагороди, які використовуються за такого підходу, не залежать від продуктивності діяльності.

Дослідник Д. Макгрегор виділяє «теорію Х», яка представляє традиційний підхід до управління та «теорію У», розроблену ним самим. Перша теорія базується на системі «наукового управління» Ф. Тейлора про те, що середня людина лінива, прагне уникати роботи, не любить відповідальності. Тому її потрібно постійно примушувати працювати, погрожуючи по-

каранням. Таким чином виникає необхідність зовнішнього контролю за роботою працюючих та їх стимулювання у вигляді заробітної плати, яка повинна бути прямо пов'язана з результатами праці. Суть «теорії У», яку формулює Д. Макгрегор, полягає в тому, що за відомих обставин робота сама по собі, незалежно від зовнішніх стимулів, може бути джерелом виникнення задоволеності, оскільки фізична та розумова праця притаманні людині, як гра та відпочинок. За наявності відповідних умов середня людина не тільки бере на себе відповідальність, а й шукає її, намагаючись використовувати свій творчий потенціал для вирішення професійних завдань.

Автор «мотиваційно-гігієнічної» теорії Ф. Герцберг з'єднав дві попередні теорії та виділив дві групи чинників, що впливають на задоволеність професійною діяльністю. Перша група чинників – це «гігієнічні», тобто зовнішні по відношенню до процесу праці та самого працівника; друга – «мотиваційні», притаманні самому процесові роботи. До першої групи чинників автор відносить: політику компанії, форми контролю, відносини з керівництвом, міжособистісні відносини з колегами, відносини з підлеглими, заробітну плату, безпеку та гарантовану роботу, особисте та сімейне життя. До другої групи – чинники, що пов'язані зі змістом роботи, а саме: власне робота, можливість визнання, кар'єрне зростання, досягнення, відповідальність.

Основна концепція Ф. Герцберга полягає в тому, що чинники, які визначають задоволеність професійною діяльністю, потрібно відокремлювати від чинників, які призводять до незадоволеності професійною діяльністю. Те, що протистоїть задоволеності професійною діяльністю, за Герцбергом, не є незадоволеністю, а скоріше – відсутністю задоволеності. Таким чином, Ф. Герцберг пропонує використовувати дві шкали вимірювання задоволеності професійною діяльністю: 1) задоволеність – відсутність задоволеності; 2) незадоволеність – відсутність незадоволеності.

В основі двофакторної концепції Ф. Герцберга лежить теза про те, що тільки зміст роботи є чинником мотивації, тобто підвищує задоволеність професійною діяльністю, а умови праці викликають незадоволеність і не є мотиваторами. Задоволеність є функцією змісту роботи, а незадоволеність – функція умов праці. На основі цього можна зробити висновок про те, що продуктивність праці корелює зі зростанням задоволеності професійною діяльністю, але не зменшує ступінь незадоволеності професійною діяльністю. Таким чином, задоволеність і незадоволеність є різно-направленими площинами поведінки людини в професійній діяльності. За допомогою покращення «гігієнічних» чинників, а саме покращення середовища, можна зменшити рівень незадоволеності професійною діяльністю, але лише до деякого «нульового» рівня ставлення до своєї професійної діяльності. Для того, щоб впливати на зацікавленість професійною діяльністю, потрібно використовувати додаткові інструменти для розширення самого змісту роботи.

У концепції Ф. Герцберга виділяють ще одну особливість: «гігієнічні» чинники – це, головним чином, колективні умови професійної діяльності, які є загальними для всіх, або дуже багатьох працівників на певному підприємстві. «Мотиваційні» чинники – стосуються лише кожного працівника особисто та пов'язані з особистісними характеристиками людини. У цілому, описуючи колективні та індивідуальні методи стимулювання праці, Ф. Герцберг наголошує на індивідуальних стимулах професійної діяльності тому, що це психологічні стимули, за допомогою яких працівники можуть актуалізуватися у своїй самореалізації [4].

Дослідження, які проводилися на основі теорії Ф. Герцберга в багатьох країнах, довели, що серед усіх чинників, які впливають на задоволеність професійною діяльністю, понад 80% – «мотиваційні». А серед чинників, які впливають на незадоволеність професійною діяльністю майже 70% – «гігієнічні» [5].

Дослідники Л. Портер та Е. Лоулер розробили комплексу процесуальну теорію мотивації. Відповідно до моделі Портера-Лоулера, результат, якого досягне працівник, залежить від трьох чинників: докладених зусиль, використаних здібностей та особливостей людини, усвідомлення своєї ролі в процесі праці. Рівень докладених зусиль залежить від цінності винагороди та від того, як оцінюється ймовірність того, що зусилля будуть винагороджені. Досягнення потрібного результату може породити внутрішню винагороду, наприклад, відчуття самоповаги або задоволеності від виконаної роботи, та до зовнішньої винагороди, а саме – похвали керівника або кар'єрного зростання.

Таким чином, відповідно до моделі Портера-Лоулера задоволеність – це результат зовнішньої та внутрішньої винагороди, що оцінюється як справедливість, міра того, наскільки цінною є винагорода насправді. При чому одержана оцінка обумовлює сприйняття працівником і майбутніх ситуацій. Головний висновок цієї моделі полягає в тому, що результативна праця веде до задоволеності [5].

Цікавий підхід до вивчення структури мотивів трудової діяльності запропонував румунський соціолог К. Замфір. Він говорить про три види мотивації: внутрішню, зовнішню позитивну та зовнішню негативну. Під внутрішніми мотивами К. Замфір розуміє те, що породжує у свідомості людини сама професійна діяльність, розуміння її суспільної користі, задоволення від професійної діяльності. Внутрішня мотивація виникає, як вважає автор, з потреб самої людини, тому на її основі вона працює із задоволенням, без будь-якого зовнішнього тиску. Зовнішня мотивація складається з мотивів, які знаходяться за межами самого працівника та праці, як такої, а саме – заробіток і прагнення до престижу. До зовнішньої мотивації відносяться: матеріальне стимулювання, кар'єрне зростання, схвалення з боку колег і керівника, престиж – тобто ті стимули, заради яких людина вважає за потрібне докладати свої зусилля. До зовнішньої негативної

мотивації автор відносить покарання, критику, штрафи.

К. Замфір наголошує на тому, що тип мотивації впливає не тільки на ефективність праці, а й на особистість працівника. Високий рівень задоволеності професійною діяльністю можливий тоді, коли переважає внутрішня мотивація. Якщо переважає зовнішня мотивація, то праця є просто засобом для досягнення будь-чого, та не є самоціллю. Праця стає обов'язком, як ціна за придбання благ, потрібних людині. У той час, коли переважає внутрішня мотивація, вона є засобом розвитку людини, стимулює до вдосконалення професійної майстерності. Внутрішня мотивація стимулює людину на досягнення суто особистих цілей. Зовнішня мотивація не стимулює достатньою мірою до професійного розвитку, перетворює працю в діяльність, яка виконується під тиском зовнішньої необхідності. Особливо загрозливою для особистості, як зазначає К. Замфір, є негативна мотивація, яка породжує конформізм, обмеженість, пасивність, безвідповідальність [6].

Дослідники А.І. Заліченко та О.Г. Шмелев пропонують таку класифікацію зовнішніх і внутрішніх чинників професійної діяльності та професійного вибору. До зовнішніх мотиваційних чинників дослідники відносять чинники тиску – рекомендації, поради, вказівки з боку інших працівників; вимоги об'єктивного характеру – служба в армії, матеріальний стан сім'ї; індивідуальні об'єктивні обставини – стан здоров'я, здібності; чинники притягування-відштовхування – приклади з боку безпосереднього оточення або з боку інших людей; еталони соціальної успішності – мода, престиж, стереотипи; чинники інерції – наявність соціальних ролей, сімейне членство в неформальних групах; звичні захоплення.

До внутрішніх мотиваційних чинників автори відносять особисті мотиваційні чинники професії – предмет праці; процес праці – привабливий чи непривабливий, естетичні аспекти, одноманітний чи різноманітний, індивідуальний чи ко-

лективний вид праці; результати праці; умови праці – фізичні, кліматичні; територіально-географічні – близькість розташування роботи, необхідність переїздів; організаційні умови; соціальні умови; надійність положення працівника; режим праці – вільний або нормований; соціальний мікроклімат; умови для збереження здоров'я [7].

З метою більш ефективного вивчення взаємозв'язку задоволеності професійною діяльністю та робочої мотивації, потрібно розглядати всі чинники, що стосуються професійної діяльності та особистості працівника.

В організації мотивація може розглядатися як функція управління та як сила, яка спонукає до дії. Мотивація, як функція управління – це процес, за допомогою якого керівництво організації спонукає працівників поводитися таким чином, щоб досягти стратегічних цілей компанії. Тобто, саме мотивація спонукає працівників до активної дії.

Існує дві форми мотивації – матеріальна та нематеріальна. Матеріальна мотивація здійснюється за рахунок впливу на стан матеріальних (економічних) умов існування працівника, та реалізується через систему оплати ефективної роботи та розподіл матеріальних благ. Нематеріальна мотивація здійснюється за допомогою використання моральних і дисциплінарних мотивів, які базуються на відповідних цінностях і нормах, цінностях особистості в трудовій діяльності.

Розглядаючи мотивацію як силу, яка спонукає до дії, можна виділити такі функції мотивів трудової діяльності:

- орієнтуюча, спрямована на вибір працівником того типу професійної поведінки, який найбільш підходить для нього в певній ситуації;

- змістовна, яка визначає суб'єктивну значущість типу обраної працівником професійної поведінки;

- опосередкована, що виникає на межі зовнішніх і внутрішніх мотивів працівника, які спонукають його до дії та впливають на його професійну поведінку;

– мобілізуюча, що мобілізує внутрішні резерви працівника, необхідні для виконання різних видів діяльності;

– виправдовуюча, в основі якої лежить ставлення працівника до правил корпоративної культури, соціальних норм, цінностей і правил поведінки, які існують в організації [8].

Таким чином, система мотивації в організації дає змогу, з одного боку, вирішувати економічні проблеми, підвищити економічні показники діяльності організації та рухатися в напрямі досягнення стратегічної мети організації, а з іншого боку – допомагає вирішити психологічні проблеми, оскільки в системі мотивації враховуються показники задоволеності професійною діяльністю.

Висновки

Задоволеність професійною діяльністю

є психологічною характеристикою ставлення людини до різних аспектів професійної діяльності, а саме – до праці загалом, професії та роботи в конкретних умовах. Задоволеність виникає спершу як психологічний результат трудової активності та в подальшому виступає як чинник, що стимулює розвиток особистості в професійній діяльності.

Задоволеність професійною діяльністю пов'язана з трудовою поведінкою працівника та його трудовою успішністю. Професійна діяльність, одна зі сфер, яка дає можливість самореалізації для людини, та яку людина організовує відповідно до свого особистого розуміння. У роботі професійний розвиток відбувається разом з особистісним, при чому особистісний розвиток є набагато більшим ніж професійний і становить його основу.

Література

1. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – СПб : Питер, 2003. – 860 с.
2. Асеев А.Г. Мотивация поведения и формирование личности. О сущности мотивации / А.Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976, – 158 с.
3. Магура М. Секреты мотивации, или мотивация без секретов / М.Магура, М. Курбатова // Управление персоналом, 2007, № 13-14.
4. Мильман В.Э. Рабочая мотивация и удовлетворение трудом / В.Э. Мильман // Психологический журн. – 1985. – Т. 6, № 5. – С. 62-72.
5. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 512 с.
6. Замфир К. Удовлетворенность трудом: Мнение социолога / К. Замфир. – М.: Политиздат, 1983. – 142 с.
7. Зеличенко А.И. К вопросу о классификации мотивационных факторов трудовой деятельности и профессионального выбора / А.И. Зеличенко, А.Г. Шмелев // Вестн. МГУ. Сер 14, Психология. – 1987. – № 4. С.33-34.
8. Лазарева Н.А. Социально-экономические механизмы мотивации трудовой деятельности / Н.А. Лазарева. М.: Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, 2001. – 24 с.

Особливості підготовки вчителів початкової школи до взаємодії з учнями, які часто хворіють

С.А. Світич

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії здоров'язберігаючих освітніх технологій кафедри філософії і культури здоров'я, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Науковий керівник:

В.А. Семиченко
доктор психологічних наук, професор,
ВНЗ «Університет сучасних знань»

У статті наведено результати дослідження особливостей соматично ослаблених учнів початкових класів. Досліджено готовність учителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями. Наведено результати впровадження програми психологічної підготовки педагогів до взаємодії з соматично ослабленими дітьми.

В статті приведені результати дослідження особливостей соматически ослаблених учеников начальних классов. Исследована готовность учителей начальных классов к взаимодействию с соматически ослабленными учениками. Приведены результаты внедрения программы психологической подготовки педагогов к взаимодействию с соматически ослабленными детьми.

The article deals with the results of studies of the somatically weakened primary school pupils. The willingness of primary school teachers to interact with somatically weakened pupils is investigated. The results of implementation of the program of psychological training teachers to interact with somatic weakened children are given.

Ключові слова: соматично ослаблені учні, психологічна підготовка педагогів, взаємодія вчителів початкових класів з соматично ослабленими учнями.

Постановка проблеми

Кількість соматично ослаблених дітей щороку стає більшою. Такі діти часто пропускають заняття в школі внаслідок хвороби і потребують особливої уваги та підтримки вчителя в період реадaptaції після хвороби в контексті комплексної медико-психолого-педагогічної підтримки.

Нині увага до проблем соматично ослаблених дітей зазвичай обмежується медичним аспектом. Але цілком зрозуміло, що без професійної психолого-педагогічної допомоги вирішити їх неможливо, і особлива роль у цьому належить шкільному вчителю.

Велике значення для подолання негативних тенденцій в особистісному розвитку соматично ослаблених дітей і для їх успішного навчання має особистість учителя, його готовність до взаємодії з дітьми цієї категорії: розуміння їх індивідуально-психологічних та психофізіологічних

особливостей, уміння будувати навчально-виховний процес на основі врахування цих особливостей, уміння вчасно надати таким учням емоційну підтримку, створити ситуацію успіху.

Отже, учителям важливо розуміти психологічні проблеми, які можуть виникати у соматично ослаблених школярів і вміти допомагати дітям у вирішенні таких проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Теоретичний огляд і аналіз наукової літератури з проблеми педагогічної взаємодії та її ефективності дали змогу зробити висновок про те, що педагогічна взаємодія з дітьми аналізується у двох аспектах: як засіб психічного розвитку особистості дитини [1; 2] і як показник професійного розвитку педагогів [3]. Основними умовами ефективності педагогічної взаємодії є гуманістична спрямованість і високий рівень розвитку емпатії педагога [4], що

найбільш ефективно реалізується в контексті індивідуального підходу.

Науковці зазначають, що соматична ослабленість є одним із основних факторів, який може бути причиною виникнення труднощів у навчанні, а також емоційного неблагополуччя дітей цієї категорії у школі (М.І. Буянов, Б.В. Воронков, О.І. Захаров, Д.М. Ісаєв, В.Є. Каган).

Крім того, внаслідок частих пропусків занять у соматично ослаблених дітей відбуваються особистісні зміни: знижується самооцінка, підвищується рівень тривожності тощо [5; 6].

Часто педагог здатен лише констатувати шкільні проблеми соматично ослаблених учнів, які вже закріпилися внаслідок неадекватних педагогічних впливів.

Крім того, І.В. Дубровіна, В.Є. Каган та інші науковці зазначають, що існують ситуації, коли провокувати виникнення труднощів у навчанні, а іноді й спричиняти їх може сам учитель.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Невміння або, ще гірше, небажання педагога зрозуміти причини зниження шкільної успішності, емоційний стан соматично ослабленої дитини, скоректувати стратегію педагогічної взаємодії з нею, зневажливе, а іноді й відкрито негативне ставлення можуть спровокувати стійкі негативні реакції з боку дитини: зниження впевненості в собі, тривожність, втрату інтересу до навчання, небажання ходити до школи і, як наслідок, подальше погіршення здоров'я.

У зв'язку з цим у сучасних умовах розвитку освіти існує необхідність спеціальної підготовки педагогів до взаємодії з різними категоріями дітей, які мають певні індивідуально-психологічні особливості, зокрема, з соматично ослабленими.

Останнім часом багато уваги приділяється різноманітним аспектам психологічної підготовки вчителів до взаємодії з різними категоріями учнів. Наприклад, О.Ю. Пономарьова розробляла питання підготовки вчителів до роботи з дезадап-

тованими дітьми молодшого шкільного віку, І.Ю. Василенко – з ліворукими дітьми та дітьми-лівшами; формування психологічної готовності до профілактики та корекції проявів дитячої агресивності досліджував А.В. Кірейчев; психологічні умови формування готовності майбутніх учителів початкових класів до розвитку креативності учнів – В.І. Фадєєв; психологічний аналіз регулятивної функції емпатії педагога розглядала О.В. Алпатова; формування гуманістичної направленості майбутніх учителів початкових класів – А.Ш. Кудусова; формування психологічної готовності майбутніх учителів до інтерактивної взаємодії з учнями – В.А. Терещенко і т.і.

Однак разом з різноманітністю напрямів дослідницьких робіт з проблем адаптації учнів початкових класів до школи та психологічної підготовки вчителів, індивідуально-психологічні та психофізіологічні особливості соматично ослаблених дітей, вираженість цих особливостей залежно від частоти та тривалості захворюваності та психологічна готовність учителів до роботи з дітьми цієї категорії досліджені недостатньо.

Формулювання цілей статті

Метою дослідження є визначення й апробація змісту психологічної підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями шляхом упровадження спеціальної навчальної програми в систему підвищення кваліфікації.

Дослідження вирішувало такі завдання:

1. Проаналізувати ступінь дослідженості проблеми підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями в психолого-педагогічній науці.

2. Емпірично визначити психофізіологічні та індивідуально-психологічні особливості соматично ослаблених учнів початкових класів і ступінь їх вираженості відносно частоти та тривалості захворювань.

3. Визначити критерії та показники оцінки ефективності підготовки вчителів початкових класів до взаємодії з соматич-

но ослабленими учнями, розробити методичну базу дослідження.

4. Емпірично визначити стан готовності вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями.

5. Розробити програму підготовки вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями та експериментально довести її ефективність.

Об'єкт дослідження – процес психологічної підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями в системі підвищення кваліфікації.

Предмет дослідження – зміст і умови психологічної підготовки вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проблема соматичної ослабеності давно цікавила психологів, педагогів, медиків, але нині набуває все більшої актуальності у зв'язку з різким погіршенням здоров'я дітей і свідчить про важливість і значимість її вирішення.

Учні початкової школи з ослабленим здоров'ям є групою ризику щодо виникнення шкільних труднощів у всіх сферах шкільної адаптації: академічній, соціальній та особистісній.

Проявами труднощів в академічній сфері можуть стати: низька навчальна успішність, низький рівень уваги, працездатності, швидка стомлюваність.

До факторів виникнення шкільних труднощів у соціальній сфері можна віднести психотравмуючі ситуації, що виникають під час навчання з боку педагога (негативне ставлення) та учнівського колективу (якщо дитина виявляється відторгнутою від учнівського колективу).

В особистісній сфері факторами ризику щодо виникнення шкільних труднощів можуть стати: занижена самооцінка, підвищена тривожність, негативне емоційне ставлення до школи, емоційна лабільність.

З метою забезпечення ефективності взаємодії вчителя з соматично ослабленими учнями в педагогічному процесі необхідно

враховувати індивідуально-психологічні особливості дітей цієї категорії, розуміти їх проблеми та вчасно надавати їм емоційну підтримку, створювати особливий психологічний клімат і умови, що сприяють ефективній взаємодії.

Учителі психологічно не готові враховувати проблеми і потреби таких дітей у навчально-виховному процесі, у зв'язку з чим набуває актуальності проблема підготовки вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими дітьми.

Критерієм ефективності психологічної підготовки педагогів до взаємодії з соматично ослабленими учнями виступає високий рівень їх готовності до ефективної взаємодії з дітьми цієї категорії на основі врахування їх індивідуально-психологічних особливостей, яка визначається як рівнем знань та умінь педагога, рівнем суб'єктивної значимості для нього цієї діяльності, так і рівнем гуманістичної спрямованості педагога, високим рівнем емпатії, здатності до рефлексії.

Психологічна готовність учителів до взаємодії з дітьми цієї категорії є складним системним утворенням і складається з чотирьох взаємопов'язаних компонентів: мотиваційного, когнітивного, операційного та особистісного, зміст яких описано у створеній нами моделі психологічної готовності педагогів до взаємодії з соматично ослабленими учнями.

Мотиваційний компонент психологічної готовності вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями визначається як сукупність мотивів, адекватних цілям і завданням особистісно орієнтованого навчання, що забезпечує формування мотивації власної діяльності вчителя, усвідомлення необхідності проявляти такт, терпіння, повагу та симпатію разом із розумною вимогливістю до соматично ослаблених дітей; а також організувати навчальну діяльність соматично ослаблених учнів у відповідності до їх психологічних особливостей.

Когнітивний компонент розглядався як сукупність знань, необхідних для формування цілісного уявлення про сутність

явища соматичної ослабленості, психофізіологічні та психологічні особливості соматично ослаблених дітей, з урахуванням наявності психологічних знань щодо різноманітних аспектів взаємодії з ними, розуміння специфіки процесу навчання та виховання соматично ослаблених учнів, знання методів, методик, психологічних засобів ефективної взаємодії з соматично ослабленими дітьми.

Операційний компонент – це комплекс психолого-педагогічних умінь та навичок практичної взаємодії з соматично ослабленими учнями, які забезпечують успішність вирішення практичних завдань навчання та виховання таких учнів.

Особистісний компонент включає в себе позитивне ставлення до соматично ослаблених дітей, гуманістичну спрямованість педагогів, здатність співчувати соматично ослабленій дитині, прагнення сприяти їй у подоланні труднощів, що виникають у неї в школі; здатність до рефлексії.

Психологічна підготовка педагогів до взаємодії з соматично ослабленими учнями розглядається в нашому дослідженні як процес, що сприяє покращенню рівня знань, практичних умінь і навичок учителя початкових класів до здійснення ефективної взаємодії з цими дітьми.

На основі теоретичного огляду й аналізу наукової літератури з питання психологічних особливостей соматично ослаблених дітей визначено деякі індивідуально-психологічні особливості, характерні для дітей цієї категорії. Однак увага дослідників здебільшого приділяється проблемі особливостей дітей, які мають тяжкі соматичні захворювання (астма, захворювання легенів тощо), і дітей дошкільного віку, які часто хворіють [7; 8]. При цьому особливості соматично ослаблених молодших школярів потребують подальшого дослідження.

Успішність адаптації дітей до школи визначається в трьох сферах: навчальній, особистісній і соціальній.

У зв'язку з цим нами досліджено особливості соматично ослаблених дітей молодшого шкільного віку саме в цих сферах.

Ідеться про індивідуально-психологічні особливості пізнавальної сфери: уваги, пам'яті, логічного мислення, навчальної успішності, залежності від частоти захворюваності та тривалості хвороб; вплив частоти захворюваності та тривалості хвороб на емоційно-особистісну сферу молодших школярів: самооцінку, тривожність, емоційне ставлення до школи та вчителя; відносини з однолітками.

Комплексне обстеження складових шкільної адаптації соматично ослаблених дітей у початковій школі дало змогу виокремити специфічні труднощі, які виникають у дітей цієї категорії під час навчання та спілкування в початковій школі: низька розумова продуктивність; знижений обсяг короточасної та довготривалої пам'яті; знижена навчальна успішність; високий рівень тривожності; занижена самооцінка; низький соціометричний статус. При чому на вираженість цих труднощів впливають як частота, так і тривалість хвороб.

У результаті аналізу результатів діагностики рівнів сформованості психологічної готовності педагогів різних категорій, різного рівня освіти та педагогічного стажу до взаємодії з соматично ослабленими учнями початкових класів встановлено:

а) жоден із учителів початкових класів не має високого рівня психологічної готовності до взаємодії з соматично ослабленими учнями, 0,9% учителів мають оптимальний рівень, більшість педагогів (52,5%) мають достатній рівень готовності, 46,6% – допустимий рівень готовності;

б) менше половини педагогів мають гуманістичну спрямованість, що може проявлятися у небажанні або невмінні ефективно взаємодіяти з учнями цієї категорії на основі партнерських відносин;

в) жоден із досліджуваних учителів не має високого рівня розвитку емпатійних здібностей, менше п'ятої частини педагогів мають середній рівень, більшість (68,3%) – знижений рівень емпатії.

З метою підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями нами розроблено спецкурс для вчителів початкових класів та проведено його апробацію.

Після кількісного аналізу відповідей на анкети до та після проходження спецкурсу, виявлено таке.

До проходження спецкурсу високий рівень готовності не мав жоден із опитаних педагогів, оптимальний рівень мали 6,9% учителів, достатній рівень – 52,7%, допустимий – 40,4% (табл. 1).

У результаті проходження спецкурсу рівень готовності вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями змінився так: кількість педагогів з високим рівнем готовності становить 16,9%, із оптимальним рівнем готовності – 45,3%, із достатнім – 37,8%. Допустимий і недопустимий рівень готовності після проходження спецкурсу не мав жоден із педагогів.

Таким чином, кількість учителів із високим рівнем готовності після проведення формуючого експерименту зросла на 16,9%, із оптимальним рівнем готовності – на 38,4%.

Статистичний аналіз підтвердив статистичну значущість змін у рівні готовності досліджуваних, які відбулися в результаті навчання ($p < 0,05$).

Отже, експериментально підтверджено ефективність використання спецкурсу «Підготовка вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями».

Висновки

Проведене дослідження дає підстави для таких висновків.

На сучасному етапі розвитку освіти накопичено певний досвід реалізації завдань особистісно орієнтованої освіти для

різних категорій учнів. Однак виникає потреба підготовки вчителів до взаємодії з соматично ослабленими учнями.

Показником ефективності підготовки вчителя початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями є сформованість готовності педагога до взаємодії з соматично ослабленими учнями.

Розроблено модель готовності педагогів до взаємодії з соматично ослабленими учнями, що складається з чотирьох компонентів: мотиваційного, когнітивного, операційного та особистісного.

Показником сформованості мотиваційного компоненту є позитивна мотивація до взаємодії з соматично ослабленими учнями, бажання надавати психолого-педагогічну підтримку дітям цієї категорії.

Когнітивний компонент виявляється в повноті знань про ефективну взаємодію з соматично ослабленими дітьми, у високому рівні теоретичної та методичної готовності вчителів початкових класів до вирішення психологічних і педагогічних проблем у навчанні та вихованні соматично ослаблених учнів.

Показником сформованості операційного компоненту є вміння педагогів використовувати теоретичні знання на практиці.

Показником сформованості особистісного компоненту є гуманістична спрямованість педагога, високий рівень емпатії, здатність до рефлексії.

У процесі дослідження психологічних особливостей соматично ослаблених учнів у пізнавальній, особистісній і соціальній сферах та їх залежності від частоти і тривалості захворювань виявлено прями

Таблиця 1

Розподіл педагогів за рівнями готовності до взаємодії з соматично ослабленими дітьми контрольної та експериментальної груп до та після проходження курсу, (%)

Рівні готовності	Контрольна група		Експериментальна група	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Високий	-	-	-	16,9
Оптимальний	1,7	4,9	6,9	45,3
Достатній	49,7	55,3	52,7	37,8
Допустимий	48,6	39,1	40,4	-
Недопустимий	-	-	-	-

кореляційні зв'язки між частотою та тривалістю захворювань молодших школярів і рівнем тривожності, зворотні – між частотою та тривалістю захворювань і рівнем самооцінки, навчальної успішності, соціометричним статусом ($p < 0,01$), працездатності ($p < 0,05$).

Емпірично встановлено, що педагоги мають недостатній рівень готовності до взаємодії з соматично ослабленими учнями. Аналіз розподілу педагогів за рівнями готовності до взаємодії з соматично ослабленими учнями дав змогу зробити висновок, що жоден із 320 респондентів не має високого рівня психологічної готовності до цього виду роботи, незначний відсоток педагогів (1,2%) має оптимальний рівень психологічної готовності, більшість – достатній і допустимий рівень (52,5% та 46,6%).

Література

1. Гребнева Д.М. Учебная успешность как процесс и результат педагогического взаимодействия / Д.М. Гребнева // Педагогическое образование в России. – 2011. – № 1. – С. 251-254.
2. Давыдова Г.И. Развитие индивидуальности в контексте рефлексивно-диалогического взаимодействия / Г.И. Давыдова, И.Н. Семенов // Мир психологии. – 2008. – № 1. – С. 59-77.
3. Вачков И. Полисубъектный подход к педагогическому взаимодействию / И. Вачков // Вопросы психологии. – 2007. – № 3. – С. 16-29.
4. Атаханов Р. Психологическое воздействие и профессиональная установка педагога на эмпатийный способ взаимодействия / Р. Атаханов, М.Г. Бобкова // Психологическая наука и образование. – 2007. – № 1. – С. 93-102.
5. Арина Г.А. Часто болеющие дети. Какие они? / Г.А. Арина, Н.А. Коваленко // Школа здоровья, 1995. – № 3. – С. 116-124.
6. Бадина Н.П. Часто болеющие дети. Психологическое сопровождение в начальной школе / Н.П. Бадина. – М. : Генезис, 2007. – 152 с.
7. Безруков К.Ю. Часто и длительно болеющий ребенок / К.Ю. Безруков. – С.-Пб. : Информ-Мед, 2008. – 169 с.
8. Ершова И.Б. Часто болеющие дети: возможности комплексной реабилитации / И.Б. Ершова, А.А. Высоккий, В.И. Ткаченко, И.А. Лашина, А.А. Мочалова // Дитячий лікар. – 2009. – № 1. – С. 58-62.

Розроблено та обґрунтовано зміст спецкурсу «Підготовка вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями».

Здійснено експериментальну апробацію спецкурсу «Підготовка вчителів початкових класів до взаємодії з соматично ослабленими учнями». Аналіз статистичних даних у ході експерименту підтвердив його ефективність.

Теоретичні та практичні положення і висновки дослідження можуть бути покладені в основу вдосконалення системи післядипломної підготовки вчителів початкових класів.

Розроблена та апробована програма може бути використана в системі вузівської та післядипломної системи підготовки та перепідготовки вчителів, психологів, соціальних педагогів.

Прояви професійного стресу в мотиваційній сфері фахівців

С.В. Солдатов

здобувач кафедри
психології,
Київський національний
торговельно-
економічний університет

Науковий керівник:

О.Є. Самойлов
доктор психологічних
наук, професор,
Київський національний
торговельно-
економічний університет

У статті представлено особливості мотиваційної сфери машиністів приміських електропоїздів (професіоналів), що виявились у високому рівні мотиву професіоналізму, соціальної значимості та мотивації схвалення; низькому рівні мотивів самоствердження й безпосередньо процесу праці, а також низькому рівні потреби в досягненні.

В статье представлены особенности мотивационной сферы машинистов пригородных электропоездов (профессионалов), что проявилось в высоком уровне мотива профессионализма, социальной значимости и мотивации одобрения; низком уровне мотивов самоутверждения и непосредственно процесса труда, а также низком уровне потребности в достижении.

This article presents the characteristics of the motivational sphere of professional drivers of commuter trains, which resulted in a high level of professionalism motivation, motive of social importance and motivation of approval, low level of self-assertion motive and interest for labor process and low level of need for achievements.

Ключові слова: професійний стрес, мотивація, професіонали, молоді фахівці, початківці.

Постановка проблеми

Актуальність дослідження впливу мотиваційної сфери на діяльність полягає в тому, що дає змогу з'ясувати особливості проявів поведінки особистості під час подолання впливу негативних факторів, виявити чинники, що сприяють стресостійкості чи дезадаптації особистості та дисбаланс між системою цінностей особистості й проявами її реальної поведінки під час виконання професійної діяльності.

Для осіб, які працюють у стресогенних умовах актуальна мотивація – це поєднання стійких особистісних утворень як професійно важливих мотивів (відповідальності, спрямованості особистості на подолання стресових перешкод, почуття обов'язку, професійної компетентності) з урахуванням ситуативних факторів. Інтенсивність актуальної мотивації залежить від сили мотиву й інтенсивності ситуативних детермінант мотивації (вимог, почуття відповідальності, обов'язку, складності ситуації, завдань, які треба розв'язувати). Водночас, актуалізація активності реалізується за умов високого рівня стресостій-

кості особистості.

Відомо, що успіх у будь-якій діяльності залежить не лише від професійних ЗНУ, а й від мотивації. Саме в діяльності досліджуваних ця закономірність набуває актуальності. Чим вищий рівень професійно-важливих мотивів – почуття обов'язку, спрямованості особистості на подолання стресогенних перешкод, професійної компетентності, самоствердження професіонала, тим більше зусиль особистість здатна докладати для досягнення позитивних результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Фундаментальні психологічні дослідження теоретичного та експериментального спрямування проблеми мотивації стосуються різноманітних аспектів діяльності, навчання та виховання особистості. У психологічній літературі відомі роботи, автори яких вивчали мотиваційну сферу, коли екзо- або ендогенні чинники призвели до зміни психічного стану особистості (В.А. Абабков [1], Н.В. Чепелева

[2], Ю.А. Александровский [3], Б.Г. Анянєв [4], А.А. Бодалев [5], В.К. Вилунас [6], Е.С. Горелова [7], Е.А. Климов [8], В.В. Клименко [9], М.С. Корольчук [10], В.М. Крайнюк [11], С.Д. Максименко [12], С.М. Миронець [13], Г.С. Нікіфоров [14], Л.Є. Орбан-Лембрик [15].

Щодо діяльності в стресогенних умовах стресостійкість відіграє провідну роль у детермінації діяльності, особливо, якщо її процесуальний компонент (тобто процес діяльності) пов'язаний із негативними емоціями.

У межах теорії діяльності О.М. Леонтьєв і В.І. Ковальов обґрунтували необхідність розмежування понять «загальна мотивація праці» та «професійна мотивація». Перша зумовлює спонукальну активність особистості, її ставлення до праці, друга визначає спрямованість на конкретну професійну діяльність [16; 17].

Аналіз експериментальних досліджень показав, що загальна мотивація праці в процесі професіоналізації не змінюється. Професійна мотивація суттєво змінюється на кожному етапі становлення спеціаліста. Так, основним мотивом у досліджуваних новачків є прагнення до безпеки, у молодих спеціалістів – прагнення до професійного успіху, а для досвідчених досліджуваних ці мотиви є рівнозначними (В.О. Бодров [18]).

У молодих спеціалістів основні мотиви – прагнення до пізнання та спілкування, прагнення до професійного успіху, домінуюча ціль – досягнення високих професійних результатів [17].

У досвідчених спеціалістів при збереженні високої значимості прагнення до пізнання та спілкування, відмічається високий рівень мотивів прагнення до безпеки й професійного успіху. Основними цілями діяльності досліджуваних на всіх етапах професіоналізації є особистісне та професійне самовизначення, самопізнання й досягнення високого соціального статусу. Професійна мотивація змінюється у напрямі посилення мотивів прагнення до професійного успіху та самовизначення, а також зняття суперечностей між досягненням високих про-

фесійних результатів безпеки, що зменшує вірогідність проявів професійного стресу.

У процесі професіоналізації відбувається не тільки зміна значимості, а й збільшення кількості провідних цілей і способів їх реалізації: найменша кількість відмічається у новачків, найбільша – у молодих спеціалістів, а у професіоналів знову відбувається незначне їх зменшення.

Висока успішність професійної діяльності забезпечується сукупністю певних мотиваційних компонентів, адекватних характеру завдань та умовам професійної діяльності. Недостатня успішність діяльності на кожному етапі професіоналізації пов'язана з різними мотиваційними особливостями досліджуваних: рівнем вираженості мотивації прагнення до успіху, мотиваційними установками на результат діяльності.

Зміна кількості професійних мотиваційних компонентів відбувається нелінійно, і їх кількість розрізняється в процесі підготовки та здійснення діяльності; формування ієрархії мотиваційних компонентів у досвідчених досліджуваних зумовлено не зниженням їх значимості, а зростанням цінності та проявами інших мотиваційних компонентів.

Процес професіоналізації досліджуваних супроводжується розвитком професійної мотивації, яка формується на основі загальної мотивації праці. Професійна мотивація набуває змін у зв'язку зі специфічним змістом завдань на різних етапах професіоналізації. Вона проявляється в посиленні мотиву прагнення до професійного успіху та зниженні прагнення до самовизначення, у збільшенні значимості цілей досягнення високих професійних результатів та зменшення рівня показників професійного стресу.

Отже, знання особливостей стресу в мотиваційній сфері особистості дає змогу не тільки з'ясувати наукове завдання щодо особливостей механізмів його розвитку у конкретного фахівця, а й дає підстави для розв'язання практичного завдання – інформування та надання психологічної допомоги.

У цілому, розвиток професійного стресу залежить від зовнішніх і внутрішніх чинників, а саме: від інтенсивності стресогенних факторів, рівня професіоналізації, а також індивідуально-психологічних властивостей (інтелекту, тривожності, стресостійкості, нормативності поведінки, відкритості, інтернальності загальної та у сфері міжособистісних стосунків і невдач, тривожності, вольового самоконтролю, типологічних особливостей).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Водночас, у структурі не розв'язаних раніше загальних проблем професійного стресу залишається така, що, практично не розглядалась, і це стосується особливостей проявів професійного стресу в мотиваційній сфері фахівців.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити аналіз результатів емпіричного дослідження проявів професійного стресу в мотиваційній сфері машиністів приміських електропоїздів (МПЕП).

Завдання – з'ясувати особливості мотиваційного компонента професійного стресу у МПЕП залежно від досвіду фахової роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Особливості мотиваційних компонентів у машиністів приміських електропоїздів було вивчено у 48 професіоналів, які мають досвід і термін робочого стажу понад 10 років (група №1). В групі №2 було обстежено за однаковим комплексом методик 51 молодого спеціаліста зі стажем до 5 років, у групі №3 досліджено 42 початківці.

Обстеження провели за трьома методиками: «Мотивація до діяльності», «Оцінка потреби в досягненні» та «Оцінка мотивації схвалення» [19; 20].

Так, методика «Мотивація до діяльності» спрямована на дослідження професійної мотивації, яка зумовила вибір професії та тривале виконання обов'язків,

пов'язаних із цією професією. Питання щодо впливу мотивації на успішність діяльності є одним із основних: загально-визнано, що від рівня професійних мотивів залежить ефективність діяльності, саме цей факт цікавив нас і обґрунтовує застосування вказаної методики.

Результати дослідження за методикою «Мотивація до діяльності» свідчать, що у структурі мотивації досліджуваних-професіоналів домінують мотиви професійної майстерності – $18,4 \pm 0,5$; соціальної значимості праці – $17,6 \pm 0,9$.

Значно нижчими у цій групі досліджуваних є показники мотиву самоствердження та найнижчий показник мотиву безпосередньо праці (відповідно $14,5 \pm 0,8$ б., $12,9 \pm 0,2$). Такі результати свідчать про те, що найбільш притаманними для досліджуваних-професіоналів є: мотив професійної майстерності та соціальної значимості праці, менш значимими є мотиви самоствердження та праці.

У групі №2 передусє мотив самоствердження ($17,1 \pm 1,3$ б.) і мотив професійної майстерності ($16,6 \pm 1,2$ б.). Показники мотиву соціальної значимості праці та мотиву безпосередньо праці мають відповідно оцінки в $15,4 \pm 0,7$ б. та $14,7 \pm 1,2$ б. Отже, особливості в порівняльній характеристиці мотивації до діяльності є те, що у групі досвідчених досліджуваних, у першу чергу, важливими є мотиви професіоналізму та соціальної значимості, які відповідно на 1,8 б. і 2,6 б. вищі ($p < 0,05$), ніж у групі №2.

Фахівці з малим досвідом роботи надали перевагу, в першу чергу, мотивам самоствердження та професіоналізму, що на 2,6 б. і 1,8 б. менше, ніж показники групи №1 ($p < 0,05$). Таким чином, для досліджуваних обох груп важливим є мотив професійної майстерності, тоді, як для професіоналів – мотив соціального значення праці, для осіб із групи №2 – мотив самоствердження в праці. Це означає, що для стресостійких осіб надзвичайно важливим є соціальна підтримка, схвалення професіоналів, визнання в соціальному оточенні.

Методика «Мотивація досягнення»

спрямована на виміри мотивації досягнень – прагнення особистості до поліпшення результатів, незадоволення досягнутим, наполегливість у досягненні своїх цілей, намагання домогтися свого за будь-яких умов. Існує тісний зв'язок між рівнем мотивації досягнення й успіхом у діяльності. Фахівці, які мають високий рівень цієї мотивації, шукають ситуації досягнення, впевнені в успіхові, готові прийняти на себе відповідальність, рішучі в невизначених ситуаціях, проявляють наполегливість у досягненні цілі, демонструють велику впевненість при зіткненні з перешкодами [20].

Аналіз результатів виміру «Мотивації досягнення» дав неочікуваний результат. Так, у групі професіоналів рівень потреби в досягненні відмічається в межах низького рівня середніх-найвищих із низьких ($11,9 \pm 0,7$ б.), а в групі №2 на рівні середніх ближче до високого рівня $14,4 \pm 0,8$ б. ($p < 0,05$).

Такі дані свідчать про те, що для групи професіоналів виявилися малозначимими потреби в досягненні. З психодіагностичної бесіди вони пояснюють це з позиції того, що професіонал своєї справи вже реалізував цю потребу у професійній діяльності (мотив знецінювання в реалізованій потребі).

Водночас для молодих фахівців цей мотив актуальний, необхідний у своєму професійному становленні, і тому у них він досягає середнього рівня ($14,5 \pm 0,8$ б.).

Методика «Оцінки мотивації схвалення» на відміну від попередньої – це прагнення заслужити схвалення значимого оточення – набагато менше визначає успіх у справах, але надзвичайно суттєво впливає на якість взаємостосунків з іншими людьми (Х. Хекхаузен [20]).

Аналіз результатів за цією методикою виявив несподівані результати. Мотивація схвалення виявилася важливою для обох груп досліджуваних і навіть вищою спостерігається в групі професіоналів, ніж молодих фахівців (відповідно $16,7 \pm 0,9$ б. і $16,6 \pm 0,88$ б.).

Особистість існує в суспільстві, маючи

свідомість, орієнтується в складній системі взаємовідносин, вступає у взаємодію, адекватно усвідомлює себе, порівнює з іншими. Мотиваційна функція діяльності та спілкування реалізується завдяки таким компонентам особистості як спрямованість, потреби, мотиви, інтереси.

Інтереси, програмування діяльності та поведінки пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями, вираженістю професійно важливих якостей. Регуляція і контроль діяльності та взаємодії відбуваються не тільки завдяки психофізіологічним характеристикам темпераменту, знань, навичок та умінь, а й завдяки психічним станам, домаганням, самооцінці та певним властивостям особистості, у тому числі рівню стресостійкості та вираженості професійної мотивації, що найбільш актуально для МПЕП.

Для дослідження самооцінки особистості нами використано перший варіант методики, описаний у практичному посібнику за ред. Т.І. Пашукової [19]. Аналіз отриманих результатів показав, що рівень самооцінки у досліджуваних-професіоналів знаходиться в межах тенденції до завищення ($x = 0,39-0,89$), середнє значення у групі №1 = $0,88 \pm 0,01$, тобто майже на межі надмірно завищеної. Водночас, у групі досліджуваних із меншим досвідом роботи – $0,63 \pm 0,05$ з середньою тенденцією до завищення.

Отже, у досліджуваних професіоналів виявлена закономірність, яка полягає в тому, що високий рівень самооцінки з тенденцією до завищеної притаманний високому рівню професіоналізму та стресостійкості, нижчий рівень професіоналізму притаманний і нижчим показникам самооцінки та стресостійкості.

Рівень домагань досліджуваних вивчали за аналогічною назвою методики, яка описана в практичному посібнику за ред. Т.І. Пашукової [19].

Аналіз отриманих результатів показав, що в групі професіоналів-досліджуваних рівень домагань становить $1,64 \pm 0,09$ од. у межах помірного рівня (1,0-2,99). Помірний рівень домагань притаманний

особам, впевненим у собі, які не шукають самоствердження та налаштовані на успішний результат, які розраховують на свої зусилля та співвідносять їх із цінністю досягнутого результату. Отже, така інтерпретація отриманих результатів цілком співвідноситься з реалістичним рівнем домагань у обстежених досліджуваних професіоналів.

Для досліджуваних із групи молодих спеціалістів притаманно: високий реалістичний рівень домагань у межах (3,0-4,99 од.) з реальною оцінкою – $3,5 \pm 0,02$ од.

Для осіб цієї категорії високий реалістичний рівень домагань молодого спеціаліста може поєднуватися з переконливістю себе в цінності своїх дій, прагненням до самоствердження, відповідальністю, корекцією своїх невдач за рахунок власних зусиль, наявністю стійких життєвих планів.

Таким чином, представлені результати за методикою дослідження рівня домагань з'ясували та підтвердили припущення, що у групі професіоналів рівень домагань помірний, як осіб впевнених у своїх професійних можливостях і налаштованих на успіх, що побічно свідчить про високий рівень стресостійкості особистості. Тим більше, що й рівень самооцінки у цієї категорії досліджуваних високий із тенденцією до завищення, що свідчить про високий рівень професіоналізму, мотиваційних компонентів діяльності в стресогенних умовах і стресостійкості.

Висновки

У результаті аналізу проблеми професійної мотивації виокремлено групу мотивів, які є визначальними детермінантами діяльності для машиністів приміських

електропоїздів. Окрім традиційних пізнавального, комунікативного, виділено мотив подолання перешкод, мотив соціальних норм просоціальної діяльності та мотив досягнення успіху. У цілому, нам відомо, що актуалізація окремих мотивів діяльності детермінується низкою чинників, що є структурними компонентами діяльності: 1) потребнісно-мотиваційний (стимульний); 2) інформаційно-пізнавальний (орієнтувальний); 3) операційно-результативний (продуктивний); 4) ціноутворюючий (програмувальний); 5) стресостійкий (стабілізуючий та відновлюючий); 6) соціально-нормативний (захисний); 7) професійний (процесуальний, успішно-досвідовий).

Таким чином, особливістю мотиваційної сфери машиністів приміських електропоїздів професіоналів виявилось те, що для них притаманно: високий рівень мотиву професіоналізму й соціальної значимості та мотивація схвалення; низький рівень мотивів самоствердження й безпосередньо процесу праці, а також низький рівень потреби в досягненні. Тобто, для стресостійких осіб суттєве значення має соціальне схвалення, соціальна значимість праці, мотив професіоналізму. Водночас, для молодих фахівців притаманний мотив самоствердження, мотив професійної майстерності, мотив досягнення та схвалення.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми полягають у з'ясуванні проявів професійного стресу у МПЕП із різним досвідом роботи на особистісному, соціальному та професійному рівнях, з метою створення комплексної превентивної програми профілактики професійного стресу для різних категорій фахівців.

Література

1. Абабков В.А. Адаптація к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / В.А. Абабков, М. Перре. – С.-Пб. : Речь, 2004. – 166 с.
2. Актуальні проблеми сучасної української психології : до 60-річчя від дня народження академіка С.Д. Максименка / за ред. Н.В. Чепелєвої. – К., 2002. – 350 с.
3. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства / Ю.А. Александровский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. – 576 с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – С.-Пб : Питер, 2001. – 272 с.

5. *Бодалев А.А.* Психологическое исследование проблемы профессионализации личности / А.А. Бодалев ; под ред. В. А. Бодрова // Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала. – М. : Ин-т психологии АН СССР, 1991. – С. 8-26.
6. *Вилюнас В.К.* Психологические механизмы мотивации человека / В.К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 288 с.
7. *Горелова Е.С.* Мотивация достижений и адаптация к психическому стрессу / Е.С. Горелова // Роль эмоционального стресса в генезе нервно-психических заболеваний. – М., 2007. – С. 48-56.
8. *Климов Е.А.* Пути в профессионализм (психологический взгляд) : учебное пособие / Е.А. Климов. – М. : Москов. психолого-социальный ин-т ; Флинта, 2003. – 320 с.
9. *Клименко В.В.* Психологічні механізми праксису людини : монографія / В.В. Клименко. – К. : Слово, 2013. – 640 с.
10. *Корольчук М.С.* Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 580 с.
11. *Крайнюк В.М.* Психологія стресостійкості особистості : монографія / В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 432 с
12. *Максименко С.Д.* Метод дослідження особистості / С.Д. Максименко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – №7. – С. 1-8.
13. *Миронець С.М.* Структура професійно важливих якостей рятувальників МНС України / С.М. Миронець // 36. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2012. – Т.V, ч. 2. – С. 151.
14. *Никифоров Г.С.* Надежность профессиональной деятельности / Г.С. Никифоров. – С.-Пб : СПбУ, 2006. – 316 с.
15. *Орбан-Лембрик Л.С.* Активність особистості як форма вияву її індивідуальності професіоналізму / Л.Э. Орбан-Лембрик // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. – К. : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка, 2012. – Т.1. – С. 140-143.
16. *Занюк С.С.* Психологія мотивації : навчальний посібник / С.С. Занюк. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
17. *Ильин Е.П.* Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – С.-Пб : Питер, 2010. – 512 с.
18. *Бодров В.А.* Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – М. : ПЕРСЭ, 2010. – 511 с.
19. *Пашукова Т.І.* Практикум із загальної психології / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяков. – К. : Знання, 2000. – 204 с.
20. *Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. – М. : Педагогика, 1986. – Т.1. – 408 с.

Эмпирическое исследование комплекса гандикапа

О.А. Ставицкий

кандидат психологических наук, доцент,
Национальный университет
водного хозяйства и
природопользования

В статье представлены результаты эмпирического исследования уровня сформированности компонентов комплекса гандикапа у людей с ограниченными возможностями.

У статті представлено результати емпіричного дослідження рівня сформованості компонентів комплексу гандикапу у людей з обмеженими можливостями.

The article presents the results of an empirical study of the level of formedness of the complex components of handicap in people with disabilities.

Ключевые слова: гандикапизм, гандикап, инвалидность, человек с ограниченными возможностями.

Постановка проблемы

Численность инвалидизированных в Украине за последние 5 лет выросла на 5,5%. Об этом сообщает пресс-служба Счетной палаты Украины. Количество людей-инвалидов трудоспособного возраста превышает 1,5 млн. человек.

«Сейчас мы имеем в Украине 1,9% детей-инвалидов, и по некоторым прогнозам этот процент вырастет до 2,5%», – об этом во время круглого стола «Социальное партнерство ради детей», который состоялся 2 февраля 2008 года в г. Трускавце (Украина), сообщил Министр здравоохранения Украины В. Князевич [1].

По словам председателя Комитета по вопросам здравоохранения Верховного Совета Украины Татьяны Бахтеевой, в Украине сейчас насчитывается 186 тыс. детей-инвалидов, а по данным ЮНИСЕФ прогнозируется возрастание этих показателей до 212 тыс. больных детей и 85 тыс. детей с тяжелой инвалидностью. «В государстве за последние годы заметен большой рост инвалидности среди детей. В частности только детей с ДЦП в Украине более 23 тысяч. В основном инвалидность растет из-за врожденных пороков развития; 20% составляет патология нервной системы», – отметила Т. Бахтеева [1].

К причинам увеличения числа инвалидизированных, относительно Украины,

можно смело отнести такие факторы:

- низкие макро- и микроэкономические показатели социально-экономического развития государства;

- несовершенная законодательная и нормативно-правовая база относительно прав людей с ограниченными возможностями;

- низкий уровень экономического благосостояния населения;

- неэффективная и финансово недоступная для большинства система здравоохранения;

- неблагоприятные экологические факторы.

Высокая динамика роста инвалидности населения Украины за десятилетний период подтверждает зависимость данного явления от социальных факторов [2].

Анализ последних исследований и публикаций

Проблема психологи гандикапизма практически не изучена ни в зарубежной, ни в отечественной психологической науке. Ранее изучение психологических аспектов инвалидности проводилось в рамках специальной психологии, где основное внимание уделялось психологическому дизонтогенезу и видам нарушений психического развития (Л.С. Выготский, А.Р. Лурия, Л.И. Вассерман, Т. Парсонс и другие).

Не решенные ранее части общей проблемы

Невозможно не заметить существования этой проблемы и тех проблем, которые возникают у инвалидизированных при взаимодействии с другими людьми. Вследствие этого мы предприняли попытку исследования возникновения у людей с ограниченными возможностями симптомокомплекса гандикапа и попытались определить понятие «гандикапизм» и «гандикап», раскрыть их содержание с точки зрения психологической науки [3].

Формулирование цели статьи

Целью статьи является выяснение уровня сформированности составляющих комплекса гандикапа у инвалидизированных.

Изложение основного материала исследования

Понятия «гандикап» и «гандикапизм» находятся на начальном этапе научного становления и практически не исследованы. Встречаются разные толкования «гандикапа» (англ. handicaps). Его определяют как спортивные соревнования, гонки, в которых более слабым участникам, с целью увеличения их шансов на успех, предоставляется фора; способ отражения лидерства на предыдущих этапах, который выражается в более раннем выходе на старт на последующих этапах [4].

С собственно психологической точки зрения, это понятие объясняется как состояние, при котором сочетание физических, умственных, психологических и социальных качеств у людей с ограниченными возможностями усложняет процесс приспособления, не позволяя им достичь оптимального уровня развития и функционирования [3]. Соответственно этому, гандикап определяется как психологический комплекс, индивидуальное, внутреннее принятие себя человеком с ограниченными возможностями, деформированным образом «Я» под влиянием функциональных ограничений личности. Ученый Л.С. Выготский называл этот феномен «полным несовершенством или социальной инвалидностью» [5, с. 73].

Учитывая некоторые различия в понимании понятия «ограниченные возможности», следует отличать инвалидность – физическое или психическое несовершенство, которое нарушает функционирование индивидуума, от гандикапа – определенного комплекса социальных и психологических реакций на это инвалидизированное состояние.

Инвалидность не обязательно предполагает комплекс гандикапа. Человек с ограниченными возможностями может ощущать свою неполноценность, непохожесть на других, несовершенство, что приводит к разрушению его отношений с обществом, уменьшению социальной активности, самоизоляции.

С другой стороны, человек с ограниченными возможностями может чувствовать себя полноценным членом общества, быть социально адаптированным и иметь возможности для самореализации. В этом случае инвалидность не является определяющим состоянием, влияющим на характерологические особенности, которое обуславливает перестройку «Я-концепции» человека, и обычно не влияет на образ его жизни и специфику самоотношения [6].

Понятие «гандикапизм» Р. Корсини и А. Ауэрбах [7] рассматривают как предрасудки в отношении лиц с определенными отклонениями от нормы, таким образом, они становятся разновидностью расовых и гендерных стереотипов, существующих в нашем обществе как в открытых, индивидуальных и институциональных, так и в скрытых, латентных формах.

Мы согласны с этим мнением и понятие «гандикапизм» интерпретируем как общественное явление, которое актуализируется за счет негативных представлений об инвалидах. Такие взгляды содержатся в общественном сознании, а также выражаются на бессознательном уровне как коллективное бессознательное (архаические стереотипы), которые функционируют за счет архетипов.

С целью исследования заявленной проблемы в основу нашего психодиагностического инструментария был поло-

жен тест «Автопортрет» (Е.С. Романова, О.Ф. Потемкина) с интерпретацией Р. Бернса (США, Институт человеческого развития, г. Сиэтл). Проективный тест «Автопортрет» применяется для диагностики бессознательных эмоциональных компонентов личности (самооценка, актуальное состояние, невротические реакции тревожности, страхи, агрессивность). Изображая себя, человек воспроизводит основные черты собственных телесных потребностей и внутренних конфликтов. Богатая проекция личностной динамики, проявляется в рисунке, открывает для метода возможность анализа достоинств и конструктивных потенций, так же как и анализа нарушений [8, с. 145-163].

Методика позволяет исследовать восприятие респондентом собственного физического недостатка на подсознательном уровне, выявляет специфику отношения личности к себе и ее взаимоотношений с социумом (рис. 1).

По шкале «Самооценка» высокий уровень показателей свойственен 20,7% респондентам, которые акцентируют внимание на своих положительных чертах, верят

в собственные силы и способности, считают, что смогут достичь в жизни всего. Такие испытуемые не акцентируют внимание на собственном физическом недостатке, не воспринимают его как препятствие для самореализации и свободного самовыражения в социуме.

Средний уровень по всем шкалам колеблется от 40 до 54% и свойственен тем испытуемым, самооценка которых основывается на различных представлениях о собственной личности, сочетая в равном соотношении положительные и отрицательные качества. У таких респондентов элементы комплекса гандикапа проявляются редко и обычно в нестандартных ситуациях. Поэтому детально анализировать этот уровень по каждой шкале нет необходимости, остановимся лишь на крайних проявлениях комплекса гандикапа.

У 32,4% обследуемых проявляется низкая самооценка, основанная на неспособности личности выделить свои сильные стороны и преимущества. Такие испытуемые сосредоточиваются лишь на своих отрицательных качествах, акцентируют внимание на наличии инвалидизирующих

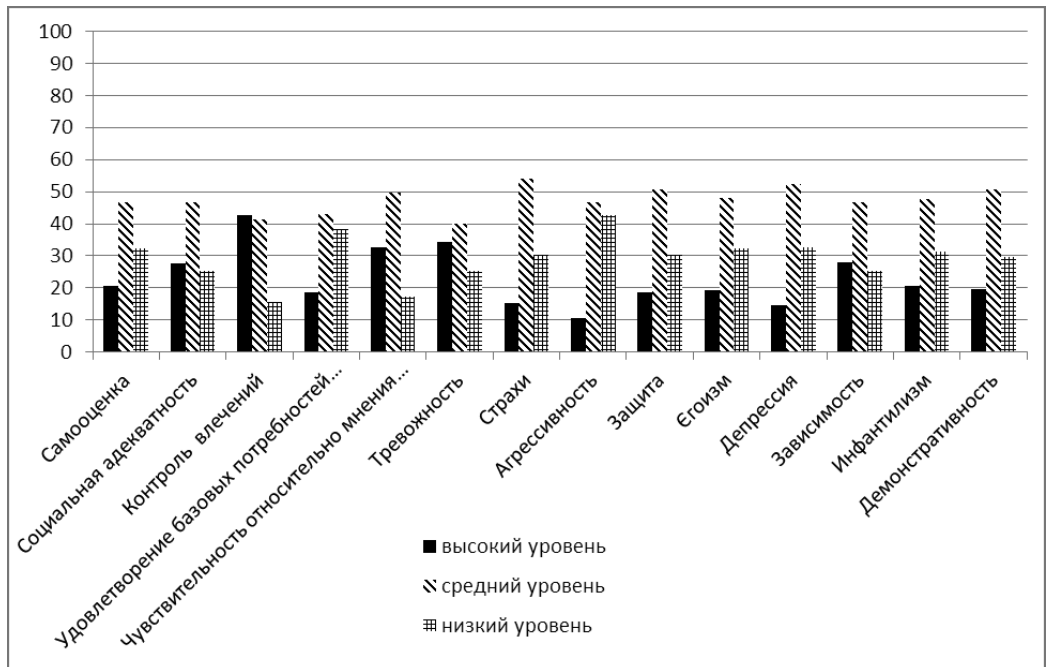

Рис. 1. Уровни выраженности составляющих комплекса гандикапа (%)

недостатков, рассматривают их как источник всех трудностей, возникающих на жизненном пути личности.

По шкале «Социальная адекватность» высокие показатели характерны 27,6% опрошенных, которые способны объективно воспринять социальную среду в которой они находятся и оценить отношение к себе социума. Такие респонденты обращают внимание на то, как их воспринимает общество и легко определяют нюансы этого отношения, чувствуя неприятие, жалость, превосходство или эмпатию по отношению к себе.

Низкий уровень свойственен 25,4% обследуемых, которые демонстрируют низкую социальную адекватность, проявляют неспособность почувствовать отношение к себе окружающих, оценить их мотивацию к установлению контакта с ними. Такие испытуемые ведут себя в социуме неадекватно, склонны к проявлениям агрессии в отношении окружающих, или же используют назойливые формы контакта.

Показатели по шкале «Контроль над влечениями», указывающие на высокий ее уровень, наблюдаются у 42,6% респондентов, которые способны к самоконтролю своих эмоциональных состояний, рациональному поведению и обдуманному поступкам. Такие испытуемые склонны к контролю над своими инстинктами и импульсами.

Низкий уровень характерен для 15,8% испытуемых, которым трудно контролировать себя, свои импульсы и желания. Они склонны к иррациональным поступкам, не обдумывают последствия своих действий.

По шкале «Удовлетворенность базовых потребностей и влечений» высокий уровень проявляется у 18,5% испытуемых, которые чувствуют себя комфортно, довольны жизнью и тем, насколько им удалось реализовать себя в различных сферах общественного бытия. Такие респонденты смогли адаптироваться к жизни с инвалидирующим дефектом и не воспринимают его как препятствие для удовлетворения потребностей.

Низкий уровень характерен 38,6% респондентов, которые чувствуют свою бес-

помощность и неполноценность, осознают, что в их жизни все происходит не так, как им хотелось, и соответственно все сопровождается депрессивными состояниями и фрустрацией.

Данные получены по шкале «Чувствительность к общественному мнению», указывающие на ее высокий уровень, были обнаружены у 32,7% испытуемых, которые особенно уязвимы к критике в свой адрес, неприятию и выражению негативного отношения к себе со стороны социума. Даже незначительное замечание или необдуманное слово окружающих способно вызвать у таких испытуемых депрессию, привести к снижению самооценки и спровоцировать желание изолироваться от здоровых людей.

Низкий уровень характерен для 17,3% испытуемых, которые мало внимания обращают на то, что о них думает социум. При оценке себя такие респонденты руководствуются лишь собственными представлениями о себе, их самооценка является устойчивой и не попадает под внешние влияния.

Показатели по шкале «Тревожность», указывающие на высокий ее уровень, наблюдаются в 34,3% исследуемых, которые чувствуют себя неуверенно в обществе здоровых людей, испытывают дискомфорт при необходимости поддерживать с ними контакты. Они убеждены в том, что окружающие сосредоточены именно на их физическом дефекте, воспринимая их как людей второсортных, неспособных быть полноценными членами общества.

Низкий уровень проявления этой характеристики свойственен 25,6% испытуемых. Они характеризуются низкой тревожностью, являются уверенными в себе, хорошо адаптированными и приспособленными к жизни в здоровом обществе. Такие люди демонстрируют социальную активность.

По шкале «Страхи» высокий уровень характерен 15,4% респондентов, страдающих от навязчивых страхов, имеющих различную природу. Среди них можно выделить страх одиночества, изолированности, полной беспомощности и т.п. Люди с огра-

ниченными возможностями бояться быть неприемлемыми в социуме, почувствовать с его стороны отвращение и гнев.

Низкий уровень показателей этого признака характерен 30,3% испытуемых, не страдающим от чувства страха. Они чувствуют себя уверенно и комфортно, с оптимизмом воспринимают будущее, верят в то, что им удастся реализовать свои мечты, проявить себя в полной мере.

Высокие показатели по шкале «Агрессивность» свойственны 10,5% опрошенных. Для них деструктивное поведение является механизмом защиты от предвзятого отношения окружающих, которые не принимают инвалидизированных, подчеркивая их неполноценность, относясь к ним свысока. Такие респонденты не ожидают от окружающих принятия и положительного отношения и используют конфликтную форму поведения как вариант выражения своей позиции.

Низкий уровень наблюдается у 42,8% респондентов, которые не подвержены конфликтному взаимодействию. Они стремятся построить с окружающими гармоничные отношения, сглаживают существующие противоречия и не реагируют на провокации.

По шкале «Защита» высокий уровень свойственен 18,7% испытуемых, которые склонны к использованию защитной позиции при взаимодействии с окружающими. Такие респонденты воспринимают общество как враждебную среду, которая не способна понять и принять инвалидизированных, подвергает их дискриминации и стигматизации. Таким образом, защитная позиция рассматривается личностью как необходимое условие существования в здоровом социуме.

Низкий уровень характерен 30,6% респондентов, которые не считают социум опасным для своей самооценки. Они ожидают от окружающих понимания, сочувствия и эмпатии, рассчитывают на помощь и взаимопонимание здоровых людей.

Показатели по шкале «Эгоизм», указывающие на ее высокий уровень, свойственны 19,4% опрошенных. Они сосредото-

чены только на собственных проблемах и переживаниях, акцентируют внимание на своей болезни и не способны воспринимать информацию, касающуюся непосредственно их самих. Их эгоцентризм ярко проявляется в процессе общения, создавая препятствия на пути к взаимопониманию.

У 32,3% респондентов наблюдается низкий уровень по этой шкале. Личность больше ориентируется на проблемы и переживания других людей, чем на свои собственные. Такой человек способен оказать поддержку нуждающимся, несмотря на то, что сам находится в затруднительном положении.

По шкале «Депрессия» высокий уровень проявляется у 14,6% обследуемых, которые часто находятся в состоянии фрустрации, испытывают тревогу, подвержены преобладанию астенических эмоций. Они тяжело переживают факт инвалидизации.

Низкий уровень характерен для 32,8% испытуемых, которые не склонны к депрессиям. Они легко смогли адаптироваться к новым условиям жизни и найти способы самореализации в социуме.

Данные, полученные по шкале «Зависимость», указывающие на ее высокий уровень, свойственны 27,8% опрошенных, страдающих от чувства неполноценности. Они считают, что ни на что не способны, перекладывают ответственность за свою жизнь на знакомых и родственников. Такие респонденты подчеркивают свою беспомощность, боятся проявить самостоятельность, характеризуются неуверенностью в себе.

Низкий уровень обнаружен у 25,4% опрошенных. Для них характерен интернальный локус контроля. Такие инвалидизированные не считают себя зависимыми от окружающих, не любят просить о помощи, пытаются максимально приблизить свою жизнь к жизни здоровых людей.

По шкале «Инфантилизм» высокий уровень проявляется у 20,6% респондентов, которые не способны брать ответственность за свои действия и поступки, полностью рассчитывают на помощь окружающих, характеризуются склонностью к иррациональным действиям.

Низкий уровень этого показателя наблюдается у 31,4% респондентов, которые не демонстрируют инфантильное поведение, склонны к взвешенным и целенаправленным действиям. Они планируют свою деятельность, подчиняя ее главной цели.

Высокие показатели по шкале «Демонстративность» определены у 19,5% обследуемых, которые используют такую модель поведения в качестве компенсации неуверенности в себе. Такие респонденты не стремятся скрыть свой физический недостаток, пытаются разными способами привлечь к себе внимание, иногда сознательно выставляя на показ инвалидизирующий дефект. Таким образом, личность преодолевает свои комплексы, избавляется от чувства изолированности и страха быть принятой.

Низкий уровень характерен для 29,7% испытуемых, которым не свойственна демонстративность. Они не желают выделиться среди других, наоборот, стремятся слиться с другими людьми, быть незаметными.

Выводы

Следует отметить, что результаты проведенного исследования дают возможность констатировать несколько важных положений:

1. Для около 50% инвалидизированной части населения характерен средний уровень выраженности комплекса гандикапа.

Литература

1. Всемирный доклад об инвалидности [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.who.int/entity/disabilities/world_report/2011/summaru_ru. – Название с экрана. Дата обращения 02.08.2008.
2. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 року. – К. : Академпрес, 2005.
3. *Ставицький О.О.* Психологія гандикапізму : монографія / О.О. Ставицький. – Рівне : Принт Хаус, 2011. – 376 с.
4. Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Гандикап>. – Название с экрана. Дата обращения 02.08.2008.
5. *Выготский Л.С.* Проблемы дефектологии / Л.С. Выготский ; [сост., авт. вступит. ст. и библиогр. Т.М. Лифанова ; авт. коммент. М.А. Степанова]. – М., 1995. – С. 71-77.
6. *Ставицький О.О.* Гандикапізм в системі споріднених понять / О.О. Ставицький // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. № 3. Університет «Україна». – Київ, 2011. – С. 98-103.
7. *Корсини Р.* Энциклопедия психологии [Электронный ресурс] / Р. Корсини, А. Ауербах. – Режим доступа : http://enc-dic.com/enc_psy/Gandikap-6053.html. – Название с экрана. Дата обращения 01.08.2008.
8. *Романова Е.С.* Графические методы в психологической диагностике / Е.С. Романова, С.Ф. Потемкина. – М. : Дидактов, 1992. – С. 145-163.

2. Высокий уровень сформированности комплекса гандикапа характерен примерно для 20% людей с ограниченными возможностями. Однако, выявлены три составляющие этого комплекса, показатели которых превышают обозначенный рубеж. Это контроль влечений, чувствительность относительно мнения окружающих и тревожность.

3. Низкий уровень сформированности комплекса гандикапа обнаружен примерно у 30% людей с ограниченными возможностями. Лишь две составляющие характеристики этого явления превышают «норму»: удовлетворение базовых потребностей, влечений и агрессивность. Это легко объясняется фактом реальной невозможности удовлетворения всех потребностей, что детерминировано наличием порока. Агрессивность же является производной от невозможности реализации первой позиции.

Следует отметить, что полученные результаты исследованного явления проективной методикой «Автопортрет» положительно коррелируют с другими методами исследования, которые нами использовались при работе над проблемой.

Перспективу исследования относительно рассматриваемой проблемы видим в дальнейшем анализе изучаемого явления с учетом возраста обследуемых, их образования, места жительства, профессии.

Вплив соціально-психологічних чинників на розвиток професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів

А.В. Шулдик
здобувач кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Науковий керівник:
І.В. Сингаївська
кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті проаналізовано дослідження професіоналізму зарубіжних і вітчизняних психологів. Виявлено основні соціально-психологічні чинники розвитку професіоналізму керівників.

В статье проанализированы исследования профессионализма зарубежных и отечественных психологов. Выявлены основные социально-психологические факторы развития профессионализма руководителей.

The article has analysed the studies of domestic and foreign psychologists on the professionalism, it also reveals the basic social and psychological development aspects of Headmasters' professionalism. The article elucidates the researches on the influence of such development factors as age, sex and work experience on the development of professionalism of a Headmaster for a secondary educational establishment.

Ключові слова: професіоналізм, умови та чинники розвитку професіоналізму, вік, стаж, стать, обмеження керівників ЗНЗ.

Постановка проблеми

В останні десятиріччя проблема професіоналізму стала предметом детального розгляду психологічної науки. Однак єдина думка дослідників щодо категорії «професіоналізм», його структури, показників і чинників розвитку поки що не склалася. Нові вимоги до професіоналізму людини, наявність суперечностей засвідчують необхідність виявлення та обґрунтування соціально-психологічних чинників розвитку професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Формування та розвиток професіоналізму пов'язані з певними умовами і чинниками. Умови – це значущі обставини, від яких залежить досягнення високого професіоналізму особистості та діяльності керівника ЗНЗ. Умови розвитку високого професіоналізму керівників ЗНЗ: потреба суспільства в керівниках ЗНЗ такого типу, створення розвиваючого середовища в

ЗНЗ, розроблення та втілення в практику управлінської діяльності професійно зорієнтованої освіти тощо. Чинники розвитку професіоналізму керівника ЗНЗ – це провідні детермінанти його розвитку, основні причини, рушійні сили професіоналізму. Умови і чинники близькі за своїм змістом, але не тотожні. Умови мають швидше об'єктивний характер відносно професіонала, в той час більшість чинників має суб'єктивних характер. На різних етапах розвитку професіоналізму сила та значущість умов і чинників є різною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження генези поняття «професіоналізм» у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях дало змогу констатувати, що воно характеризує високий рівень здійснення професійної діяльності. За найбільш загальним визначенням, наведеним

у тлумачному словнику української мови, професіоналізм – це оволодіння основами і глибинами будь-якої професії [1, с. 62]. У акмеологічному словнику, професіоналізм (із лат. *profession* – професія, *profiteer* – оголошувати своєю справою) розглядається як інтегральна характеристика людини праці, яка включає в себе її сформованість як суб'єкта професійної діяльності, професійного спілкування, зрілість особистості як професіонала. [2]. Проблема професіоналізму, виявлення умов і чинників для забезпечення особистісно-професійного розвитку та досягнення індивідами професійного «акме2 розробляється в сучасній психологічній науці. Так, А.К. Маркова розкриває професіоналізм як стан мотиваційної та операційної сфери індивіда, його готовності до професійної діяльності. На її переконання «психологія професіоналізму виявляє умови і закономірності просування людини до професіоналізму в її праці, зміни психіки людини в процесі сходження до професіоналізму» [3, с. 118]. Важливе значення для розуміння природи професіоналізму мають роботи з психології професійної діяльності Е.Ф. Зеєра, Г.С. Нікіфорова, які вважають, що формування професіоналізму – це вищий рівень психофізіологічних, психічних і особистісних змін, які проходять у процесі тривалого виконання людиною службових обов'язків, що забезпечують якісно новий, більш ефективний рівень вирішення складних професійних завдань в особливих умовах [4]. На думку Е.Ф. Зеєра, професіоналізм – це інтегральна якість суб'єкта праці, що характеризує продуктивне виконання професійних завдань, обумовлене творчою самодіяльністю та високим рівнем професійної самоактуалізації [5]. Дослідник В.М. Шепель виділяє такі складові професіоналізму сучасного менеджера: професійна затребуваність, професійна придатність, професійна компетентність, професійна задоволеність, професійний успіх [6]. На переконання Н.М. Гришиної необхідно формувати у керівників соціальної сфери такі індивідуально-психологічні та особистісно-професійні характеристики їх

діяльності: здібність бачити й ефективно прогнозувати перспективи розвитку своєї діяльності, самостійність і винахідливість у прийнятті управлінських рішень; установка на розвиток організації; творча активність і здібність до нововведень; здібність формувати ефективну управлінську команду, швидке реагування на зміну ситуації; рішучість і динамічність у своїх вчинках і думках; гуманістична система життєвих цінностей і управлінська концепція [7].

Аналіз психологічної літератури з проблемами професіоналізму дав нам змогу виділити таку дефініцію цього поняття: професіоналізм – це інтегральна характеристика керівника, яка передбачає наявність високого рівня здійснення ним управлінської діяльності та життєву зрілість його особистості.

У психолого-акмеологічних дослідженнях А.О. Деркача [8], С.А. Дружилова [9], Л.М. Карамушки [10], Н.В. Кузьміної [11], А.К. Маркової [3], Т.М. Сорочан [12], та інших значущими акмеологічними умовами називаються задатки, загальні та спеціальні здібності суб'єкта праці, умови сімейного і шкільного виховання, можливість отримання освіти, доступ до культурних цінностей.

На думку С.А. Дружилова [9], Н.В. Кузьміної [11], А.К. Маркової [3] акмеологічні чинники є трьох видів:

- об'єктивні, що проявляються як зовнішня заданість і пов'язані з реальною системою професійної діяльності. Наприклад, підготовка керівників ЗНЗ до управлінської діяльності є чинником розвитку їхнього професіоналізму. Це кількість і якість наданих освітніх послуг, продуктивність управлінської діяльності тощо;

- суб'єктивні, пов'язані з індивідуальними передумовами міри успішності професійної діяльності. Це професійно важливі якості; професійні знання, уміння й навички; б) професійна мотивація; в) професійна самооцінка й рівень домагань; г) здібності до саморегуляції й стресостійкості; д) особливості професійної взаємодії;

- об'єктивно-суб'єктивні, пов'язані з організацією професійного середовища, професіоналізмом керівників, якістю управління.

Ця типологія має достатній рівень узагальнення, але водночас можна використовувати й інші основи для узагальнення. Зокрема, акмеологічні чинники можуть бути загальними, особливими й одиничними. Загальні чинники – це високий рівень мотивації, потреби в досягненні, високі особистісно-професійні стандарти, прагнення до самореалізації, високий рівень професійного сприймання, мислення й антиципації. Особливі чинники – це ті, які в конкретних видах професійної діяльності сприяють досягненню високих показників – точності, надійності, організованості тощо. Такими є, наприклад, стресостійкість, розвинена психомоторика, високий рівень уваги тощо, тобто те, що називається психологічними професійно важливими якостями. Сюди ж можна віднести й спеціальні уміння. Одиничні акмеологічні чинники відображають індивідуальні прояви в діяльності та професійному розвитку.

Так, Е.М. Коротков [13] виділяє вирішальні чинники професіоналізму управління:

- комплекс знань, що дають змогу розпізнавати проблеми та знаходити засоби їх розв'язання;
- досвід управлінської діяльності як комплекс знань і навичок, набутих у процесах практичної діяльності методом проб і помилок, оцінок та усвідомлення успіху, аналізу промахів і недоліків;
- мистецтво управління, узгодження діяльності людей, які опираються на індивідуальні здібності та якості керівника;
- середовище як оточення, яке розкриває потенціал професіоналізму всієї системи управління.

Дослідник Л.М. Карамушка [10] розробила систему соціально-психологічних чинників та умов підвищення ефективності управління закладами середньої освіти. Вона здійснила аналіз цих чинників на трьох рівнях: макро-, мезо- та мікрорів-

нях. Наприклад, до макрорівня вона віднесла такий чинник, як регіон розташування закладу середньої освіти; до мезорівня – тип навчального закладу; до мікрорівня – стать, вік, стаж управлінської діяльності керівників закладів середньої освіти.

Аналіз літературних джерел і теоретичний аналіз проблеми дають нам можливість виділити об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) чинники розвитку професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Об'єктивні чинники пов'язані з умовами організації професійного середовища, на які керівник загальноосвітнього навчального закладу не має безпосереднього впливу. До цієї групи чинників відносяться:

- особливості та специфіка функціонування освіти в сучасних умовах (рівень розвитку освіти зокрема та суспільства в цілому, соціально-політичні зміни в суспільстві тощо);
- адміністративне місцезнаходження загальноосвітнього навчального закладу (регіон, столиця чи районний центр);
- спеціалізація освітнього закладу (загальноосвітня школа, школа мистецтв, спортивна школа тощо);
- форма власності освітнього закладу (державна, приватна);
- психологічні особливості управлінської діяльності, які обумовлюють необхідність підбору керівників із широким діапазоном інтелектуальних якостей і відповідним рівнем професіоналізму; існуючий стиль керівництва у загальноосвітньому навчальному закладі;
- кількість наданих освітніх послуг за визначений час, відповідність їх стандартам і вимогам технології;
- вік, стать і стаж управлінської діяльності керівників освітніх закладів.

Суб'єктивні чинники розвитку професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів безпосередньо пов'язані з керівником як суб'єктом управлінської діяльності. Вплив цих чинників може свідомо регулюватися та коригуватися самим керівником. Це задіяність різних аспектів

психіки керівника загальноосвітніх навчальних закладів у здійсненні управлінської діяльності. До них відносяться:

- знання керівника про професіоналізм, управлінську компетентність, про ефективність управлінської діяльності, її якість, про величину психологічних витрат, професійну кар'єру та професійну зрілість, які утворюють когнітивний компонент професіоналізму керівників ЗНЗ;

- ставлення керівника до предмету управлінської діяльності та її виконання, суб'єктів навчально-виховного процесу та до себе (професійні цінності, професійна позиція, мотиви досягнення успіху, зацікавленість в управлінській діяльності, задоволеність управлінською діяльністю, прагнення керівника довести професійну компетентність до рівня майстерності, які в сукупності утворюють мотиваційно-ціннісний компонент професіоналізму керівників ЗНЗ;

- здібності, уміння і навички управлінської діяльності керівника успішно планувати, організовувати, контролювати, приймати та реалізовувати рішення, здійснювати вплив, мотивувати персонал, свобода вибору цілей, засобів, форм, процесу і результату діяльності залежно від творчості, можливостей професійного росту, творче мислення, які в сукупності утворюють операційно-технологічний компонент професіоналізму керівників ЗНЗ.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На основі аналізу наукової літератури з організаційної психології, психології управління, акмеології, педагогіки та інших наук, а також вивчення досвіду роботи керівників загальноосвітніх навчальних закладів нами виявлено ряд протиріч:

- між зростаючою потребою суспільства у творчих кадрах – керівниках загальноосвітніх навчальних закладів, які постійного прагнуть до підвищення свого рівня професіоналізму, і недостатньою розробленістю проблеми розвитку їх професіоналізму;

- між потребою освітньої практики в керівниках із високим рівнем розвитку професіоналізму та недостатньою підго-

товленістю таких керівників, відсутністю обґрунтування соціально-психологічних чинників розвитку належного рівня професіоналізму. Ці протиріччя посилюють актуальність проблеми дослідження.

Формулювання цілей статті

Мета статті – розкрити вплив соціально-психологічних чинників на розвиток професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Нами досліджено чинники, які належать до мікрорівня (стать, вік, стаж управлінської діяльності) і впливають на розвиток складових професіоналізму керівників ЗНЗ.

Вплив статі керівників ЗНЗ на розвиток їх професіоналізму

Як свідчить порівняльний аналіз двох груп керівників ЗНЗ (керівників-чоловіків і керівників-жінок), між ними існують статистично значущі відмінності ($p < 0,01$, $p < 0,05$) за певними показниками професіоналізму. За одними показниками група чоловіків випереджає групу жінок, за іншими – відстає. Таких показників виявилася третина. Так, аналізуючи рівень знань про когнітивний компонент професіоналізму керівників ЗНЗ і його складові, виявлено, що у чоловіків перевищують знання про професійну компетентність – на 1,6%, про ефективність управлінської діяльності – на 13%, про якість управлінської діяльності – на 1,8%, про професійну кар'єру – на 17,1%, про професійні здібності – на 2,2%. Проте у жінок перевищують знання про професіоналізм на 0,4%, про професійну зрілість – на 3,2%, про професійну самосвідомість – на 2,3%.

За тестом ТАТ встановлено, що керівники-жінки мають більшу надію на успіх – 42,9%, ніж чоловіки-керівники – 25%.

На основі тестів М. Вудкока і Д. Френсіса нами виявлено обмеження керівників різної статі, які проранжовані за частотою їх прояву. Серед керівників-жінок (63,6%) виявлено такі обмеження: розмиті особисті цінності, невміння управляти собою,

невміння навчати, низька здатність формувати колектив, недостатність творчого підходу, недостатність навичок розв'язувати проблеми. Серед керівників-чоловіків (36,4%): невідання навчати, невідання управляти собою, розмиті особистісні цінності, недостатнє розуміння власної управлінської діяльності, недостатність навичок розв'язувати проблеми.

Як бачимо, у різній статі керівників наявні майже однакові обмеження, але вони проявляються з різною частотою.

Для жіночої вибірки також характерним є більш високий рівень яскравості прояву самоприйняття, контактності, глибинності переживань, емпатії, егоцентричності. У чоловічій вибірці виявилось більш вірогідним гостре переживання безсенсового існування, більша значущість внутрішнього мотиву та мотиву оцінки свого потенціалу. Отже, результати досліджень свідчать, що стать керівника ЗНЗ впливає на розвиток професіоналізму. Отримані результати досліджень слід урахувувати в процесі управління ЗНЗ.

Порівняльний аналіз цих результатів показав, що потрібна оптимальна рівновага керівників-чоловіків і керівників-жінок у ЗНЗ. Якщо керівник – чоловік, то бажано, щоб його заступником була жінка, і навпаки. Адже керівники-чоловіки більшу увагу приділяють нестандартним способам розв'язування проблем, керуються у прийнятті рішень більше логікою, ніж почуттями, надають перевагу внутрішній мотивації, гостро переживають періоди безсенсового існування. А жінки в управлінні використовують частіше, ніж чоловіки свою інтуїцію, вони більш комунікабельні, мають більш глибокі переживання, частіше згладжують конфліктні ситуації, надають перевагу зовнішній мотивації. У нашому дослідженні підтвердилися дані Л.М. Карамушки про те, що чоловіки більш схильні до творчої, нестандартної роботи, проте більшу увагу їм слід звернути на розвиток функції контролю, виробляти вміння навчати персонал, а також вміння управляти собою. Жінки більш схильні до виконання стандартної, репродуктивної діяльності за

заданими інструкціями, вказівками зверху, можуть терпляче виконувати одноманітну, рутинну роботу, вони також схильні до ретельного контролю діяльності підлеглих. Більше уваги керівники-жінки повинні звертати на подолання таких обмежень, як розмиті особистісні цінності, невідання управляти собою, невідання навчати, низькі здібності формувати колектив.

Вплив віку керівників ЗНЗ на розвиток їх професіоналізму

У ході дослідження впливу віку на розвиток професіоналізму керівників ЗНЗ нами виділено три вікові групи: 1) від 30 до 40 років; від 41 до 50 років; від 51 до 60 років. За допомогою тестів М. Вудкока і Д. Френсіса виявлено обмеження керівників різного віку.

Від 30 до 40 років (11 керівників – 25%) проявили такі обмеження: недостатність творчого підходу, розмиті особистісні цінності, невідання управляти собою, недостатнє розуміння власної управлінської діяльності, недостатність навичок розв'язувати проблеми.

Від 41 до 50 років (21 керівник – 47,7%) – невідання навчати, розмиті особистісні цінності, низькі здібності формувати колектив, невідання управляти собою, недостатність навичок розв'язувати проблеми, невідання впливати на людей, недостатність творчого підходу тощо.

Від 51 до 60 років (12 керівників – 27,3%) – невідання управляти собою, розмиті особистісні цінності, недостатнє розуміння власної управлінської діяльності, зупинений саморозвиток, низькі здібності формувати колектив, невідання навчати.

Серед трьох вікових категорій керівників ЗНЗ зустрічаються такі обмеження: розмиті особистісні цінності, невідання управляти собою.

Співставлення ціннісних орієнтацій керівників віком від 30 до 40 років (стаж роботи до 5-ти років) і керівників віком 41 до 50 років (стаж роботи від 6 до 10-ти років), свідчить, що з набуттям соціального досвіду, практичних навичок зростає значення таких цінностей, як наявність суспільного авторитету та визнання (39,5%

досліджуваних керівників віком до 40 років надали перевагу названій цінності проти 61,4% – віком від 41 до 50 років), наявність можливості саморозвитку, самовдосконалення (відповідно 54,8% і 73,2%), творчий характер управлінської діяльності (37,4% і 52,7%). Підвищується також інструментальна цінність виконавської дисципліни, відповідальності, непримиримості до власних недоліків і недоліків підлеглих, знижуються цінності самоконтролю та наявності вільного часу.

Нами встановлено, що зі збільшенням віку керівника ЗНЗ зменшується його надія на успіх. Згідно з віковою категорією чисту надію на успіх мають 45,5% керівників віком від 30 до 40 років; 47,6% керівників віком від 41 до 50 років; значно знижується надія на успіх – всього 16,7% – керівників віком від 51 до 60 років.

Порівняльний аналіз показав, що керівники ЗНЗ від 41 до 50 років випереджають керівників інших вікових груп за значною частиною показників професіоналізму. Зокрема, порівняно з іншими віковими групами керівників, вони мають більш високу управлінську компетентність і високу позитивну результативність в управлінській діяльності, високий рівень професійно-особистісної зрілості. Вони проявляють творчий підхід при розв'язанні управлінських проблем, розуміють свої цінності та цілі, уміють приймати успішні рішення, схильні в міру ризикувати, захоплені своєю управлінською діяльністю. Керівники цього віку мислять системно, прагнуть охопити всі сторони проблеми і всі чинники, які на неї впливають, поєднують переваги накопиченого досвіду з оригінальними, новаторськими методами керівництва, швидко реагують на зміни ситуацій в управлінні ЗНЗ. Вони мають великі можливості до саморозвитку, самовдосконалення. У них професіоналізм асоціюється з майстерністю, результативністю, розвитком персоналу, творчістю та інноваціями. Слід також ураховувати, що керівники ЗНЗ віком до 40 років мають ознаки успішної управлінської діяльності. Вони позитивно ставляться до розвитку свого професіона-

лізму, впевнені в успіхові, схильні до ризику, проявляють відповідальність. Після 50 років керівники не потребують суспільного авторитету та визнання. Мислять більш стереотипно, знижується прагнення до досягнення успіху, знижується рівень ризику в ході прийняття рішень. Професіоналізм в них асоціюється з майстерністю, свободою.

Однак, незалежно від віку всім керівникам слід звернути увагу на подолання таких обмежень, як розмиті особистісні цінності, невміння управляти собою. У цілому, результати досліджень свідчать, що вік керівників ЗНЗ впливає на розвиток основних показників професіоналізму. Найбільш продуктивним в розвитку професіоналізму є вік керівника ЗНЗ від 40 до 55 років.

Вплив стажу управлінської діяльності керівників ЗНЗ на розвиток їх професіоналізму

За допомогою тестів М. Вудкока та Д. Френсіса нами виявлено обмеження керівників ЗНЗ, які мають різний стаж управлінської діяльності.

У керівників від 1 до 5 років стажу (32 керівники – 36,4%) виявлено такі обмеження: низькі здібності формувати колектив, невміння навчати, слабкі навички керівництва, розмиті особисті цінності, недостатність навичок розв'язувати проблеми, невміння управляти собою, недостатність творчого підходу.

У керівників від 6 до 10 років стажу (26 керівників – 29,5%): невміння навчати, низькі здібності формувати колектив, недостатність творчого підходу, недостатне розуміння власної управлінської діяльності, невміння управляти собою.

У керівників від 11 до 15 років стажу (10 керівників 11,4%): невміння управляти собою, розмиті особисті цінності, недостатність навичок розв'язувати проблеми.

У керівників від 16 до 20 років стажу (12 керівників – 13,6%): невміння навчати, невміння управляти собою, низькі здібності формувати колектив, розмиті особисті цінності.

У керівників від 21 до 25 років стажу (8

керівників – 9,1%): розмиті особисті цінності, зупинений саморозвиток, недостатність творчого підходу.

За допомогою ТАТ нами встановлено, що надію на успіх мають лише 25% керівників зі стажем роботи до 5 років, 53,8% керівників зі стажем роботи від 6 до 10 років, 60% керівників зі стажем роботи від 11 до 15 років, 20% керівників зі стажем роботи від 16 до 20 років і не мають надії на успіх 50% керівників зі стажем роботи від 21 до 25 років. Як бачимо, зі зростанням стажу роботи надія на успіх зменшується.

За допомогою тестів виявлено такі особливості мислення керівників ЗНЗ з різним стажем роботи:

- керівники до 5 років стажу проявляють безінерційність, антиномічність, оперативність, здатність ставити завдання для людино-машинних комплексів. Однак вони слабо проявляють методичність, не завжди відрізняють думку від фактів, не бачать труднощів у розв'язанні проблем;

- керівники від 6 до 10 років стажу мислять проблемно, охоплюють предмет дослідження з усіх боків, максимально враховуючи всі чинники, які на нього впливають. Вони передбачають наслідки ухвалюваних рішень, безінерційні, оперативні;

- керівники від 11 до 25 років стажу застосовують знання відповідно до ділової необхідності, незалежно від наявності або відсутності завдань. Вони проявляють безініціативність, інерційність мислення. Для них також характерне стереотипне мислення, тобто пізнання, сприймання й оцінювання підлеглого відбувається на основі особистого досвіду. Це дає їм змогу скоротити час для з'ясування і реагування на управлінські ситуації, але зроблені за таких умов висновки можуть бути помилковими, неповними, суб'єктивними, що спричинить і неадекватні дії. Надзвичайно небезпечні застарілі стереотипи мислення блокують сприймання нових ідей.

У частини керівників ЗНЗ виникають труднощі у прийнятті ефективних рішень та ефективному розв'язанні проблем:

- керівники до 5 років стажу – не залу-

чають колектив для підготовки важливих рішень, не завжди беруть відповідальність на себе за прийняття важливих рішень, приймають рішення не завжди корисні для колективу, рішення ухвалюють швидко, часто не обдумавши їх;

- керівники від 6 до 15 років стажу для підготовки важливих рішень підключають колектив, відповідальність за прийняття рішення не завжди беруть на себе, рішення ухвалюють швидко і сміливо, використовують сучасну техніку;

- керівники від 16 до 25 років стажу залучають колектив для підготовки важливих рішень, беруть відповідальність на себе при прийнятті важливих рішень, приймають рішення не завжди корисні для колективу, рішення ухвалюють обдуманно, не поспішаючи, проявляється тенденція до стереотипності.

Порівняльний аналіз керівників з різним управлінським стажем показав, що між ними існують статистично значущі відмінності ($p < 0,01$, $p < 0,05$) за певними складовими професіоналізму. За результатами дослідження для всіх керівників ЗНЗ із нашої вибірки, не залежно від стажу управлінської діяльності, властиві такі обмеження: розмиті особистісні цінності, низькі здібності формувати колектив, невміння навчати. Недостатність творчого підходу проявили керівники до 5 років і після 21 року стажу. Найбільшу надію на успіх мають керівники зі стажем управлінської діяльності від 11 до 15 років, а найменшу – керівники зі стажем понад 21 рік.

Найкращі особливості мислення проявляють керівники ЗНЗ від 6 до 15 років стажу. Вони мислять проблемно, охоплюють предмет дослідження з усіх боків, максимально враховуючи всі чинники, які на нього впливають, передбачають наслідки ухвалюваних рішень, безінерційні, оперативні.

Після 21 року стажу в мисленні проявляється інерційність, стереотипність.

Висновки

Категорія професіоналізму керівників ЗНЗ є відносно новою для української

психологічної науки. Введення її до наукового обігу зумовлюється потребами суспільства у професійних керівниках ЗНЗ високого рівня та відсутністю досліджень соціально-психологічних чинників розвитку професіоналізму.

У ході наших досліджень встановлено:

1. Для розвитку професіоналізму керівників, слід брати до уваги їх вік. Найбільш продуктивним для розвитку професіоналізму виявився вік керівників ЗНЗ від 41 до 50 років.

2. Гендерні відмінності слід поєднувати в управлінській діяльності, що підвищить її ефективність. На розвиток професіоналізму керівників-жінок позитивно

впливають такі їх властивості, як комунікабельність, глибинність переживань, схильність до послідовного контролю, ретельність у виконанні завдань, у тому числі і репродуктивних. А для розвитку професіоналізму керівників-чоловіків слід ураховувати їх нестандартність мислення, логіку, творчий підхід у прийнятті рішень і розв'язанні проблем.

3. Стаж управлінської діяльності від 6 до 15 років найбільш ефективно впливає на розвиток професіоналізму керівників загальноосвітніх навчальних закладів. Після 20 років стажу знижується прояв основних компонентів професіоналізму цих керівників.

Література

1. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінськ : Перун, 2002. – 1440 с.
2. Акмеологический словарь / Под общ. ред. А.А. Деркача. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 161 с.
3. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
4. Психология менеджмента : Учебник для вузов / Под ред. Г.С. Никифорова. – 2-е изд., доп. и перераб. – С.-Пб. : Питер. – 2004. – 639 с.
5. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития / Э.Ф. Зеер. – М. : Академия, 2009. – 240 с. – (Серия «Высшее профессиональное образование»).
6. Шепель В.М. Управленческая психология / В.М. Шепель. – М. : Экономика, 1984. – 246 с.
7. Гришина Н.Н. Развитие профессионализма руководителя социальной сферы : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13. Психология развития, акмеология / Н.Н. Гришина. – М., – 2001. – 154 с.
8. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М. : Издательство Московского психолого-социального института ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
9. Дружилов С.А. Психология профессионализма человека: интегративный подход / С.А. Дружилов // Журнал прикладной психологии. – 2003. – № 4-5. – С. 35-45.
10. Карамушка Л.М. Психологічні основи управління закладами середньої освіти : дис. ... докт. психол. наук : 19.0005 – соціальна психологія / Л.М. Карамушка. – К., 2000. – 481 с.
11. Кузьмина Н. В. Профессионализм личности педагога и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. – 119 с.
12. Сорочан Т.М. Підготовка керівників шкіл до управлінської діяльності : теорія та практика : монографія / Т. М. Сорочан. – Луганськ : Знання, 2005. – 384 с.
13. Коротков Э.М. Исследование систем управления : учебник / Э.М. Коротков. – М. : ДеКА, 2000. – 183 с.

На допомогу студентам, аспірантам та викладачам юридичних вишів та факультетів

Редколегія міжнародного фахового видання «Правничий вісник Університету «КРОК» із випуску №17 започатковує нову рубрику «На допомогу студентам, аспірантам і викладачам юридичних вишів та факультетів», яка має на меті надавати допомогу насамперед студентам юридичного факультету в опануванні однієї з найфундаментальніших і найоб'ємніших навчальних юридичних дисциплін – «Історії держави і права зарубіжних країн» (далі – ІДПЗК). Предметом цього курсу є історичні процеси виникнення та багатовікового розвитку складної системи державних і юридичних установ, правової культури провідних зарубіжних країн, що великою мірою визначають магістральні шляхи розвитку світової цивілізації.

Труднощі засвоєння цієї комплексної навчальної дисципліни пов'язані не тільки із систематичним скороченням МОН України кількості аудиторних годин на опанування дисципліни, а й зі специфікою самого предмету – великою кількістю історичних матеріалів, численних політичних і правових документів, що використовуються в курсі для обґрунтування як загальноісторичних закономірностей розвитку держави і права, так і закономірностей тих історичних епох, які є важливими віхами в розвитку конкретних суспільств.

Величезна інформативність, політико-правова значущість цього курсу, що дає студентові знання з основ багатьох галузевих дисциплін, визначають ту обставину, що історія держави і права зарубіжних країн вивчається, як правило, на першому курсі юридичного вузу. Саме в цей час у студента формуються навички юридичного мислення, здібності самостійного аналізу правових текстів, пояснення суті та змісту їх правових принципів, інститутів, тлумачення правових норм, тобто ті найважливіші професійні якості, які необхідні кожному кваліфікованому юристові. Окрім того, вивчення історії держави і права зарубіжних країн безпосередньо пов'язане з початком опанування студентом державно-правового понятійного апарату, а також прийомів і способів систематизації правового матеріалу, його порівняльного історичного аналізу.

Ці обставини й диктують нагальну необхідність кваліфікованої допомоги студентам у формі написання та публікації спеціальних методичних матеріалів і посібників, що містять науково обґрунтовані рекомендації для підготовки до семінарських занять, без яких неможливе поліпшення якості юридичної освіти та підвищення загального інтелектуального рівня, розширення світогляду майбутнього юриста.

Відповідно до усталеної практики на юридичному факультеті ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» методика семінарських занять із зазначеного предмету визначається цілями вивчення насамперед історично значущих юридичних документів.

У процесі підготовки до семінарського заняття перед студентом постають дві головні проблеми: виявлення справжнього змісту найбільш важливих положень правового документа в контексті історичних умов, місця і часу його укладання та визначення вектора сучасності, загальна оцінка його політико-правової значущості як для еволюції соціонормативної культури країни, що створила його, так і для розвитку світової правової думки.

З огляду на вищезазначене кожний методичний матеріал міститиме план семінарського заняття, що фіксує головні питання теми, покликаний цілеспрямовано організу-

вати самостійне вивчення тієї чи іншої правової пам'ятки, здебільшого суперечливої та з масою лагун. На допомогу студентів в методичці буде подано відповідні пояснення з основних питань плану, сформульовано навідні запитання із зазначенням конкретних статей правового документа, які заслуговують особливої уваги для осмислення та інтерпретації. Кожна тема семінарських занять супроводжуватиметься списком рекомендованої літератури.

Усі методичні матеріали, які друкуватимуться в рубриці, підготовлено на основі праць відомих вітчизняних і зарубіжних фахівців, ґрунтуються на самостійній, авторській інтерпретації відповідних правових джерел, з опертям на досягнення як вітчизняної, так і зарубіжної історико-правової науки.

Некомендовані програмні першоджерела права до курсу ІДПЗК у найбільш повному вигляді наведено в «Хрестоматії з історії держави та права зарубіжних країн»: У 2 т. / За ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д. Гончаренка (К.: Ін Юре. – 1998); «Хрестоматії О.О. Шевченка» (Шевченко О.О. Історія держави та права зарубіжних країн: хрестоматія. – К., 1995); «Хрестоматії по истории государства и права зарубежных стран» (М.: Норма, 2003. – Т. 1-2). Як основні видання під час підготовки до семінарських занять рекомендується використовувати підручники для вузів Бостан Л.Н., Бостан С.К. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник. – К.: Центр навч. л-ри, 2004. – 672 с.; – Вид. друге: – К., 2008. – 730 с.; Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн. – К., 2003; История государства и права зарубежных стран (ч. 1. – М.: Норма, 1996; ч. 2. – М.: Норма, 1999) та ін. – Див.: Корінний М.М. Комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни «Історія держави і права зарубіжних країн». – К., 2012. – С.113-124.

Відкривають рубрику методичні матеріали, присвячені всесвітньо відомій пам'ятці правової культури Стародавньої Вавилонії «Законам Хаммурапі». Вони підготовлені на основі науково-методичних розробок відомої української дослідниці, доктора юридичних наук, професора Національного університету «Одеська юридична академія» Н.Н. Крестовської та не менш знаного на пострадянському просторі і за його межами російського вченого та педагога, доктора юридичних наук, професора кафедри історії держави та права юридичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова Н.А. Крашеніннікової.

«Законник Хаммурапі» знайдено відомим французьким ученим Ж.-Ж. де Морганом (1857-1924) у 1901-1902 рр. під час розкопок на місці столиці Стародавнього Еламського царства – м. Сузи (неподалік Перської затоки). Кодекс характеризує Вавилонію як типову східну «азіатську» деспотію з міцними соціально-господарськими функціями держави та станovo-чиновницькою суспільною структурою. Зберігається пам'ятка в Луврі (Париж).

Постать Хаммурапі

Давньовавилонський цар Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.) – один із найвідоміших державних діячів Стародавнього Сходу, талановитий політик, полководець, дипломат, ідеолог, законодавець. Найбільше прославив себе активною політичною діяльністю щодо об'єднання Месопотамії в одну державу, численними вдалими реформами, законотворчістю, уболінням за долю країни та свій народ. У «Пролозі» до «Законника» вміщено своєрідний життєвий девіз і заповіт нащадкам знаменитого царя наслідувати та примножувати його діяння: «Щоб сильний не обіжав слабого, щоб сироті і вдові чинилась справедливість, ...щоб пригнобленому чинилась справедливість. ...Цар, який буде в країні... (після нього – М.К.), хай винищує в країні тих, хто попирає закони, людей лихих, хай чинить благо своєму народу».

Під час відносно тривалого правління Хаммурапі успішними війнами та хитро-мудрими дипломатичними кроками об'єднав під зверхністю Вавилону майже всю Месопотамію (межиріччя рік Тигру та Євфрату). Він провів адміністративну реформу та утворив централізований апарат державного управління; налагодив дієву іригаційну систему та забезпечив країну збіжжям; підкорив храми та докорінно реформував релігійну систему, запровадивши культ єдиного державного божества Мардука; приборкав традиційно могутню (для Месопотамії) купецьку верхівку міст; запровадив єдиний податок у країні – десятину та єдині тарифи найманої праці; дав країні більш досконалі писані закони та запровадив державну систему судочинства: поряд з общинними та храмовими судами у Вавилонії з'явилися професійні царські суди; заслугою царя Хаммурапі слід вважати також створення регулярної армії, більш боєздатної та керованої, ніж ополчення, що забезпечило на століття військову зверхність Вавилонії над її ворогами. За Хаммурапі в країні успішно розвивалася будівельна справа (удосконалювалася іригаційна система, велося храмове будівництво), ремесла та торгівля, медицина, художня та писемна творчість. За своєю могутністю, освіченістю та загальною культурою Вавилонія для свого часу отримала всі підстави претендувати на першість серед решти країн світу.

Попри на те, що держава царя Хаммурапі мала всі риси, притаманні східним деспотіям (Стародавній Китай, Стародавній Єгипет, Стародавня Хетська держава, Ассирія, Урарту тощо), а саме: зосередження в руках правителя всієї повноти влади, обожнювання царя, значний бюрократичний апарат, пригноблення особистості тощо, на відміну від попередників і сучасників в інших країнах, Хаммурапі намагався надати своєму царюванню (наскільки це було можливо) риси певної цивілізованості та законності. Про послідовність правителя в досягненні правопорядку говорить той факт, що вже на другому році правління він модернізує «право своєї країни». На жаль, ця перша кодифікація не збереглася. Проте до нашого часу дійшов кодекс, укладений на 35 році царювання Хаммурапі. Він свідчить про те, що впродовж усього терміну правління цар постійно дбав про оновлення законодавства та вдосконалення системи судочинства.

Текст Законів Хаммурапі був викарбуваний архаїчним клинописом на чорному базальтовому стовпі висотою близько 2,25 м. У верхній частині стели на професійно виконаному рельєфі зображений сам цар, що стоїть у молитовній позі перед сидячим на троні богом сонця, правосуддя та передбачень Шамашем – покровителем права та справедливості, який вручає йому пергаментний сувій із законами. Ідея привнесення законів у практику життєдіяльності та правотворчості з боку надприродного божества, очевидно, була присутня в міфології народів Месопотамії та їхніх сусідів із найдавніших пір. Жителі Стародавнього Вавилону вірили в те, що Шамаш спрямовує всі живі істоти на вірний та праведний шлях. Зображення Шамаша додавало сили й авторитету царським розпорядженням. Власне рельєф передував «Прологу», в якому Хаммурапі засвідчував своє поклонання: «дати сяяти справедливості (тобто законності й правопорядку – М.К.) у країні, щоб погубити беззаконних і злих, щоб сильному не кривдити слабкого, щоб, як Шамаш, сходити над чорноголовими (тобто жителями Шумеру й Аккаду) і освітлювати країну». На 35 році правління Хаммурапі, як «покровителю чотирьох сторін світу, що звеличив ім'я Вавилону, втішив серце Мардука», із почуттям виконаного обов'язку звітує перед чорноголовими про свої добрі діяння («дав достаток Уру (одне з найдавніших міст Месопотамії, ймовірно, перша столиця Шумеру – М.К.), обновили храм Е-Баббар для Шамаша, дав воду достатку людям Уруку... тощо»). Решта поверхні обеліска вкрита суцільним клинописом. 35 останніх статей Кодексу були пошкоджені ще за давнини і лише частково відновлені сучасними дослідниками з допомогою численних копій і

посилань на кодекс, які збереглися на глиняних таблицях, зокрема в бібліотеці царя Ассирії 669-631 рр. до н.е. Ашурбаніпала (їх використовували як авторитетне джерело для укладання різного роду юридичних документів у Вавилонії та близькому до неї зарубіжжі).

«Законник Хаммурапі» складається з трьох частин: передмови (прологу); кодексу (правових норм); епілогу. Природно, найцікавішою для юридичного дослідження є друга частина унікальної правової пам'ятки, що містить 282 статті (поділ суцільного клинописного тексту на статті виконано сучасними дослідниками). Статті 1-5 присвячено процесуальним нормам; 6-126 – майновим відносинам; 127-195 – шлюбно-сімейному праву; 196-214 – покаранням за тілесні ушкодження; 215-282 – операціям з рухомим майном і таксам оплати праці. На перший погляд здається, що групування статей здійснено укладачем безсистемно. Однак за більш уважного їх прочитання виявляється, що система норм права має доволі чітку асоціативну логіку: від норм процесуального права і злочинів проти правосуддя законодавець переходить до норм, що охороняють державне надбання, регулюють правовий статус майна, отриманого від царя за службу, далі переходить до норм, що регулювали операції з нерухомістю, а потім – до угод (договорів). Оскільки шлюб також вважався договором, то в подальшому законодавець помістив норми шлюбно-сімейного права, розгляд яких завершується визначенням покарань за посягання на батьків. Далі звичайна логіка спрямовує думку законодавця на кримінально-правові настанови-приписи. Звертає на себе увагу той факт, що пріоритет державних інтересів, як і в будь-якій іншій східно-деспотичній країні, витриманий дуже чітко.

У епілозі Хаммурапі іменем богів закликає своїх сучасників і нащадків додержуватись установлень свого судейника, погрожує тяжкими карами не тільки простолюдям, а й майбутнім правителям, якщо вони будуть ігнорувати закони.

Закони Хаммурапі яскраво відображають основні риси стародавнього примітивного права:

- 1) юридичне закріплення станової нерівності та рабоволодіння (для прикладу порівняйте приписи ст.ст. 202-205);
- 2) казуїстичність. Кожна норма регулює конкретні правовідносини, а загальні норми відсутні (приклади – ст.ст. 196, 197);
- 3) наявність великої кількості лакун у праві, тобто відсутність об'єктивно необхідних правових норм. Усе різноманіття життя неможливо втілити у 282 нормах. Багато відносин, особливо внутрішньообщинних, регулювалися звичаєвим правом;
- 4) казуїстичність і поверховість права тісно пов'язана з відносно низьким рівнем розвитку юридичної техніки. Тому багато норм сформульовані нечітко, нерідко суперечать одна одній (порівняйте, наприклад, ст.ст. 36 і 40);
- 5) зв'язок із релігією. Релігійні клятви, ордалії (божий суд) присутні в багатьох установленнях Законника (приклади – ст.ст. 9, 20, 103, 131 та ін.);
- 6) Закони Хаммурапі побудовані за принципом еквіваленту – пропорційного відшкодування або рівної відплати. Це один із тих принципів, на яких будується будь-яка система права. У кримінально-правових нормах законника цей принцип проявляється в доволі примітивній формі таліона (приклади – ст.ст. 229-231), хоча слід відмітити присутність норм, які випереджають свій час (царські й общинні суди, скажімо, враховували правило «непереборної сили» тощо);
- 7) перевага кримінально-правових постанов над цивільно-правовими, жорсткий і примітивний характер покарань.

Тема 1. Закони Хаммурапі

План семінарського заняття:

1. Джерела та характерні риси Законів Хаммурапі.
2. Соціальна структура і правове становище основних груп населення Стародавнього Вавилону.
3. Правове регулювання майнових відносин за Законами Хаммурапі.
4. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин.
5. Злочини та покарання.
6. Суд і процес.

Мета семінарського заняття

Метою заняття є вивчення однієї з унікальних пам'яток права – судбника царя Хаммурапі середини XVIII ст. до н.е., що займає одне з центральних місць у соціонормативній культурі шумеро-вавилонської цивілізації Стародавньої Месопотамії.

Вивчення цієї пам'ятки права, що ввійшла в історичну літературу під назвою «Закони Хаммурапі» (далі – ЗХ), дає можливість студентів виявити та дослідити специфіку соціальної структури давньовавилонського суспільства і таким чином розібратися в складному питанні його типології, особливостях державного ладу та політичного режиму Стародавнього Вавилону як однієї з перших східних держав, що склалася у формі імперії в процесі тривалої еволюції на основі численних протодержав, що їй передували.

Вивчення цієї пам'ятки дає можливість студентів не тільки ознайомитися з основними принципами та інститутами правової системи Стародавнього Вавилону, а й виявити відносно високий рівень розвитку правової думки, що знайшла відображення в таких поняттях ЗХ, як «справедливість», «важливість правопорядку», дотримання закону проти «руйнівної смуги», «утискування слабких» тощо.

Попри апологетичність преамбули та епілогу ЗХ, що всіляко возвеличують Хаммурапі як «турботливого князя», «пастиря людей», «підкорювача чотирьох частин світу» тощо, не можна не помітити в окремих положеннях цього правового документа широкого прагнення до встановлення правопорядку, запобігання загостренню соціальних суперечностей, що загрожували існуванню вавилонського суспільства та держави.

Давньовавилонське царство, яке досягло соціально-економічного та політичного розквіту за царя Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.), стало однією з перших держав, імперією, що включала до свого складу величезні території від Перської затоки до Сирії, яка стала своєрідною вершиною давньосхідної цивілізації Дворіччя. Його ідеологією був культ єдиного вишого бога, «царя над богами» Мардука – єдина у своїй основі система цінностей, що визначила принципові риси культури цієї цивілізації, у тому числі й соціонормативної, правової.

Вавилон як сформована східна держава має низку особливостей і рис:

а) створення державних адміністративно-територіальних основ – адміністративних областей та округів із постійною столицею – містом Вавилон («фундамент» якого, як зазначається в епілозі ЗХ, міцно закладений «як небеса і земля»);

б) розширення обсягу внутрішніх функцій вавилонської держави, її царя й адміністративно-бюрократичного апарату (особливої категорії так званих царських людей);

в) формування регулярної армії та судів;

г) сильної матеріальної бази, державної скарбниці тощо.

Хаммурапі виступає вже не як служитель общини, правитель міста, який отримав у Шумері землю в кормління як посадова особа, а як «кращий цар» (ашаг-кур), який «накопичив багатство та розкіш» не тільки у Вавилоні, а й збагатив, задобрив дарами інші міста, підняв з руїн храми тощо.

Не останню роль відіграла зміна традиційних усталених ідеологічних стереотипів, установок про призначення царської влади, виправдання її легітимності. Якщо, наприклад, правитель Умми *лугаль* Загесі (2373-2349 рр. до н.е.) пов'язував свою владу з тим, що в святилищах Шумеру в якості *енсі* (правителя) країна його обрала, то Хаммурапі покликається на свою богообраність, повновладдя як «царя царів».

Характерна для Вавилона загальнодержавна ідеологія стала формуватися у Дворіччі тільки на рубежі III-II тис. до н.е. До цього часу кожне місто було фактично окремою державою, що об'єднувалася з іншими під час тяжких випробувань чи для вирішення важливих, здебільшого військово-політичних завдань, коли необхідно було обрати військового вождя тощо.

В історичній літературі існують різноманітні точки зору на те, чи були ЗХ діючим судебником, чи тільки декларацією, покликаною звеличити царя, зміцнити легітимність його широких повноважень як «захисника бідних, сиріт і вдов» тощо.

Про те, що це був дійсно судебник, свідчить відносна повнота його норм у порівнянні з попередніми законами, пряме відображення в них державної політики центру. Торкалась вона обмеження лихварського процента, боргового рабства чи встановлення тарифів (ставок винагороди) за найману працю, аренду землі тощо. Ця політика ґрунтувалася на певній спільності інтересів вавилонських правителів і переважної більшості населення Вавалона – вільних землевласників-общинників, що й було основою їх відносного благополуччя, державної стабільності, «гармонії», що так високо цінувалася у вавилонському суспільстві.

Про прагнення Хаммурапі створити ефективно діючий судебник свідчать значні зусилля щодо підбору, узагальнення, відпрацювання (уніфікації) численних звичаїв, надання їм суворо ділової форми. Про це, зокрема, говорять і ті розбіжності, у тому числі термінологічні, статей ЗХ із повсякденною правовою практикою, яка знайшла своє відображення в текстах договорів, численних клинописних табличках – ділових документах, що дійшли до нас із глибин віків.

1. Джерела та характерні риси Законів Хаммурапі

Студентові необхідно охарактеризувати правову основу, на якій створювалися ЗХ: звичаї, усталену судову практику, виявити при цьому вплив на судебник релігійних норм, традиційної системи цінностей месопотамської цивілізації. Слід також відзначити формалізм, казуїстичність, символізм, відображення пережитків родового ладу в деяких нормах ЗХ, а також інших рис, які мають відношення до загальної характеристики цієї пам'ятки права. На особливу увагу заслуговує вплив на ЗХ законодавства попередньої доби, зокрема **Законів Ур-Намму**, укладених за третьої династії Ура сином засновника цієї династії Шульгою (2093-2046 рр. до н.е.), **Законів Ліпід-Іштара**, правителя царства Іссіні, **Законів царя Ешнунни** (початок XX ст. до н.е.).

ЗХ стали своєрідним підсумком розвитку попередньої писаної правової традиції в Месопотамії, що визначила понятійний апарат, специфічну структуру правових документів з прологом, переліком норм (про землеробів, невільників, нерівноправність вільних, шлюб і відносини в патріархальних сім'ях та ін.) та епілогом.

Підкреслюючи відносну повноту ЗХ, не можна не відзначити ту обставину, що через свою казуїстичність вони не могли мати вичерпного характеру, торкаючись головним чином сфери відносин, пов'язаних із царсько-храмовим господарством, не чіпаючи важливі питання внутрішньообщинних відносин, відносин общини з царською владою, які регулювалися численними звичаями. У них нерідко лише констатувалася протиправність того чи іншого діяння, без вказівки на санкції, наприклад, покарання за такі тяжкі злочини, як убивство, чародійство тощо.

Норми ЗХ викладено без необхідної системи, галузевої належності тощо. Однак не можна не помітити певну внутрішню логіку в їх викладі. Перш за все, виокремлюються блоки норм, схожих понять, що стосуються правосуддя (ст. 1-5); охорони власності різних категорій вільного населення, храмів, царського служилого люду тощо (ст. 6-25); майна і землі, що надавалася правителем за службу (ст. 25-41); угод із нерухомістю та покарань правопорушень, пов'язаних із ними (ст. 42-88), а також із торгівлею (ст. 89-126); злочинів, зокрема тілесних ушкоджень, що каралися за принципом таліона (ст. 196-204), тощо.

Привертає увагу той факт, що перехід одного блоку норм до другого базується на принципах асоціації, коли те чи інше поняття або слово набуває провідного, ключового значення. Так, у блоці статей, починаючи зі ст. 125, розглядається договір про найм людей і послуги, при цьому ключовим словом у ст. 215-225 є «лікар»: він робить операції людям і тваринам, отримує ту чи іншу винагороду за свою працю чи карається за шкоду, завдану пацієнтові через недбалість. Тяжкість покарання залежить від соціального становища потерпілого. Зі ст. 228 розглядаються схожі ситуації, пов'язані з категоріями інших найманих працівників. У ст. 228-233 ключовою фігурою спочатку стає будівельник дому, потім (ст. 234-239) човняр, власник судна. Зміст наступних десяти статей (ст. 241-251) сконцентрований навколо угод, пов'язаних із сільськогосподарськими тваринами (волом, биком), а також навколо шкоди, завданої людиною тварині, тощо. Такі асоціативні переходи від одного блоку норм до іншого студент може продемонструвати й на інших прикладах із КХ.

2. Соціальна структура та правове становище основних груп населення Стародавнього Вавилону за судбником

Під час розгляду питання про соціальну структуру та правовий статус окремих груп вавилонського суспільства слід виходити з головного посилення, що це суспільство не можна називати ні рабовласницьким, ні феодальним, оскільки йому була притаманна низка специфічних «азійських» рис, які виключають можливість помістити його у вузькі рамки панівного марксистського постулату про наступність зміни п'яти формацій: від рабовласницької до соціалістичної.

Соціальна структура Стародавнього Вавилону відображала багатоукладний характер його економіки, наявність пов'язаних між собою, але відносно ізольованих виробничих комплексів царського, храмового, общинного господарства, належність до яких значною мірою визначала правовий статус жителів, ступінь їхньої свободи (наявність численних перехідних форм від свободи до залежності, неповноправності з тією чи іншою мірою обмеження правоздатності та дієздатності).

У багатьох нормах ЗХ так чи інакше визначається правове становище раба, значною мірою схоже з античним ставленням до нього як до речі, тварини: йдеться про відповідальність за його викрадення, привласнення, укриття від жорстокого господаря рабавтікача, а також винагороду за його затримання тощо (ст. 15-17). Разом з тим говорити про всі категорії рабів у Вавилоні тільки як про об'єкт права, повністю позбавлений правоздатності, було б неправильно.

Значною мірою це зв'язано з тим, що рабська праця не стала в країнах Стародавнього Сходу домінуючою в системі суспільного виробництва. Вона застосовувалася головним чином у царсько-храмовому і вкрай рідко в приватно-общинному господарстві. У Вавилоні широко використовувалася праця інших категорій залежного люду: найманих працівників, дольовиків-орендарів, становище яких було не набагато кращим, ніж рабів.

Для виявлення відмінностей у правовому статусі раба та вільного студентів необхідно враховувати ту обставину, що у вавилонському суспільстві античне протистав-

лення раба вільному замінялося протиставленням невільника його пану, господарю, повноправному члену общини, власникові землі, рабів, залежних членів сім'ї тощо. Не випадково раб в одних випадках прирівнювався до членів сім'ї (ст. 7), а в інших виступав як річ, яку можна закласти, продати тощо.

Аналіз ст. 176 та інших дає можливість студентові знайти нехарактерні для рабовласницького суспільства норми, що свідчать про певну правоздатність двірцевих рабів і рабів-мушкенумів, які мали право на дім, добро, шлюб із вільною жінкою, і про вільний статус дітей, які народилися від подібних «змішаних» шлюбів, тощо (ст. 170-175).

Поряд із яскраво вираженою нерівністю між вільними і рабами в ЗХ на перший план виходить також інша нерівність: між самими вільними – повноправними авілумами – («людиною», «сином людини») і неповноправними мушкенумами («людьми, що падають долілиць», «людьми, які б'ють чолом», які звертаються до царя з проханням прийняти на службу).

Мушкенум – особа залежна, яка отримує за службу земельний наділ з фонду царської землі. Його залежність, напевно, і визначалася тим, що він не був потомком «своїх», не мав коріння в общині.

Правові відмінності між цими основними соціальними групами особливо яскраво проявляються в ситуаціях, що стосуються охорони здоров'я, честі їх самих та їхніх дітей, – нормах про злочини, що каралися за принципом таліона (ст. 196-205 та ін.). Цікаво у зв'язку з цим відзначити й таку особливість ЗХ: у супереч більш суворому покаранню за злочини проти особистості авілума в порівнянні з мушкенумом, майнові права «царських людей» – мушкенумів (як і самого палацу чи храму) захищалися, навпаки, більш суворо (ст. 8 та ін.).

Необхідно також зазначити, що до всіх, навіть авілумів як вільних членів старовавилонського суспільства, не можна без застережень застосовувати поняття «фізична особа», яке визначає правоздатну та дієздатну особу. Правовий статус авілума був тісно пов'язаний, по-перше, з його належністю до територіальної общини, по-друге, з належністю до великої патріархальної сім'ї.

Про тісний зв'язок правового статусу авілума з членством в общині свідчить ст. 136 ЗХ про людину, «що втекла з общини», «що знехтувала своїм поселенням», яка втрачала свій статус («навіть дружина втікача не мала права повернутися до свого чоловіка»). Це є характерною рисою всіх давньосхідних суспільств, у яких колектив, община поглинали особистість, індивіда як зведеного володаря прав і обов'язків (чи «фізичну особу»).

У ЗХ правовий статус авілума не співпадає з правовим становищем «сина авілума», про залежний стан і обмежену дієздатність якого свідчить ст. 7, що кваліфікує як злочин (крадіжку), присуджує до смертної кари, отримання речі покупцем «з рук сина людини чи раба людини» без свідків. Угода, очевидно, могла бути визнана законною лише в присутності глави сім'ї, який був безпосереднім учасником і організатором самої процедури продажу перш за все нерухомості. Сина авілума, як ми бачимо, було поставлено на одну дошку з рабом стосовно глави сім'ї – пана, розпорядника не тільки сімейним майном із правом його дарування, розподілу, наділення приданим, позбавлення спадщини тощо (ст. 165-166), а й свободи своїх дітей і дружини, якщо вона в шлюбному договорі не оговорила позбавлення таких прав для чоловіка.

Правове становище «сина авілума», очевидно, значно підвищувалося під час проходження військової служби (ст. 98), з якою пов'язаний цілий блок статей, що регламентують правовий статус воїна: редума і баїрума. ЗХ свідчать про прагнення Хаммурапі створити боездатну постійну армію. З цією метою воїн і його сім'я забезпечувалися з царської казни необхідним майном (полем, садом, реманентом, невільниками, робочи-

ми тваринами тощо). Це майно відповідним чином охоронялося (ст. 34), воно було вилучене з цивільного обороту (ст. 36-37), не могло бути втрачене навіть у разі потрапляння в полон (ст. 27), не могло бути передане за борги чи подароване дружині або доньці (ст. 38) тощо.

Про правовий статус воїна студент може скласти уявлення з аналізу та інших статей ЗХ, зокрема про право полоненого воїна на викуп, своє майно, дружину та дітей після повернення з полону тощо.

Широкий розвиток зовнішньої торгівлі у Вавилоні, всезростаюча економічна могутність царсько-храмового господарства визначили особливе місце та детальну регламентацію в ЗХ діяльності залежних від царської влади тамкарів (грошовитих людей – купців, лихварів) і шамаллум (їхніх агентів). З метою виявлення правового статусу цих осіб студентові необхідно проаналізувати ст. 40, 49, 51, 66, 88, 96, 100-107 та ін. При цьому слід відзначити, що дворцева (палацова) земля та майно служилого жрецтва (жриць) знаходилося в дещо іншому режимі, ніж майно воїнів. Воно могло бути «продане за срібло» з обов'язком покупця нести за нього відповідну службу (ст. 40).

3. Правове регулювання майнових відносин за Законами Хаммурапі

У майнових відносинах особливе місце, як відомо, належить інституту власності та, перш за все, власності на нерухомість, що передбачає вільне користування та розпорядження річчю на власний розсуд.

У наш час загальновизнаною є точка зору, що в країнах Стародавнього Сходу приватної власності на землю у вищевказаному значенні не було, оскільки глибоко вкорінене в Стародавньому Вавилоні ставлення до землі як до природного надбання общини, наслідуваного від богів і обожнюваних предків, як до цілковитої подоби свого колективного тіла суперечило повному, незворотному відчуженню землі від общини та її членів.

Общинне землеволодіння залишалось пануючим у Дворіччі, з ним нерозривно було пов'язане виникнення храмового та царського землеволодіння, що формувалося за рахунок не тільки добровільної передачі общинної землі, а й купівлі царем великих необроблюваних земельних масивів, контрольованих общинами.

Місто, як місце знаходження храмів, царських установ, було тією ж общиною, де активно велися сільськогосподарські роботи. Із храмових документів Стародавнього Шумеру можна з'ясувати, кому передавалася у володіння храмова та царська земля.

Частина землі належала храму як такому, його жерцям. Її обробляли храмові раби – сільськогосподарські працівники, які одержували за свою працю наділ чи натуральну платню. Іншу частину у вигляді окремих наділів віддавали у кормління посадовим особам з числа царської та храмової адміністрації, ремісникам, тамкарам, жрицям тощо. Такі ж наділи первісно виділялися й особисто правителю як посадовій особі. Частина землі передавалася землеробам за частку врожаю як додаткова до своєї купленої чи придбаної ділянки. У ЗХ, очевидно, ця категорія власників («ілку») і визначалася поняттям «платник доходу (прибутку)» (ст. 38, 39).

Більша частина землі, однак, знаходилась або в колективному володінні общинників (вигони для тварин, луки тощо), або у володінні сімейного колективу, пов'язаного спільністю походження по батьківській лінії, з правом розпорядження нею батьком-патріархом. Її можна було продавати, міняти, закладати за гроші, здавати в оренду, передавати у спадок (ст. 39-47, 60-65). Процедура відчуження такої землі, що мала складну психологічну природу, відображала традиційні установки, згідно з якими таке відчуження – «біда», «несчастя», «несправедливість» відносно сім'ї. Більше того, відчуження землі в Месопотамії було зворотним, про що свідчить періодична практика зняття

боргового тягара – мішарум, коли закладена чи продана за борги земля поверталася попереднім господарям.

Разом з тим землеволодіння в общині не було рівним. У зв'язку зі зростанням кількості обгородок із землею на певному етапі виокремилася велике землеволодіння, що належало в тому числі й духовенству, вищим посадовим особам, і супроводжувалося обезземеленням частини общинників. Про особливу форму служилого землеволодіння воїнів, купців, жерців уже говорилося під час розгляду попереднього питання (ст. 26-31 та ін.).

З огляду на бурхливий розвиток торгівлі, головним чином зовнішньої, значна кількість положень ЗХ присвячена конкретним видам договорів: займу, обміну, купівлі-продажу, зберіганню, дорученню, товариству, із аналізу яких студент може зробити висновки про природу договору, умови його чинності, гарантії виконання тощо.

Зокрема, усі угоди за ЗХ поділялися на дві групи: із відчуженням речі та без відчуження. Перша вимагала виконання більш суворих умов для визнання її правоздатності: письмового договору, присутності свідків, клятви, документа з печаткою тощо. Як сам договір, так і умови гарантії його виконання вимагали взаємної згоди сторін. Вони не повинні були суперечити закону. Заборонялося, наприклад, самовільне захоплення завдатку (у ЗХ – бика), заручника (ст. 115), що тягло за собою великий штраф, тощо. Договір міг бути укладений тільки дієздатними особами (ст. 7) і тільки стосовно речей, що знаходилися в цивільному обігу. Так, договір купівлі-продажу землі воїна, що суперечив закону, тягнув за собою як знищення самого документа оборудки, так і повернення наділу попередньому господареві з втратою срібла за куплену землю тощо (ст. 37). Договір купівлі-продажу після здійснення оплати не міг бути безпричинно розірваний. Як головна причина його розторгнення визнавалося приховання продавцем вад проданої речі, наприклад замовчування хвороби невільника на епілепсію (ст. 278) тощо. Обман під час купівлі-продажу розглядався як злочин (ст. 94-108).

Про процеси обезземелення общинників свідчать численні статті ЗХ, пов'язані з договором займу, оренди, найму робочої сили. Про важкі, нерідко кабальні умови оборудок студент може отримати відомості з аналізу ст. 57-58, 65-71 та ін. Разом з тим, ЗХ, допускаючи високу ставку лихварського процента, обмежували її законом, передбачаючи відтермінування виконання договору за непередбачуваних обставин і забороняючи саморозправу кредитора під час стягнення боргу тощо. Ці норми відображали загальну політику царської «справедливості», спрямованої перш за все на збереження общинного землеволодіння (ст. 88-96), вільного общинника-землевласника як головного податкодавця та воїна – захисника держави (ст. 241 та ін.). У зв'язку з цим особливу увагу студентові слід звернути на ст. 117, що обмежувала термін відробітку вільним свого боргу трьома роками.

4. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин

Під час опрацювання цього питання студентові необхідно на підставі аналізу конкретних положень ЗХ виокремити характерні риси інституту шлюбу та розлучення, норм, що регулюють відносини між членами сім'ї, звернувши при цьому особливу увагу на те, що патріархальна залежність у вавилонській сім'ї обмежувалася за певних обставин; чи торкалися ці умови права дружини «на вступ у будинок іншого чоловіка» (ст. 136), чи приведення у дім наложниці (головним чином за безпліддя дружини та за її вибором) (ст. 144-147) тощо.

Слід зосередитися й на характерних для ЗХ нормах про шлюбний договір (ст. 155-158), інститут приданого (ст. 176-184), законні підстави на розлучення та його наслідків для розлученої дружини (ст. 136-144) тощо. Шлюб у Вавилоні, як уже зазначалося, не

мав яскраво вираженого станового характеру як, скажімо, в Ст. Індії. Тут допускалися змішані шлюби не тільки між авілумами та мушкенумами, а й між вільними і рабами (про «ліберальні» наслідки такого шлюбу див.: ст. 171, 175-176 та ін.). Ці обставини не перекреслювали широких прав мужчини, батька і чоловіка в сім'ї, який часто виступав господарем долі, суддею своєї дружини та дітей (ст. 117, 129, 141), що проявлялося і в нормах спадкового права, безпосередньо пов'язаних зі шлюбом і сім'єю. ЗХ знали спадкування за законом (ст. 170-177) і своєрідну форму заповіту – прижиттєве дарування, «записане в документі» (ст. 171).

5. Злочини та покарання

Слід пам'ятати, що загальне розуміння злочину на відміну від приватного правопорушення лише формувалося у Вавилоні XVIII ст. до н.е. і трактувалося здебільшого як небезпечне діяння, спрямоване проти царя, храмів (що, як правило, обтяжувало покарання) або проти особистості, власності, сім'ї тощо. У конкретних нормах ЗХ про правопорушення знайшли відображення деякі загальні принципи кримінального права: форма вини (ст. 206, 207), співучасті (ст. 16, 109), обставини, обтяжуючі покарання (ст. 25) тощо. При цьому визнавалася також колективна відповідальність (ст. 23, 230).

Як відображалися ці принципи в казуальних статтях ЗХ, студент може з'ясувати під час їх аналізу. Студентові необхідно також вияснити характер покарань за ЗХ, прослідкувати їх залежність від станово-класової належності злочинця та потерпілого, тяжкості скоєного з точки зору релігійно-моральних уявлень вавилонян.

У загальному списку застосування найтяжчого покарання – смертної кари – у ЗХ визначено 30 злочинів: наклеп (обмова) (ст. 1-2); неправдиві свідчення (ст. 3, 11); замовчування (неінформування органів державної влади) про злочинну змову (ст. 109) тощо. Ці статті, а також клятва, що широко застосовувалася як доказ «перед богом і свідками», могли звільнити звинуваченого від відповідальності (ст. 20, 227 та ін.), боржника від боргу (ст. 103, 107 та ін.), – яскраве свідчення загального осуду порушення довіри, обману, брехні й того, наскільки високо цінувалися у Вавилоні вірність слову. Брехун (у широкій інтерпретації) – це й наклепник, і жриця, яка порушила релігійні заборони (ст. 110), і шинкаря, що обманула відвідувачів свого закладу (ст. 109), і тамкар, який вимагає від свого агента повернути йому неіснуючий борг, і людина, яка змусила цирюльника обманом збрити (вивести) рабський знак у чужого невільника (ст. 227). Поряд зі смертною карою у формі утоплення, спалення, посадження на палю до брехунів широко застосовувалися й покарання у формі членушкодження, у тому числі за принципом талона (простого і символічного), а також обертання в рабство, штрафи (композиція), вигнання з громади тощо.

Відповідні підтвердження цьому студент може знайти в ЗХ самостійно. Серед основних злочинів проти особистості, відомих ЗХ, слід виокремити, стосовно сучасної класифікації злочинів, умисні та неумисні вбивства, наприклад участь дружини в убивстві свого чоловіка (ст. 153); доведення до смерті голодом боржника в будинку кредитора (ст. 115); членушкодження, образа словом чи дією (ст. 127 та ін.).

Серед майнових злочинів необхідно відзначити крадіжку (ст. 6-10), у тому числі малолітніх дітей (ст. 14) і особливо рабів (ст. 15, 19); пограбування, за яке відповідав головою не лише грабіжник, але і, якщо він не був затриманий, градоначальник і населений пункт, «на землі якого було здійснено пограбування» (ст. 22-24). При цьому враховувалися обтяжуючі провину обставини під час крадіжки царського і храмового майна (ст. 6), крадіжки зі зломом (ст. 21), під час пожежі (ст. 25) тощо.

Серед майнових правопорушень слід також відзначити пошкодження чужого майна (ст. 35-55), шахрайство тощо.

Низку статей можна віднести до злочинів проти сім'ї та моралі: кровозмішування (ст. 154-157), невірність дружини, її негідна (розпусна) поведінка (ст. 129, 141, 143), підміна чужої дитини (ст. 194 та ін.). Застосування сучасних критеріїв для класифікації цих злочинів може бути лише умовним. Так, ст. 129-132 про зраду дружини чоловіку, про її згвалтування і т.п. виходять не стільки зі злочинних дій проти самої жінки чи проти її честі та гідності, скільки з посилення на завдання шкоди чоловікові, аналогічної зі шкодою його майну. Звідси й можливість звільнення невірної дружини через прощення її чоловіком і т.п. (ст. 129). У цьому ж контексті слід розглядати і ст. 127, 132-134 про наслідки звинувачення дружини в невірності, дійсній чи уявній, зокрема безкарність чоловіка, який несправедливо, бездоказово (брехливо) звинувачував свою дружину в невірності (ст. 131).

6. Суд і процес

Судовий процес мав звинувачувальний характер. Чітких відмінностей між кримінальним і цивільним судочинством не існувало (ст. 9, 10 та ін.). Добувати докази зобов'язані були не тільки обвинувач і звинувачуваний, а й община в разі здійснення злочину на її території (ст. 26). До окремих видів доказів відносилися покази свідків (особливо якщо супроводжувалися клятвами), документи з печаткою, випробування водою – ордалії тощо. Клятва часто мала вирішальне значення для звільнення від відповідальності (ст. 103), її порушення каралося смертю.

Документ, письмовий рахунок були необхідною частиною угод відповідно до закону (ст. 105 та ін.). Людина, яка виявилася неспроможною в наданні суду доказів свідків з цілого ряду злочинів, оголошувалася непорядною, брехуном і мала бути покарана на смерть (ст. 11).

Судова справа вважалася суддею закінченою після винесення рішення та його запису на глиняній табличці, яку він не міг змінити під загрозою величезного штрафу і втрати суддівського крісла (ст. 5).

Смертна кара і членоушкоджувальні покарання приводилися до виконання негайно. Ці та інші риси суду та процесу в Стародавньому Вавилоні студент може виявити з допомогою аналізу відповідних статей ЗХ.

Джерела

1. Антология мировой правовой мысли : В 5-ти т. – Т. 1 Античный мир и восточные цивилизации / Отв. ред. Л.Р. Сюкияйнен. – М., 1999. – 750 с.
2. Законы Вавилона, Ассирии и Хеттского царства / Предисл., перевод и коммент. под ред. И.М. Дьяконова // Вестник древней истории (далее – ВДИ). 1952. – № 3-4. С. 213-287.
3. Законы царя Хаммурапи (XVIII ст. до н.е.). – Див. : Хрестоматія з історії держави та права зарубіжних країн: У 2-х т. ; за ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1998. – Т. 1. – С. 9-37.
4. Законы Хаммурапи. Нововалонский сборник судебных решений. – см. : Хрестоматія по истории государства и права зарубежных стран : В 2-х т. / Отв. ред. Н.А. Крашенинникова. – Т. 1. Древний мир и Средние века / Сост. О.Л. Лысенко, Е.Н. Трикоз. – М., 2003. – С. 12-58.
5. Из законов Хаммурапи, царя Вавилона. – См. : Хрестоматія по всеобщей истории государства и права : В 2-х т. / Под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М. : Юрист, 2000. – Т. 1. – С. 9-25.

Література

1. *Бостан Л.Н.* Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / Л.Н. Бостан, С.К. Бостан. – К. : Центр навч. л-ри, 2008. – С. 42-79.

2. Дандамаев М.А. Рабство в Вавилонии / М.А. Дандамаев. – М., 1974. – 494 с.
3. Євтушенко С.В. Закони Ліпіт-Іштара / С.В. Євтушенко. – Див. : Юридична енциклопедія С.В. Євтушенко. – К., 1999. – Т. 2. – С. 489.
4. Емельянов В.В. Древний Шумер / В.В. Емельянов. – СПб., 2001. – 359 с.
5. Ильин А.В. Из истории права / А.В. Ильин, С.А. Морозова. – СПб., 1996. – С. 43-60.
6. История государства и права зарубежных стран / Под ред. О.А. Жидкова и Н.А. Крашенинниковой. – М., 1996. – Ч. 1. – С. 39-52.
7. История государства и права зарубежных стран : Учебно-методическое пособие / Отв. ред. проф. Н.А. Крашенинникова. – М. : Норма, 2003. – С.1-17.
8. История Древнего Востока : Материалы по историографии. Учебное пособие / Под ред. В.И. Кузицина, А.А. Вигасина. – М., 1991. – С. 58-62, 66-69, 82-97.
9. Крашенинникова Н.А. История права Востока / Н.А. Крашенинникова. – М., 1994. – 269 с.
10. Крестовская Н.Н. История государства и права зарубежных стран. Практикум / Н.Н. Крестовская. – Харьков : Одиссей, 2002. – С. 5-40.
11. Маймескулов Л.М. Закони Хаммурапі / Л.М. Маймескулов, О.Н. Ярмиш. – Див. : Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 495.
12. Маймескулов Л.М. Закони Ур-Намму / Л.М. Маймескулов, О.Н. Ярмиш // Див. : Юридична енциклопедія. – К., 1999. – Т. 2. – С. 495.
13. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / В.С. Макарчук. – К. : Атіка, 2004. – С. 16-24.
14. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн : Навч. посібник / К.Г. Федоров. – К., 1995. – С. 51-68.
15. Хома Н.М. Історія держави та права зарубіжних країн: Навч. посібник / Н.М. Хома. – К. : Каравела, 2003. – С. 16-42.
16. Якобсон В.А. Возникновение писанного права в Древней Месопотамии / В.А. Якобсон // ВДИ. 1984. – № 4. – С. 9-20.
17. Якобсон В.А. «Кража» и «грабеж» по законам Хаммурапи / В.А. Якобсон // Палестинский сборник. – Вып. 26. – М., 1978. – С. 165-167.

*Підготував: доцент кафедри теорії та історії держави і права
кандидат історичних наук
М.М. Корінний*

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск сімнадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 12.05.2014 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,13. Обл.-вид. арк. 20,12. Наклад 300 прим. Зам. 44.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com